

Kamran Abdullayev

**QAFQAZDA ƏRƏBCƏ
MƏKTUBAT ƏNƏNƏSİ
NÜMUNƏLƏRİ
(XIX-XX ƏSRLƏR)**

Bakı-2019

Redaktor: R.İ.Həstərova

Kamran Abdullayev

**QAFQAZDA ƏRƏBCƏ MƏKTUBAT ƏNƏNƏSİ NÜMUNƏLƏRİ
(XIX-XX ƏSRLƏR)**

Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 264 səh.

ISBN: 978-9952-840-90-2

© K. Abdullayev, 2019

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ	9
--------------	---

GİRİŞ	11
-------------	----

1. QAFQAZDA ƏRƏB DİLİNİN TARİXİ, ƏDƏBİYYATI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	16
--	-----------

1.1. Qafqazda ərəb dilinin tarixi.....	16
---	-----------

1.2. Qafqazda ərəb dili ədəbiyyatı	23
--	----

1.2.1. Tarix və bioqrafiya.....	23
---------------------------------	----

1.2.2. Ərəb dili və bəlağəti.....	26
-----------------------------------	----

1.2.3. Fiqh araşdırmaları	30
---------------------------------	----

1.2.4. Təsəvvüf araşdırmaları	32
-------------------------------------	----

1.2.5. Məntiq.....	34
--------------------	----

1.2.6. Hədis və təfsir araşdırmaları	35
--	----

1.3. Qafqazda istifadə edilmiş ərəb dilinin xüsusiyyətləri.....	36
---	----

1.3.1. Ərəb dilində istifadə edilməyən hərf və rəqəmlər	43
---	----

1.3.2. Qrammatika və yazı səhvləri	45
--	----

1.3.3. Bölgə və şəxs adlarındakı yazı fərqlilikləri	48
---	----

2. QAZAVAT DÖNƏMİ İLƏ ƏLAQƏDAR MƏKTUBLAR ...	53
---	-----------

2.1. Şeyx Şamilin məktubları.....	57
--	-----------

2.2. Şeyx Şamilin naiblərinə göndərdiyi məktublar	63
---	----

2.2.1. Şeyx Şamilin naib Qurbanil Məhəmmədə məktubu	63
---	----

2.2.2. İmam Şamilin naib Səlimə məktubu.....	64
--	----

2.2.3. Şeyx Şamilin Danyal sultana məktubu	66
--	----

2.2.4. Şeyx Şamilin Car camaatına məktubu	67
2.2.5. Şeyx Şamilin naib Qadi və Hacı Murada məktubu.....	68
2.2.6. Şeyx Şamilin Hirik qazısına cavabı	68
2.2.7. Şeyx Şamilin naib Məhəmməd Əminə məktubu	70
2.2.8. Şeyx Şamilin naib İbrahimə məktubu.....	73
2.2.9. Şeyx Şamilin general Baryatinskə məktubu	74
2.3. Şeyx Şamilin Osmanlı dövlətinə göndərdiyi məktublar	75
2.3.1. Şeyx Şamilin İbrahim paşaya məktubu	75
2.3.2. Şeyx Şamilin Hacı İbrahim paşaya məktubu	76
2.3.3. Şeyx Şamilin Hacı İbrahim paşa, Hacı Xəlil paşa və Hacı Hüseyn bəyə məktubu.....	79
2.3.4. Şeyx Şamilin Şeyx Yəhya (Qutqaşınliya) məktubu	81
2.3.5. Şeyx Şamilin Şeyx Hacı İbrahim bəyə məktubu	83
2.4. Şeyx Şamilin rus generallarına göndərdiyi məktublar	86
2.4.1. Şeyx Şamilin general Molyutinə məktubu.....	86
2.4.2. Şeyx Şamilin Baron Rozenə məktubu	88
2.4.3. Şeyx Şamilin general Molyutinə məktubu.....	90
2.5. Şeyx Şamilə göndərilmiş məktublar	92
2.5.1. Hirik qazısının Şeyx Şamilə məktubu	92
2.5.2. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin Şeyx Şamilə məktubu	93
2.5.3. Şeyx Şamilə kimin göndərdiyi bilinməyən məktub.....	95
2.6. Şeyx Şamilin naiblərinin göndərdiyi və onlara göndərilən məktublar	98
2.6.1. Məhəmməd ağanın Qazi Məhəmmədə məktubu	98
2.6.2. Qazi Məhəmmədin naib Əbdürrəhim bəyə məktubu.....	98
2.6.3. Naib Əbdürrəhim bəyin Qazi Məhəmmədə məktubu.....	100
2.6.4. Naib Qurbanilavın məktubu.....	101
2.6.5. Naib Hacıyovun məktubu	102
2.7. Qazavatın ilk lideri Qazi Məhəmmədlə əlaqədar məktublar	106
2.7.1. Qazi Məhəmmədin cihadə dəvət və xəbərdarlıq üçün Dağıstan kəndlərinə göndərdiyi məktub	107

2.7.2. Qazi Məhəmmədin Şamxala məktubu	109
2.7.3. Şamxalın Qazi Məhəmmədə məktubu	111
2.8. Seyid Cəmaləddin Qazıqumuxinin məktubları	112
2.8.1. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin Qazi Məhəmmədə məktubu	113
2.8.2. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin oğlu Əbdürrəhman Qazıqumuxiyə məktubu	115
2.8.3. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin oğlu Əbdürrəhman Qazıqumuxiyə məktubu	117
2.8.4. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin Osmanlı Sədrəzəminə Məktubu	119
 3. SİYASİ MƏKTUBLAR	124
3.1. İlisu sultanlarının məktubları	124
3.1.1. Əli sultanın Car camaatına məktubu	128
3.1.2. Əli sultanın Car və Tala camaatına məktubu	130
3.1.3. Əli sultanın Car və Tala camaatına məktubu	131
3.1.4. Mötəsim Billah Əhmədخان bəyin Car camaatına məktubu	133
3.1.5. Sultan Əhmədخانın general Tomrasova məktubu	135
3.1.6. Əhmədخان sultanın Qum və Zərnəb camaatına məktubu ...	137
3.1.7. Əhmədخان sultanın Məhəmməd əl-Kuriyə məktubu	138
3.1.8. Danyal sultanın müdir Hacıyova məktubu	139
3.1.9. Danyal sultanın naibindən naib Yaqub bəyə məktub.	140
3.1.10. Danyal sultanın Qusur camaatına məktubu	141
3.1.11. Danyal sultanın Molla Şabana məktubu	142
3.2. Rus məmurlarının göndərdikləri və onlara göndərilən məktublar	143
3.2.1. Podpolkovnik Nazimokun Sultan Əhmədxana məktubu ...	145
3.2.2. Hacıyov əl-Karatinin general-mayor Lazarova məktubu	147
3.2.3. General-mayor Lazarovun divanbəyi İrib əl-Heçədiyə məktubu	149
3.2.4. Ğüful camaatının Lazarova məktubu	152

3.2.5. Balakən camaatının Lazarova məktubu	154
3.2.6. Mayor Şeslusekin Hacı Qebedə məktubu.....	156
3.2.7. General-mayor Lazarovun Qaysubiyun nahiyəsinə məktubu	157
3.2.8. General-mayor Lazarovun Hacı Qebedin vilayətinə məktubu	158
3.2.9. General-mayor Lazarovun İrhan camaatına məktubu	160
3.2.10. Mayor Şeslusekin Hacıov əl-Karatiyə məktubu	162
3.2.11. Naib Halimilavın kapitan Çiçəkova məktubu.....	163
3.2.12. Naib Halimilavın kapitan Çiçəkova məktubu.....	164
3.2.13. Naib Murtaza Əlinin mayor Şeslusekə məktubu	165
3.2.14. Mayor Şeslusekə məktub	166
3.3. Gürcüstan liderlərinin məktubları.....	168
3.3.1 Kaxet valisi Məhəmməd Paşanın Untsukul xalqına məktubu	168
3.3.2. Əli İsgəndər xanın Untsux camaatına məktubu.....	171
3.4. Qazıqumux xanı Surxay xanın və Avaristan xanı Sultan Əhmədin məktubları	173
3.4.1. Surxay xanın general Yermolova məktubu	174
3.4.2. Surxay xanın Şəkili Cəfərqulu xana məktubu	176
3.4.3. Surxay xanın general Yermolova məktubu.....	179
3.4.4. Sultan Əhməd xanın Hindalal və Untsukul camaatına məktubu	181
3.4.5. Sultan Əhməd xanın general Tomrasova məktubu.....	182
3.4.6. Sultan Əhməd xanın general Tomrasova məktubu.....	184
3.4.7. Sultan Əhməd xanın general Tomrasova məktubu.....	185
3.5. Car-Balakən camaatlığı ilə əlaqədar məktublar.....	187
3.5.1. Car camaatının böyük ordunun böyük generalına məktubu	191
3.5.2. Surxay xanın Car camaatına məktubu	193
3.5.3. Gəncə camaatının Car camaatına göndərdiyi məktub.....	195
3.5.4. Uhli və Cankutay valisi Əhməd xanın Car camaatına məktubu	197

4. ƏDƏBİ-İCTİMAİ MƏKTUBLAR.....	199
4.1. Sovet dönəmi məktubları.....	199
4.1.1. Harakan qazısı Fəxrin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə məktubu	201
4.1.2. Harakan qazısı Fəxrin Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə məktubu	203
4.1.3. Harakan qazısı Fəxrin Məhəmmədibn Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə məktubu	205
4.1.4. Harakan qazısı Fəxrin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə məktub	206
4.1.5. Məhəmməd Muhruxinin Məhəmməd b. Məhəmməd Əliyə məktubu	208
4.1.6. Fəxr ibn Şamxalın qazı Ümma xana məktubu	210
4.2. Ədəbi məktublar.....	211
4.2.1. Hacı Mehdi əl-Hacallavlının Hacı Əbdülməcidi əfəndi əd-Diyallıya məktubu.....	213
4.2.2. Yar Məhəmməd əl-Mikraği və Molla Gözəlin Adil əfəndi və Əlişan əfəndiyə məktubu	216
4.2.3. Yar Məhəmməd Mikrağinin Molla Adil əfəndi əl-Vəndamiyə məktubu	220
4.2.4. Həsən Əlqədarinin Abdullah əfəndi əl-Ağdaşi əl-Qarağaniyə göndərdiyi məktub	221
4.3. Müxtəlif məktublar.....	223
4.3.1. Məhəmməd ibn Həməzət əl-Carinin Fatimata məktubu.....	2244
4.3.2. Məhəmməd əs-Sağirin Qax qazısına məktubu	2255
4.3.3. İbrahim ibn Hacı əl-Harameyn Məhəmməd Əli Hacı əl- Karatinin Balakən imamı Molla Abdullaha məktubu	2266
4.3.4. Rizvan əs-Səkəninin Əbdülvəhhab Şeyxzadə, Əhməd Arifzadə, Demişzadə Ömər və Osmana məktubu	228

4.3.5. Molla Həsənin Molla Hacıov əl-Cariyə məktubu	232
4.3.6. Əhmədibn Yusif əl-Ayməkinin Qazı Dis Bəyə Məktubu...	234
4.3.7. Nuru əs-Suğurinin Qazı Musa əl-Katexiyə məktubu.....	235
4.3.8. Yunis ibn Əlinin anası Hacı qızı Əminəyə və ustadı İsa ibn Əli əl Qubbaliya məktubu	236
4.3.9. Ustad Baba Əmir Əhməd oğluna məktub.....	238
4.4. Təsəvvüfi məktublar	239
4.4.1. Məhəmməd ibn Osman əl-Kikaninin Şeyx Yəhya əd- Dağıstani və Hacı Xəlil bəyə məktubu.....	241
4.4.2. Hacı İsmayıl Suvagilinin Molla Kaseyə məktubu.....	244
4.4.3. Almalılı Mahmud Əfəndinin Hacı Baba Əfəndi əl-Qaxiyə göndərdiyi məktub	246
4.4.4. Talalı Hacı Əhməd əfəndinin qazı Məhəmmədə məktubu	248
4.4.5. Talalı Hacı Əhməd əfəndinin qazı Ömər əfəndiyə məktubu	249
NƏTİCƏ	251
MƏNBƏLƏR.....	253

ÖN SÖZ

İki il öncə kiçik bir məqalə yazmağı qarşıma məqsəd qoyaraq başladığımız bu araşdırmanı mövzunun və məktubların çoxluğu səbəbindən kitab halına gətirməyə qərar verdik. Kitab halına gətirilsə də, burada yer almayan çox sayda məktubu dərc edə bilmədik. Əsərdə səhifə sayı bir vərəqi keçməyən məktubların dərcinə üstünlük verilmişdir. Bəzi məktublar da var ki, onların həcmi iki vərəqdən başlayaraq, on vərəq və daha çox təşkil edir. Bu cür məktublar digər araşdırmalar üçün mövzu olaraq götürüləcəkdir.

Qafqaz xalqları arasında məktubat ənənəsinin çox köklü və qədim olduğunu bildikdə (təxmini olaraq bu tarix VIII-IX əsrlərdən etibarən başlanmışdır), bu araşdırmanın mövzunu tam əhatə etməkdən uzaq olduğunu anlarıq. Məqsədimiz bu uzun tarixi dönmə əhatə etməkdən daha çox Qafqazın həm siyasi, həm də ictimai cəhətdən fəal dönmə olan XIX-XX əsrlərdə göndərilmiş bəzi məktub nümunələri ilə o mühiti az da olsa təsəvvür etmək və məktubat mövzunu təkrar nəzərdən keçirməkdir.

Bu tədqiqat əsərində müxtəlif millətləri ilə zəngin olan, ictimai-siyasi həyatında rəngarənglik görüntüsü yaradan Qafqaz coğrafiyasında yerli dillərdən biri olmayan, ancaq müsəlman xalqlarının ünsiyyətində xüsusi yer tutan ərəb dilində qələmə alınaraq göndərilmiş məktublardan bəhs edilməyə səy göstərmiş, ərəb dilinin Qafqazda müsəlman və qeyri-müsəlman millətlər arasındakı önəmi araşdırılmışdır.

Qafqazda yazılmış bütün məktubların ortaya çıxarılması tək bir insanın gücü daxilində olan məsələ deyildir. Yeri gəlmişkən, oxucunun qarşısındakı bu məktubları ortaya çıxarmamıza vəsilə olan dəyərli məsləkdaşlarım və dostlarımdan bəzilərinin adlarını qeyd etməyi özümə borc bilirəm. İlk olaraq bu səpkidə əsərin hazırlanması fikrini irəli sürmüş və bunun üçün material sarıdan dəstəyini əsirgəməyən f.f.d. Əhməd Niyazova, Şimali Qafqaz bölgəsi ilə əlaqədar geniş məktubat materialları ilə dəstək olan Hadis Rasulova, Şeyx Şamilin bizə məlum olmayan bəzi məktubları ilə yardım göstərən

Hacı Əbdürrəhman əl-Kinuviyə, babasının xüsusi arxivini açaraq bizə dəstək olan Mirsaiq Yəhyayevə, uzun zaman kəsiyində böyük zəhmətlə başa gələn xüsusi arxivindəki məktubları paylaşaraq dəstək olan Hacı Ruslan Məmmədova, Azərbaycanda sahə araşdırması üçün hər cür dəstək göstərən Firqət Alxasova, ərəbcə mətnlərin tədqiqində dəyərli fikirlərini əsirgəməyən Mütəz Əbu Qasıma və kitaba təshih və fikirləriylə dəstək olan Nailə Süleymanovaya xüsusi təşəkkürlərimi bildirməyi özümə borc bilirəm. Sonda kitabın çap olunmasında göstərdiyi dəstəyə görə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutuna təşəkkür edirəm.

f.f.d. Kamran Abdullayev

GİRİŞ

Qafqazda ərəb dilinin istifadəsi Həzrət Ömər tərəfindən bölgənin İslam xilafətinə tabe edilməsindən etibarən başlanmışdır. Ərəbcə məktubat ənənəsinin kökü də bu dönmədək gedib-çıxmaqdadır. Qafqazda yaşanmış maddi-mənəvi fəlakətlər və müharibələr nəticəsində bu ənənənin böyük hissəsi yox olmuş və günümüzə gəlib çatmamışdır. Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətlər tərəfindən göndərilmiş və fərqli dövrlərdə yazılmış bəzi məktublar münşəat məcmuələri arasında dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bununla yanaşı, bəzi dövlətlərin arxivlərində də Şirvan, Qarabağ və Dağıstan xanlarına aid müxtəlif məktub nümunələri qorunmaqdadır.

Əsərdə istifadə edilən məktublar müxtəlif yerlərdən və şəxslərdən toplanmışdır. Məktublar Dağıstan və Azərbaycanın fərqli şəhərlərindən tapılmışdır. Zaqatala, Balakən, Qax, Ağdaş, Qəbələ, Xasavyurd, Qunib və digər şəhərlər bu qəbildəndir. Əslində, münşəat ənənəsinin davamı olan bu məktublar hazırda kiçik kağız parçaları halındadır. Bunlardan Hadis Rasulovun xüsusi arxivində olan məktublar toplu halındadır. Buradakı münşəat məcmuəsində, təxminən, dörd yüzə yaxın müxtəlif mövzuda sənəd mövcuddur. Eyni zamanda, Əhməd Niyazovun xüsusi arxivində də buna bənzər bir münşəat məcmuəsi mövcuddur. Bu iki məcmuədən əlavə, ərəbcə başqa məktub toplusuna rast gəlinməmişdir.

Məktubları kimin yazdığına gəlincə, bütün düşüncələr üç ehtimal üzərində cəmləşir. Bunlardan birincisi, məktubları göndərən şəxslərin özlərinin yazmasıdır. Bəzi məktub göndərəninin özünün alim olması, müxtəlif sahələrdə ərəbcə əsərlərinin mövcudluğunu sənədlərin məhz həmin şəxslər tərəfindən yazıldığı fikrini təsdiqləyir. Belə bir məsələ də vardır ki, Qafqazda “arzuhalçılar” adlanan və işləri məktub yazmaq olan bir qrup mövcud olmuşdur. Bəzi məktublar da məhz göndərici adam tərəfindən deyil, bu arzuhalçılar tərəfindən qələmə alınmışdır.

Üçüncü ehtimal isə budur ki, məktubların yazılması ilə bağlı Qafqazda bəzi dövlət başçıların yanında xüsusi katiblər olmuşlar. Məsələn: Danyal sultanın katibi məşhur nəqşibəndi şeyxi Almalılı Mahmud Əfəndi idi. Qazıqumux xanı Surxay xanın katibi məşhur nəqşibəndi şeyxi Seyid Cəmaləddin Qazıqumuxi olmuşdur. İmamət dövləti zamanında Şeyx Şamilin bir neçə katibi olmuşdur. Əmirxan Çirkavi bu katiblərdən ən məşhurdur. Dolayısı ilə bu dövlət başçılarının adı qeyd olunmuş məktublarında yazı və görüntü bənzərliyi aydın sezilir.

Uzun əsrlərdən bəri Qafqazda ərəb dilində məktubat ənənəsinin olduğunu düşündüyümüz zaman göndərilən məktubların sayının nə qədər çox olduğunu rahatlıqla təxmin edə bilərik. Mövzunun çətinliyini və çoxəhatəli olduğunu nəzərə alaraq, məcburi surətdə bu məktubları göndərmə tarixinə görə məhdudlaşdırdıq. Əsərdə bir neçə istisna olmaqla, əsasən, XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin ortalarınaqədər göndərilmiş məktublara üstünlük verildi. Eyni zamanda, bu dövrdə göndərilmiş məktublardan, sadəcə, ərəb dilində yazılmış olanları araşdırmaya daxil edildi. Yenə də bu dönmə müddətində göndərilmiş məktubların hamısına burada yer ayırmaq mümkün olmadı. Tədqiqatda Qafqazda istifadə olunan ərəb dilinin bəzi xüsusiyyətləri, bölgə alimlərinə aid ərəbcə ədəbiyyatın qısa bir səhi-fəsi, İmam Şamilin lideri olduğu İmamət dövləti ilə əlaqədar, eyni zamanda, siyasi və ictimai mövzularda bir neçə məktuba yer verildi.

Etnik xəritə çox çeşidli olduğu üçün Qafqazda yazılmış məktublarda ortaqlıq dil istifadə edilməmişdir. Göndərilmiş məktublarda türkcə, farsca, ərəbcə, rusca və digər yerli dillərin işlədildiyinə rast gəlirik. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, təsəvvüf fəaliyyətinin və qazavatın da təsiri ilə bölgədə ərəbcənin ortaqlıq bir dil olaraq işlədilməsi geniş yayılmışdır.¹ Mövzu ilə əlaqəli olaraq XX əsrin əvvəllərində bölgədə olmuş Mustafa Butbay düşüncələrini belə ifadə etmişdir: «Dağıstan və Çeçenistanda ərəb dili yazı dilidir. Demək olar ki,

¹ Акты, 2: 639, 770, 772; 3: 433, 6: 30, 40, 72; Əhməd Niyazov, *XIX əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində (Qanux-Həftəran vadisi) dini həyat, elm və mədrəsələr* (Bakı. Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2016), 151-153.

hər kənddə Quran dilini danışan və yaza bilən bir neçə adama rast gəlmək imkanı vardır».²

Qafqazda yazılmış məktublarla bağlı digər məsələ bu sənədlərdən bəzilərinin müstəqil kağızda, bəzilərinin isə bölgə haqqında yazılmış əlyazma əsərlər arasında olmasıdır. Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi,³ Əbdürrəhman Qazıqumuxi,⁴ Həsən Əsədari,⁵ Osman Əfəndi Zaxuru⁶

² Mustafa Butbay, *Kafkasya hatıraları*, yayına hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 43.

³ Şeyx Şamilin qazılarından biridir. Döyüşdən sonra rəis memurlarının təzyiqi ilə bir müddət Temirxan şurada qazılıq etsə də, daha sonra bu vəzifəsindən istefa etmişdir. 1297/1880-ci illərdə vəfat etmişdir. əl-Qaraxinin fiqhçi, tarixçi və ədəbi yönü vardır. Fiqh sahəsində yazdığı *Şərhül-məfrüz* Qafqazda ən çox oxunan fiqh kitabı olmuşdur. Əsər Bağçasarayda İsmayıl Qaspiralının "Tərcüman" mətbəəsində 1321/1903-cü illərdə çap edilmişdir. Əsəri digər fiqh kitablarından ayıran özəlliyi müəllifin təsəffüv mövzusunda ayrı bir bölüm ayırması olmuşdur (əl-Qaraxi, *Şərhül-məfrüz*, s. 220-225). əl-Qaraxinin tarixlə bağlı yazdığı ən məşhur əsəri *Bariqatüs-süyufil-cəbəliyyə* adlı əsəridir. Əsərdə Qazi Məhəmmədin cihada başladığı dönmədən etibarən, Şeyx Şamilin ruslara təslim olmasınadək keçən müddətdə yaşamış hadisələrdən bəhs edilir. *Bariqatüs-süyufil* əsərini ilk dəfə Seyyid Hacı Əbdülləmid əş-Şəkəvi Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmiş, daha sonra bu əsəri Tahir əl-Mövləvi sadələşdirərək, 1915-ci ildə Osmanlı dövlətində çap etdirmişdir. Əsər rus dilinə də tərcümə edilmişdir. Bkz. *Мухаммед Тахир* ал-Карахи, *Хроника Мухаммеда Тахира* ал-Карахи о дагестанских войнах в период Шамилia, Редакторы: Барабанов, А.М., Переводчик; Крачковский, Игнатий Юльевич, Автор предисловия, Крачковский, Игнатий Юльевич (Ленинград: Типо-литография Изд-ва АН СССР, 1941); Məhəmməd Tahir, *Şeyx Şamil*, Ruscadan tərc. Əlisa Nicat (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992); Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, *Şeyh Şamilin Gazavatı*, çev. Tahir el-Mevlevi (İstanbul: Matbaa-i Amidi, 1333/1915). Əl-Qaraxinin ərəbcə şeirləri ilə bağlı müstəqil bir əsəri olmasa da, mənbələrdə ona aid Şeyx Şamilin düşmənlərinə cavab mahiyyətində yazdığı çox sayda şeir mövcuddur. Bax: Dürkili, *Nüzhətül-əzhan*, s. 189-192. Əl-Qaraxinin digər əsərləri bunlardır: *Əhsənu-dəlil bi-əazzi təvil limə vəqaa fi zamani-Şamuil*, *Şərhüs-süllemil-münavra q fi elmil-məntiq*, *risalə fi elmil-aruz*, *təsrifül-məqud*, *İbaratül-etibar*. Bax: Ali Kayayev, *Teracim-i Ulema-yi Dağıstan*; *Dağıstan Bilginleri Biyografi leri*, nşr. Tuba İşinsu Durmuş-Hasan Orazayev (Ankara, Grafiker Yay., 2013), 91-93.

⁴ Əbdürrəhman ibn Seyid Cəmaləddin Qazıqumuxi Şeyx Şamilin kürəkəni və müridlərindəndir. Savaş dönməndə ruslara qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş, Şeyx Şamil ilə birlikdə Qunibdə ruslara təslim olmuşdur. Daha sonra Şeyx Şamilin bütün ailə üzvləri ilə birlikdə Rusiyaya sürgünə göndərilmişdir. Sürgündən sonra Qazıqumux bölgəsinin

qazısı vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1318/1900-cü illərdə Qaziqumuxda dünyasını dəyişmişdir. Əbdürrəhman Qaziqumuxi Şeyx Şamil və müharibə haqqında ilkin mənbələrin müəllifi olmasına rəğmən, bu mənbələrin böyük qismi sovet dövründə ortaya çıxarılmışdır. Müəllifin birinci əsəri Kaluqada əsir həyatı yaşadıkları əsnada yazdığı *Xülasatit-təfsil an əhvali-Şamuyil* adlı əsərdir. Əsər N.A.Tahirov tərəfindən *Краткое изложение подробного описания дел имама Шамия* ünvanı ilə ruscaya tərcümə edilmişdir. Bax: H.A.Тагировой, *Сайиуд Абдурахман, сын Джамалуддина ал-Хусайни ал-Газикумуки ад-Дагистани. Краткое изложение подробного описания дел имама Шамия*: Калуга, 1281г.х. *Хуласат ат-тафсил ан ахвал ал-имам Шамуил*, Пер.с араб. введ, коммент, указ (Москва: Восточная литература РАН, 2002). Qaziqumuxinin ikinci və ən böyükələri *Təzkirətu-Abdirrahman ibnustaz Şeyxüt-təriqə Cəmalüddin əl-Hüseyni fi bəyani-əhvali əhali Dağıstan və çeçen* adlı əsərdir. Qaziqumuxi bu əsərini 1285/1869-cu illərdə Tiflisdə qələmə almışdır. Müəllif bu əsərində tarixi hadisələrdən bəhs etməklə bərabər, daha öncə Qafqazda bilinməyən bir yöntəmdən istifadə etmiş və bölgədə getdiyi yerlərin coğrafi xüsusiyyətlərindən, xalqların geyim və yemək adətlərindən bəhs etmişdir. Bax: Абдурахман из Газикумуха, *Книга воспоминаний сайиуда Абдурахмана, сына устада шейха тариката Джамалуддина ал-Хусейни о делах жителей Дагестана и Чечни. Сочинено и написано в Тифлисе в 1285г.х.*, Перевод с арабского. М.С.Саидова, Редакция перевода, подготовка факсимильного издания, комментарии, указатели А.Р. Шихсаидова и Х.А. Омарова (Махачкала: Дагестанское Книжное Издательство 1997). Müəllifin üçüncü əsəri olan *Süqutu-Dağıstan və Çeçen bi-Yara'i Al-i 'Usman fi Sənəti 1877* isə 1975-ci ildə gürcü şərqşünas Kançaveli tərəfindən Tiflisdə *Падение Дагестана и Чечни вследствие подстрекательства османов в 1294 г.* adıyla yayınlanmışdır. Bax: Канчавели Н.Г. *Падение Дагестана и Чечни вследствие подстрекательства османов в 1294 г* (Тбилиси: Мправалтави. Историко-филологические исследования, 1975). Qaziqumuxinin daha bir əsəri vardır ki, bu sonuncudur. Bu əsər haqqında heç bir qaynaqda məlumat mövcud deyildir. *Məstuiin-nəfis* adlı əsər Qafqazda araşdırmaları zamanı Əhməd Niyazov tərəfindən tapılaraq onun xüsusi arxivində mühafizə edilməkdədir. Əsərin ilk səhifəsində müstənsixin adı olan Məhəmmədnur Məhəmməd əl-Harakni və nəsx tarixi olan 1396/1976 yazılmışdır. Müəllif giriş qismində bu əsəri qardaşı Əbdürrəhim əl-Qaziqumuxi üçün yazdığını bildirmişdir. Əsərdə fərqli şairlərə aid şeirlərlə bərabər, Qaziqumuxiyə aid şeirlər və dualar da yer almaqdadır. Əsər qırx iki vərəqdən ibarətdir.

⁵Həsən Əlqədari əl-Küri əd-Dağıstani. 1250/1834-cü illərdə Balakəndə dünyaya gəlmişdir. Dağıstanın məşhur nəqşbəndi şeyxlərindən (Qazi Məhəmməd və Şeyx Şamilin şeyxi) Şeyx Məhəmməd əl-Yarağinin nəvəsidir. Fiqh, ərəb ədəbiyyatı və tarix sahələrində əsərləri mövcuddur. 1877-ci ildə Dağıstanda baş qaldırmış üsyan nəticəsində 1296/1878-1879-cu illərdə Rusiyaya sürgün edilmiş, daha sonra günahsız olduğu aydınlaşdırılaraq sürgün cəzası ləğv edilmişdir. Əlqədari 1328/1910-cu ildə

və Nəzir əd-Durkili⁷ kimi yazarlar əsərlərində bölgə alimlərinə və siyasətçilərinə aid məktubları qeyd etmişlər. Dolayısı ilə Qafqaz bölgəsindən yazılmış əlyazma və daşbasma əsərlərinin araşdırılması məktubat mövzusunda bizlərə xeyli məlumat verəcəkdir.

Bu sahədə ölkəmizdə müəyyən araşdırmanın olmaması, eyni zamanda, çox sayda tərcümə edilməmiş və elmi əhəmiyyəti ortaya çıxarılmamış məktubların varlığı belə bir əsər yazmamıza səbəb oldu. Əsər mövzu haqqında ilk araşdırma olduğu üçün nöqsanların da mövcudluğu aydındır. Ortaya çıxacaq bu qüsurlara rəğmən indidən oxuculardan üzr istəyirik. Araşdırmanın məktubat ənənəsi sahəsindəki boşluğu qismən doldurması və ediləcək yeni araşdırmalara vəsilə olması ən böyük istəyimizdir.

vəfat etmişdir. Həsən Əlqədari əsərlərində “Məmnun” təxəllüsündən istifadə etmişdir. Fiqhlə bağlı fətvalarını topladığı *Cirabül-məmnun*, fərqli mövzularda qələmə aldığı şeirlərini topladığı *Divanül-Məmnun*, Qafqaz tarixi ilə bağlı yazdığı *Asari- Dağıstan* adlı üç əsəri vardır. Müəllifin ilk iki əsəri ərəbcə, *Asari-Dağıstan* isə Azərbaycan türkçəsində qələmə alınmışdır. Bax: Həsən Əlqədari, *Asari- Dağıstan; Cirabüll-Məmnun* (Temirxanşura: Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1912); *Divanül-Məmnun* (Temirxanşura: Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1913).

⁶ Hacı Osman Əfəndi əz-Zaxuri haqqında bioqrafiya kitablarında hər hansı bir məlumata rastlanmadı. əz-Zaxuri haqqındakı məlumatımız özünün yazdığı *Tuhfətül-Əhbabda* verdiyi bilgilərlə istinad etməkdədir. Müəllif bu əsərində 1280/1863-cü illərdə Azərbaycanın Qax şəhərinin İlisu kəndində dünyaya gəldiyini bildirir. Nəqşibəndi şeyxlərindən Hacı Əhməd Əfəndi Talalının (1839/1904) xəlifələrindəndir. Yəni *Tuhfətül-Əhbabda* *Tuhfətül-İxvan* adlı başqa bir əsəri olduğundan bəhs etməkdədir. Müəllifin vəfat tarixi bilinməməkdədir. Bax: Hacı Osman Əfəndi əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbabil-Xalidiyyə fi Şərhi'l-Qəsidəti'l-Mahmudiyyə* (Temirxanşura: Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1332/1914), 17, 194.

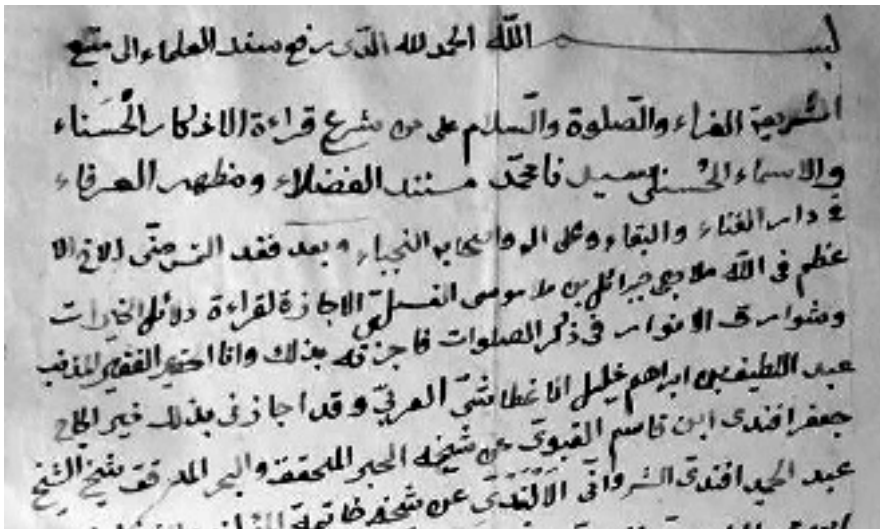
⁷ Dağıstanın Qarabudaq rayonunun Durkel kəndində 1308/1891-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Əslən qumuq türküdür. Əbu Süfyan əl-Qazanişi (1872/1931), Hacı Əli əl-Akuşi (1847/1930) kimi bölgənin məşhur alimlərindən təhsil almışdır. Sovet dönməsində Qafqaz alimlərinin bioqrafiyası sahəsində bir əsər yazmağa başlamışsa da, 1935-ci ildə vəfat etdiyi üçün bitirə bilməmişdir. *Nüzhətül-Əzhan* adlı bu əsər rusçaya tərcümə edilsə də, bu araşdırmada orijinal mətdən istifadə edilməmişdir. Bax: Nəzir əd-Durkeli, *Nüzhətu'l-Əzhan fi Təracimi Uləmai Dağıstan* (Устада умов в биографиях дагестанских ученых), tərc. А.Р.Шихсаидов, Альфред Бустанов, М. Кемпер (Москва: Марджани, 2012).

1. QAFQAZDA ƏRƏB DİLİNİN TARİXİ, ƏDƏBİYYATI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Qafqazda ərəb dilinin tarixi

Məlumdur ki, Qafqaz müxtəlif məhəlli dillərin məşhur olduğu bir coğrafiyadır. Bu vəziyyət xalqlar arasında əlaqələrdə bir çox problemi ortaya çıxardığı üçün bölgə xalqı ortaq istifadə ediləcək dillərə ehtiyac hiss etmişdir. Gündəlik həyatda məhəlli dillər istifadə olunsada, ədəbi, elmi və rəsmi yazılarda bu ortaq dillərdən istifadə edilmişdir. Bu ortaq dillərin ən önəmlilərindən biri isə ərəb dilidir.

Ərəblərin Qafqaza ilk dəfə toplu halında gəlmələri ikinci xəlifə Həzrət Ömər vaxtında baş vermişdir. Bu dövəmdə Azərbaycan və Dağıstan bölgələrində çox sayda ərəb kəndlərinin qurulduğu aydındır. Bölgədə məskunlaşan bu qəbilələrin ərəb dilinin məşhurlaşmasında böyük təsiri olduğu danılmazdır. Qafqaz coğrafiyasında ərəb toponimli kənd adları günümüzə də geniş surətdə mövcuddur.

Ərəb, Ərəbocağı, Ərəbbəsrə, Ərəbşalbaş və digər kəndlər bunlardan, sadəcə, bir neçəsidir. Şirvan bölgəsində mövcud olan Ağdaşda gördüyümüz bəzi əlyazmalarda əl-Ərəbi əl-Ağdaşi səpkili bəzi alim adlarına rast gəlirik. Ağdaşda Mirsaiq Yəhyayevin xüsusi arxivində bir icazətnamədə Əbdüllətif ibn İbrahimxəlil əl-Ağdaşi əl-Ərəbi adlı alimin adı dediklərimizə bir nümunədir.

Azərbaycanda məskunlaşmış bu qəbilələrdən bəzilərinin əlimizdə olan soy-kökündən bəhrələnərək, düşüncəmizi daha da qüvvətləndirmək mümkündür. Ağdaşın Nemətabad kəndində yerləşən bir ailənin şəcərəsini oxuduğumuz zaman ailənin məşhur səhabə və sərkərdə Həzrət Xalid ibn Vəlidin oğlu Süleymanın soyundan gəldiyini görürük. Şəcərənin oxunuşu belədir: Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə. Şeyx Məhəmməd ibn Hacı Şeyx İbrahim ibn Hacı Şeyx Məhəmməd ibn Şeyx Nemətullah ibn Şeyx Radiyyuddin ibn Şeyx Şəhabəddin ibn Şeyx Radiyyuddin ibn Şeyx Sadiq ibn Şeyx Mustafa ibn Şeyx Mövlan ibn Şeyx Nurullah ibn Şeyx Şəmsəddin ibn Şeyx Zəkəriyyə ibn Şeyx Şəmsəddin ibn Şeyx Əbu Bəkir ibn Şeyx Ömər ibn Şeyx Süleyman ibn Şeyx Həbib ibn Şeyx Əlauddin ibn Şeyx Şəhabəddin ibn Şeyx Saleh ibn Şeyx İbrahim ibn Şeyx Əhməd ibn Şeyx Şərəfuddin ibn Şeyx Əbu Bəkir ibn Şeyx Süleyman ibn fəzilətli, əsalətli süvarilərin süvarisi, şücaətlilərin əsgəri, Allahın məhv edən qılıncı, seçilmiş Peyğəmbərin dostu, kafirlər üzərində hüccət, Ənsarın fatehi, “Yalançı Müseyləmə”nin qatili, qəddar fironları həlak edən, çoxlu fironların və güclülərin önünü kəsən, güc yetirilməyən qəhrəman, Xəndək (savaşını) dəstəkləyən, Şam, Diyarbəkir və İraqın bir qisminin fatehi, Qavı məğlub edən, Yəmanə əl-Ləbid Kəbş ibn Məczumun qatili şücaətli və comərd və xoşbəxt Xalid ibn Vəlid. Allah onların hamısından razı olsun. Əfəndimiz Məhəmmədin, onun ailəsinin və əshabının hamısının üzərinə salam olsun.

بسم الله الرحمن الرحيم شيخ محمد بن حاجي شيخ ابراهيم بن حاجي شيخ محمد بن
 شيخ نعم الله بن شيخ محمد بن شيخ شهاب الدين بن شيخ رضي الدين بن
 بن شيخ صادق بن شيخ مصطفى بن شيخ مولان بن شيخ نور الله بن شيخ
 شمس الدين بن شيخ زكريا بن شيخ شمس الدين بن شيخ ابوبكر بن شيخ عمر
 بن شيخ سليمان بن شيخ حبيب بن شيخ علاء الدين بن شيخ شهاب
 الدين بن شيخ صالح بن شيخ ابراهيم بن شيخ احمد بن شيخ شرف الدين
 بن شيخ ابي بكر بن شيخ سليمان بن الفاضل الكارم فاروق بن فارس
 ومحمد الشحمان سيف الله البيار صاحب النجى المختار وجعل الجنة
 على الكفار فاتح الانصار وقائل المسيلة الكتاب ومهدى
 والجباية ومسد الاكثرة وفراعنة والفنا صغر البطل الذي
 يطاق والمؤيد الخندق فاتح الشام وسيار بكر وبعض من العراق
 فاهم القوم وقائل البمانه اللبه كبش بن حجر بن خالد بن الوليد الشجاع
 السخى والسعيد ورضوان الله تعالى عليهم اجمعين وصلى الله على سيدنا محمد
 وآله واصحابه اجمعين

Qafqaza məskunlaşmış bu ərəblər, xüsusilə səlcuqluların bölgə-yə hakim olmasından etibarən türkləşməyə başlamışlar. Ancaq bu durum, ərəb dilinin istifadə edilməsində bir azalmaya səbəb olmadı.

Azərbaycanın quzeyində uzun müddət hökm sürmüş Şirvanşahlar dövlətinin rəsmi dil olaraq ərəb dilindən istifadə etdiyi mənbələrdə açıq şəkildə ifadə olunmaqdadır.⁸

İslamın gəlişindən etibarən, Qafqazda üç dil geniş yayılmış və danışılmışdır: ərəb, türk və fars. Bölgədə yaşamış, demək olar ki, bütün alimlərin bu üç dildən mükəmməl səviyyədə istifadə etdikləri məlumdur.

XIX əsrdən etibarən, bu dillərə biri də – rus dili əlavə edilmişdir. Özəlliklə XIX əsr qafqazlı müəlliflərə aid əsərlərdə bu üç dil bir-biri ilə qarışıq vəziyyətdə olmuşdur. Məsələn: ərəbcə yazılmış bir əsərdə farsca və ya türkcə kəlmələr və cümlələrlə tez-tez qarşılaşırıq. Bunun tam əksinin nümayiş olunduğu durumlar da kifayət qədər çoxdur.⁹

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, bütün Qafqaz Çar Rusiyasının işğalına uğradığından, bölgədə rus dilində sözlərin istifadəsi də yayılmışdır. Ancaq bu dövrdə rus dilindən məhdud çərçivədə istifadə edilməkdə idi. Rus dilinin məşhurlaşması və ortaq dil olaraq istifadə edilməsi sovet dövründə baş vermişdir. Çar Rusiyası zamanında Qafqazda ənənəvi dillərin istifadəsinə müdaxilə edilməmiş, hətta rus məmurlarının özləri də bu dillərdən istifadə etmişlər. Sovet dövründə isə 1928-ci ildən etibarən, ərəb və fars dilləri qadağan edilmiş və əski əlifbadan istifadə aradan qaldırılmışdır. Türk dilindən isə bir müddət ortaq dil olaraq istifadə edilsə də, daha sonra bu dırnaqarası «səhv»dən vaz keçilmiş, məhəlli dillərin istifadəsi genişlənmişdir. Ortaq dil kimi rus dili seçilmişdir.

Kommunist rejiminin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Qafqazda ərəb dili elm və məktublaşma dili kimi məhdud çərçivədə olsa belə, yenə də istifadəyə davam edilmişdir. Tarixçi və bioqrafiya yazarı olan Qumuq alimi Nəzir əd-Durkilinin söyləri, Car-Balakən bölgəsində yazılmış bəzi məktublar və Mirsaiq Yəhyayevin xüsusi arxivindəki bəzi sənədlər bu düşüncəni təsdiq edən amillərdəndir.

⁸ Sara Aşurbeyli, *Bakü Şəhrinin Tarihi* (İstanbul, Teas Press, 2017), 276.

⁹ Həsən Əlqədari, *Cirabul-Məmnun* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-islamiyyə, 1912), 48; *Divanul-Məmnun*, 81, 95.

Sovet İttifaqında Stalin dönəmi sona çatdıqdan sonra, ərəbcə araşdırmalara qismən icazə verilmişdir. Azərbaycanda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun hazırladığı və institutda olan əlyazma əsərlərini araşdıran səkkizcildlik «*Əlyazmalar xəzinəsində*» kitabı bu dövəmdə çap edilmişdir.¹⁰ Həmçinin, Məşədixanım Nemətovanın XVII-XVIII əsrlərdə tikilmiş məscid, qəbir, qala və karvansaraların ərəbcə, farsca və türkcə kitabələrinin incələndiyi «*Azərbaycanın epigrafiq abidələri*» əsəri bu dövəmin məhsuludur.¹¹

Sovet İttifaqı sonrası ərəb dili araşdırmalarının daha çox Dağıstan bölgəsində aparıldığı məlumdur. Bu gün Dağıstanda aparılan ərəbcə araşdırmalar bölgə alimlərinin əlyazma halındakı əsərlərinin tərcümə və tədqiqindən ibarətdir. Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, Murtaza Əli əl-Uradi, Müslim əl-Uradi, Məhəmməd əl-Alici, Məhəmməd ibn Əbdüssəlam əş-Şirvani, Əbdülhəmid Şirvani və Ömər əl-İhali əd-Dağıstani – bu mərhələdə əsərləri təhqiq edilən bölgə alimlərindən bir neçəsidir.¹² Sovetlərdən sonra qafqazlı alimlərə aid bir çox əlyazmanın əldə edildiyi və tərcümə olunduğu məlumdur. İmam Şamil və Qazavat ilə əlaqəli birinci dərəcəli qaynaqların müəllifi Əbdürrəhman Qazıqumuxinin əsərləri məhz bu qəbildəndir. Eyni şəkildə bölgədə yaşamış xəlvəti və nəqşibəndi şeyxlərinə aid əsərlərin yenə də bu dövəmdə araşdırılma fürsəti əldə edilmişdir.¹³

¹⁰İlk cildi 1970-ci ildə işıq üzü görən əsərin son cildi 1987-ci ildə çap edilərək tamamlanmışdır. Bax: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, *Əlyazmalar Xəzinəsində* (Bakı, Elm, 1987), 5-6.

¹¹Məşədixanım Nemətova, *Azərbaycanın epigrafiq abidələri* (Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963), 6-7.

¹²Mürtəza Əli əl-Uradi, *el-Haşiyyə li's-Şeyx Murtaza Əli əl-'Uradi*, thq. Məhəmməd əl-Ğudubiri, (Mahaçqala, əl-İdarətu'd-Diniyyətu'd-Dağıstaniyyə, 1439/2018); Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, *Safvətül-Əxbar*, thq. Musa əl-Kuvadi, (Mahaçqala, əl-İdarətu'd-Diniyyətu'd-Dağıstaniyyə, 1439/2018).

¹³Qazikumuxa, Abdurahman. *Kniga Vospominaniy Sayida Abdurahmana, Sina Ustada Şeyxa Tarikata Djamaluddina al-Huseyni O Delax Jiteley Dagestana İ Çeqni*. Soçineno i Napisano v Tiflise V 1285 g. h, Perevod s Arabskoqo. M. S. Saidova, Redaktsiya Perevoda, Podqotovka Faksimilnoqo İzdaniya, Kommentarii, Ukazateli A.R.Şixsaidova, İ.H.A.Omarova, Mahaçqala: Daqestanskoe Knijnoc

Yetmişillik sovet dönəmi, çox təəssüf ki, Qafqazda yazılmış ərəbcə ədəbiyyat üzərində xüsusi amansızlıqla, ölçüləri təsəvvür edilməz dərəcədə təxribata səbəb olmuşdur. Edama məhkum edilmiş alimlərlə yanaşı, bu insanların xüsusi arxivlərinin yandırılması haqqında qərar çıxarılmışdır. İnsanlar əllərindəki əsərləri qorumaq üçün hər cür yollara əl atmışlar. Bir qrup insan kitabları cənazə formasındakı tabutlara dolduraraq qəbiristanlığa basdırmış, bəziləri isə meşələrdə quyu qazaraq orada gizlətmışdir. Çox təəssüf ki, uyğun şərtlər altında qorunmayan bu kitabların böyük bir qismi çürüyərək yox olmuşdur.¹⁴

Salman Mümtaz, Əli Nazim, Abdulla Tağızadənin yandırılan arxivləri acı təəssüf doğurur.¹⁵ Evlərdə ərəbcə əsər saxlamağın qadağan olunduğu bu dövrdə bir çox arxiv məhkumiyyət qorxusu altında yandırılaraq yox edilmişdir.

Sovet rejiminin təxribatı qədər olmasa da, ərəbcə yazılmış ədəbiyyata ən böyük zərər vuran digər amil isə yetmişillik zaman kəsiyində insanların dini ədəbiyyatdan uzaq qalmaları olmuşdur. Getdiyimiz bir çox bölgədə insanların bilgisizliyi ucbatından məhv olmuş çox sayda əlyazma əsərlə qarşılaşdıq. Qəbələ, Ağdaş, Şəki, Qax, Zaqatala və digər şəhərlərdə baxımsızlıqdan çürüyərək oxunmaz hala düşmüş yüzlərlə əlyazma aşkarlanmışdır.

Sovet rejiminin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Qafqazda İslam araşdırmaları tamamilə yox edilməmişdir. Stalin dönəmi istisna olunmaqla, digər mərhələlərdə mərkəzdən uzaq bölgələrdə bu araşdırmaların davam etdiyi aydın olur. Ağdaş şəhərinin Bulaqotağı kəndində mövcud olan Hacı Yəhya arxivindən tapılmış Mir Məhəmməd Kərim əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvinin “*Kitabu kəşf il həqaiq an nukətil-ayat vəd-dəqaiq*” əsərinin əllə yazılmış kağız parçaları, Qumuq alimlərindən Nəzir əd-Durkilinin

İzdatelstvo, 1997; Taqirovoy, N.A.Sayyid Abdurahman, Sın Djamaluddina al-Huseyni al-Qazikumuki ad-Daqistani. *Kratkoe Izlojenie Podrobnoqo Opisaniya Del İmama Şamiliya: Kaluqa, 1281 g. h. Xulasat at-Tafsıl an Ahval al-İmam Şamuil*, Per. S.Arab. Vved. Komment, Ukaz, Moskva: Vostochnaya Literatura RAN, 2002.

¹⁴Kamandar Şərifli, *Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə* (Bakı, Nurlan, 2002), 55.

¹⁵Ziya Bünyadov, *Qırmızı terror*, (Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2017), 136, 141.

Qafqaz alimlərinin bioqrafiyasından bəhs etdiyi, ancaq bitirə bilmədiyi “*Nüzhətül-əzhan*” əsəri bu araşdırmalardan bəziləridir. Fərdi araşdırmalarla yanaşı, Sovet İttifaqının fərqli bölgələrində ərəbcə ilə bağlı bəzi akademik tədqiqatların da aparıldığı aydın olur.

Mətbəənin gec gəldiyi Qafqazda əsərlərin çoxu əlyazma halındadır. Əlyazma institutlarında bölgəyə aid çoxlu sayda əsər mövcud olsa da, bunların hələ də böyük qismi kəndlərdə xüsusi arxivlərdə və ya məscidlərdədir. Bu vəziyyət bölgədəki ədəbiyyat haqqında tam bilgi əldə etməyimizə mane olmaqdadır. Məsələn: Azərbaycanın şimal-qərbində yaşamış alimlərdən Müslim əl-Uradinin əsərləri hələ tam olaraq öyrənilməmişdir. Müəllifə aid 6-sı tam, 1-i sondan naqis olaraq yeddi əlyazma əsəri mövcud olsa da, əlimizdəki bu əsərlərdən əlavə, müəllifin daha dörd əsərinin mövcudluğu anlaşılmışdır.¹⁶ Dolayısı ilə kəndlərdə aparılacaq araşdırmalar bizə Qafqazda yazılmış ərəbcə və digər dillərdəki ədəbiyyat haqqında daha çox bilgi verəcəkdir.

Bölgədə yazılmış əsərləri tədqiq etməyimizdəki digər əngəl burada yazılmış əsərlərin və sənədlərin fərqli dövrlərdə və fərqli səbəblərlə geniş bir coğrafiyaya yayılmış olmasıdır. Buna misal olaraq, İmam Şamilin məktublarını göstərə bilərik. Bu məktublar Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, İran və Suriyada qarşımıza çıxmaqdadır. Yenə İmam Şamilin xüsusi arxivinə aid bir neçə kitab Amerikada Princeton Universiteti kitabxanasında tapılmışdır.¹⁷ Bütün bunlar nəzərə alındığı zaman, bölgədəki ədəbiyyat haqqında tam bir baxışa sahib olmanın çətinliyi anlaşılır.

¹⁶ Müəllifin tapılmayan üç əsəri bunlardır; *Nəşrül-məsail ‘an Əcvibəti-Sail, Hübubül-İnəb və-r-Rümman fi Halli Əsiləti Axiriz-Zaman, əl-Ədillətül-Qatiyyə Lil-Əsilətil-Hikəmiyyə*. Müəllifin bu əsərlərinin adları yenə özünə aid *ət-Tühfətül-Aliyyə* kitabından çıxarılmışdır. Kitab Əbdülkərim əl-Hənuxi Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır. Müslim əl-Uradiyə aid olan *Fəvaid Müslimiyyə* əsərinin adını isə Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivində tapılmış bir kitabın səhifələri arasındakı Məhəmməd əl-Carinin yazdığı kiçik bir notdan öyrəndik.

¹⁷ Natalya Tahirova, *Imam Shamil's manuscripts in the collections of Princeton University (from the history of Daghestan's book culture in the 19th century)*, Central Asian Survey (September, 2002), 21(3), 325-332.

1.2. Qafqazda ərəb dili ədəbiyyatı

Azərbaycan, İran, Türkiyə, Rusiya, Dağıstan və Gürcüstanda mövcud əlyazmalar institutlarının fondlarında qorunan əsərlərlə bağlı ümumi kataloq araşdırmalarına daim səy göstərilmişdir. Bu araşdırmalar, sadəcə, bölgə alimlərinin deyil, kitabxanalarda olan bütün əsərləri əhatə edəcək mahiyyətdədir. Qafqaz alimlərinə aid əsərlərin ortaya çıxarılması üçün həm bu kataloqların, həm də kəndlərdə olan xüsusi arxivlərin diqqətlə araşdırılması lazımdır. Bu tədqiqatda bütün əsərlərin hamısına yer vermə imkanı olmadığından, kitabların və onların müəlliflərinin məşhur olanlarından bəziləri haqqında, sadəcə, ümumi məlumat veriləcəkdir.

1.2.1. Tarix və bioqrafiya

Əlimizdə olan qafqazlı alimlərə aid ərəbcə kitab və risalələrin əksəriyyəti XIX əsrə aiddir. Öncəki əsrlərə aid bir xeyli əsər olsa da, XIX əsrdə ərəbcə əsər yazılışında yüksəlişin baş verdiyini görürük.

XIX əsrdə ərəbcə yazılmış ən məşhur əsərlər – Məhəmməd Tahir əl-Qaraxinin «*Bariqatüs-süyuful-cəbəliyyə*», Əbdürrəhman Qazıqumuxinin «*Təzkirə*» və «*Xülasatüt-təfsil an əhvali-Şamuyil*», “*Süquti-Dağıstan və çeçen bi-yarai Ali Osman*” əsərləri; Həsən Əlqədarinin “*Divanul-məmnun*”u; Nuh əl-Martuqi əl-Çerkəsi əl-Qafqazinin “*Nurul-Məqabis fi tavarixil-Çərakis*”i,¹⁸ İlyas Tsudaxarinin “*Fəru asari-Dağıstan*”ı; Şüeyb əl-Bakininin “*Tabaqat*”ı; Osman əz-Zaxurinin “*Tuhfətül-Ahbab*”ı; Əbdülhəmid əş-Şirvaninin “*Havaşi-tuhfətül-mühtac*”ı sayıla bilər.

Bu əsərlərlə yanaşı, bölgə alimlərinin müxtəlif səbəblər ilə yazdıqları tarixlə bağlı bəzi risalələr də mövcuddur. Məhəmməd Əli əl-Carinin “*Car Salməsi*”; Əbdürrəzzaq Suğurinin “*Risalətu-*

¹⁸Nuh əl-Martuqi əl-Çərkəsi əl-Qafqazi, *Nurul-məqabis fi Tavarixil-çərakis* (Kazan, əl-Mətbəətu'l-Kərimiyyə, 1329/1912).

Əbdürrəzzaq Suğuri”si; Əli ibn Əbdülhəmid əl-Qazıqumuxinin “*Tavarixu Dağıstan*” risalələri bunlardan bəziləridir.¹⁹

XIX əsr Qafqaz alimlərinin bioqrafiyasından bəhs edən ilk ərəbcə müstəqil araşdırma Nəzir əd-Durkiliyə aiddir. Sovet dönəmində qələmə alınmış “*Nüzhətül-əzhan fi tərəcimi üləmai-Dağıstan*” adlı əsərin yazılışı müəllifin vəfatına görə yarımçıq qalmışdır. Əsərdə Dağıstan və azərbaycanlı müəlliflərdən bəhs edilir. Əsərdə İmam Şamil dönəmində yaşamış alimlər üçün müstəqil bir bölüm mövcuddur. “*Nüzhətül-əzhan*” rusca tərcüməsi və orijinal mətni ilə birlikdə Dağıstanda çap edilmişdir.²⁰

“*Nüzhətül-əzhan*” əsərindən başqa, Qafqazda XIX-XX əsrlərdə tabaqat sahəsində yazılmış ərəbcə müstəqil bir əsər mövcud deyildir. Digər əsərlərdə bölgə alimlərinin tərcümeyi-halları kitabın bir bölümü olaraq tədqiq edilmişdir. Bu növ əsərlərə misal olaraq, nəqşibəndi şeyxlərindən Şueyb ibn İdris əl-Bakininin (1857-1912) “*Tabaqatül-xavacəganin-nəqşibəndiyyə*” və “*Sadatıl-məşayixil-xalidiyyətil-mahmudiyyə*” adlı əsərlərini göstərə bilərik. Əl-Bakini kitabın ilk hissəsində nəqşibəndi təriqəti silsiləsində yer alan şeyxlərin tərcümeyi-hallarından və fərqli təsəvvüfi mövzulardan bəhs etmişdir. Daha sonra müəllif Qafqazda fəaliyyət göstərmiş nəqşi şeyxlərinin tərcümeyi-hallarına keçir. Həm Dağıstan, həm də Azərbaycan bölgəsində fəaliyyət göstərmiş şəxslərin bioqrafiyalarından bəhs edən əsər Qafqazda təsəvvüf sahəsində yazılmış ən önəmli mənbələrdəndir.²¹

Eyni şəkildə Dağıstanın məşhur ədiblərindən Həsən Əlqədari Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi dəstəyi ilə çap edilmiş “*Asarı-Dağıstan*” əsərinin son bölümünü Qafqazda idarəçilik etmiş şəxslərin və tanıdığı alimlərin bioqrafiyasına ayırmışdır.²² Həsən Əlqədarinin Azərbaycan dilində yazdığı bu əsəri Hacı Əli Akuşinin oğlu

¹⁹ Xızıri Alibekov Xüsusi Arxiv.

²⁰ Назир Дургели, *Услада умов в биографиях дагестанских ученых*, çev. А. Р. Шихсаидов, Альфريد Бустанов, М.Кемпер, (Москва, Марджани, 2012), 7-10.

²¹ Şueyb Əfəndi ibn İdris əl-Bakini, *Tabaqatül-Xavacəganin-Nəqşbəndiyyə və Sadatıl-Məşayixil-Xalidiyyətil-Mahmudiyyə* (Dəməşq, Darun-Numan lil-Ulüm, 1996).

²² Əlqədari, *Asarı Dağıstan*, 222-235.

İlyas Tsudaxari “*Fəru Asari-Dağıstan*” adı ilə ərəb dilinə tərcümə etmiş və bəzi əlavələr etmişdir. Bu əlavələr Sovet Rusiyasının Qafqazı işğalı, müəllif İlyas Tsudaxarinin kommunizm haqqındakı düşüncələri və digər mövzulardır.²³

Qismən Qafqaz alimlərinin tərcümeyi-hallarından bəhs edən digər bir əsər – “*Tuhfətül-əhbabil-xalidiyyə fi şərhil-qəsidətil-mahmudiyyə*”dir. Əsərin müəllifi Hacı Osman Əfəndi əz-Zaxuridir. Müəllif əsərində 21 sufi alimin bioqrafiyasına yer ayırmışdır. Əl-Bakininin “*Tabaqatul-xavacəgan*”ından nəqllər çox olsa da, əsər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal bölgəsindəki təsəvvüfi fəaliyyət haqqında verdiyi məlumatlar müqabilində çox böyük önəm daşıyır.²⁴

İmam Şamilin dövlətində müftilik vəzifəsini icra etmiş Məhəmməd Tahir əl-Qaraxinin “*İbaratul-etibar fi İstislahil-əmal bi-qədril-iqtidar*”adlı risaləsi Qafqazda yazılmış nadir araşdırmalardan biridir. Müəllif on vərəqdən ibarət olan bu risaləsində həyatı haqqında məlumat vermişdir. Risalənin müstənsixi Şaban ibn Məhəmməd ət-Tiliqidir.²⁵ Bu risalə xaricində bölgədə ərəbcə yazılmış fərdi bioqrafiya sahəsində başqa bir araşdırmaya rast gəlmədik.

Qafqaz alimlərinin bioqrafiyası ilə əlaqəli əlimizdə bu əsərlərdən başqa mənbə yoxdur. Bu, bölgə də bioqrafiya sahəsində digər əsərlərin olmadığı mənasında anlaşılmamalıdır. Mənbələrdə bu sahədə yazılmış, ancaq əlimizdə olmayan əsər adlarından bəhs edilir. Bunlardan biri Əbdüllətif əd-Dağıstaninin *Cəvahirul-Laqitin* adlı əsəridir. Müəllif bu əsərindən *Hubuku'n-nücum fi tərifi*l-’Ülüm adlı risaləsində bəhs edir. Bədi elminin qurucusu Abdullah ibn Mütəzdən (v. 296/908) bəhs edərkən müəllif *Cəvahirul-Laqitin* əsərində onun bioqrafiyasına yer verdiyini ifadə edir. Əbdüllətif Dağıstaninin bu əsərinə başqa heç bir mənbədə rast gəlmədik.²⁶

²³ əl-Hac İlyas ibn Şeyxil-İslam Əli əl-Akuşi, *Fəru Asari Dağıstan*, (Dağıstan, yy, 1990).

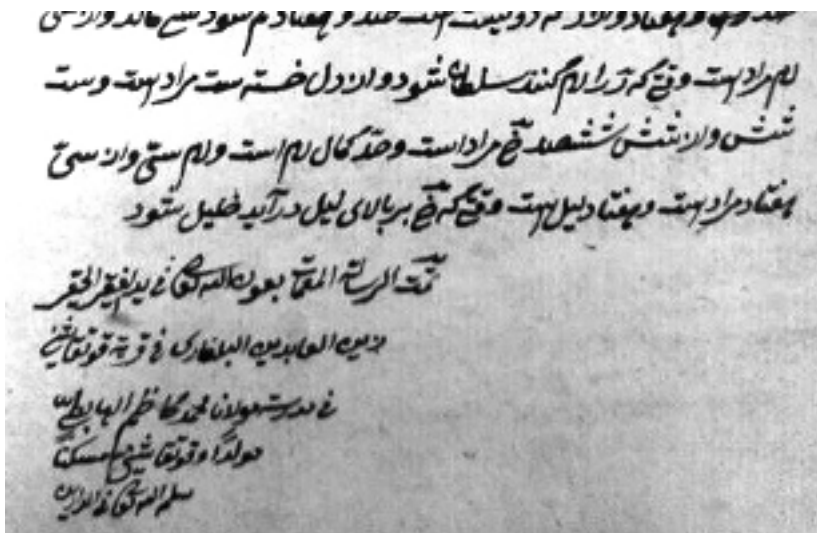
²⁴ Hacı Osman Əfəndi əz-Zaxuri, *Tuhfətül-əhbabil-xalidiyyə fi Şərhil-Qəsidətil-Mahmudiyyə*, (Temirxanşura, Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1914), 188-197.

²⁵ Alamuddin Əbu Bəkr əş-Şeyxilavi Xüsusi Arxiv.

²⁶ Əbdüllətif əd-Dağıstani, *Hubuku'n-Nucum fi Tərifi*l-’Ulum, (Temirxanşura, Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1910), 9.

1.2.2. Ərəb dili və bələğəti

“*Tavarixu Dağıstan*” əsərinin müəllifi Ali ibn Əbdülhəmid əl-Qazıqumuxi və “*Nüzhətul-əzhan*” əsərinin müəllifi Nəzir əd-Durkilinin ifadə etdikləri kimi, Qafqaz bölgəsi ərəb dili elmlərinin mədəni olaraq qəbul edilirdi. Ərəbcə öyrənmək üçün xüsusilə Rusiya coğrafiyasında yaşayan müsəlmanlar buraya gəlirdilər. Qəbələ şəhərinin Durca kəndindəki Hacı Ruslan Məmmədov xüsusi arxivindəki bir əlyazmanın sonundakı qeyd bu düşüncəni təsdiq edər mahiyyətdədir. Bu qeyddə risalənin Qutqaşın kəndində yerləşən Mövlana Məhəmməd Kazımın mədrəsəsində Zeynalabdin əl-Bolqarının yazdığı qeyd olunmuşdur.

Çox təəssüf ki, Qafqazda ilk dönm ərəbcə araşdırmalar haqqında əlimizdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Erkən dövəmdə yazılmış və günümüzədək gəlib-çatmış bu əsər Mahmud ibn Məhəmməd əl-Arrani əs-Sakinaniyə (v. 734/1333-dən sonra) aid “*əl-Kafiyyə fi şərh-iş-şafiyyə li ibnil-hacib*” adlı sərf mövzusunda qələmə alınmış nümunədir.²⁷

²⁷Xayruddin əz-Zirikli, *əl-Əlam*, (Beyrut, Darül-elm Lil-Məlayin, 2002), 7:182.

Xüsusilə XVIII əsr və daha sonra Qafqazda ərəb dili və bələğətinin zirvəyə çatdığı dönmədir. Bu dönmədə ərəb dilinin öyrənilməsi ilə əlaqədar yazılan əsərlərlə önə çıxan alimlərimizdən və onların əsərlərindən bəziləri bunlardır: Sadəddin əl-Bərdəinin “*Hadaiqud-dəqaiq*”;²⁸ İbrahim əl-Ərəşi “*Haşiyə alə şərhil-ənmuşəc fin-Nəhv*”;²⁹ Murtaza Əli əl-Uradi “*Haşiyətul-Uradi alə təsri fi l-izzi*”, Məhəmməd Əli əl-Çuxi “*Məsail və əcvibə*”;³⁰ Məhəmməd ibn Musa əl-Quduqi əd-Dağıstani “*Haşiyətül-isam fin-nəhv*”;³¹ Yusif əs-Salti “*Risale müqəddimə fin-nəhv*”;³² Davud ibn Məhəmməd əl-Usişi “*Haşiyəti-Davudi*”;³³ Yunis ibn Ömər “*əl-Bəhrül-mərcani alə risalətil-izzi*”.³⁴

Qafqazda ərəbcənin tədrisi ilə bağlı əsərlər yazıldığı kimi, çox sayda şeir, kitab və risalələr də qələmə alınmışdır. Mətbu və əlyazma halında olan əsər və müəlliflərdən bəzilərinin adlarını bu şəkildə sıralaya bilərik: Abbas Fevzi Dağıstani “*Ənisül-vahdə təxmisiül-bürdə*”;³⁵ Əbdüllətif ibn Məhəmməd əl-Hüzzü əd-Dağıstani “*ər-Ravdatun-nədiyyə fi mədhil-həzrətil-müəzzamətil-Məhəmmədiyyə*”;³⁶ Şüeyb

²⁸Sadəddin əl-Bərdəi, *Hadaiqud-Dəqaiq* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1914).

²⁹Kamandar Şərifli, *Əbdülgəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə Kitabxanasının Kataloqu* (Bakı, Nurlan, 2009), 1: 117.

³⁰Məhəmməd Əli əl-Çuxi, *Məsail və Əcvibə*, (Bağçasaray, Mətbəətu Tərcüman, 1902), 3-4.

³¹Məhəmməd ibn Musa əl-Quduqi əd-Dağıstani, *Haşiyətül-İsam fin-nəhv*, (Bursa, Fəraiddizadə Mətbəəsi, 1310/1892), 4-5.

³²Əhməd Niyazov Xüsusi Arxiv.

³³Davud ibn Məhəmməd əl-Usişi, *Haşiyətu Davudi* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1909).

³⁴Yunis ibn Ömər, *əl-Bəhrül-Mərcani alə Risalətil-İzzi* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1331/1913).

³⁵Abbas Fevzi Dağıstani, *Ənisu'l-Vahdə Təxmisu'l-Bürdə*, (Kazan, Mətbəətu Camiati Kazan, 1303/1886).

³⁶Əbdüllətif ibn Məhəmməd əl-Hüzzü əd-Dağıstani, *ər-Ravdatu'n-Nədiyyə fi Mədhil-Həzrəti'l-Muəzzaməti'l-Məhəmmədiyyə*, (İstanbul, Aləm Mətbəəsi, 1307/1889).

Əfəndi əl-Bakini “*əl-Fəridətul-müxəmməsətül-əhadiyyə*”,³⁷ Şeyx Məhəmməd əl-Kuri əl-Yaraği “*Asaruş Şeyx Yaraği*”,³⁸ Həsən Əlqədarinin “*əl-Urdatul-Mehdiyyə lir-ravdatin-nədiyyə*”,³⁹ “*Səqatul-xamis şərhur-ravdatin-nədiyyə li-Məhəmməd əl-Cəbəli*”,⁴⁰ Məhəmməd Əfəndi ibn əl-Hac Abdullah Əfəndi Əlqədari “*Ümdətül-qasid li vüsulil-məqasid*”,⁴¹ Məhəmməd əl-Ərac əl-Kai əd-Dağıstani “*Xamsu qəsaid*”,⁴² Hacı Osman Əfəndi əz-Zahuri “*Tuhfətul-əhbabil-xalidiyyə fi şərhil-qəsidətül-Mahmudiyyə*”,⁴³ Şəhabəddin əl-Bammadi əd-Dağıstani “*Füratu Dağıstan fi eynai-bustan*”,⁴⁴ “*əl-Məvaizül-Manzumə vəl-mələhizül-məcmuə*”,⁴⁵ Mustafa Əfəndi İlisuvi “*Tarixül-hərb*”,⁴⁶ Hacı Abdullah əl-Çuxinin “*Əqaliyyəttül-əbyat*”, “*Əbyat fid-dəhril-abus*”, “*Hilyətu Habibinə Məhəmməd*”,⁴⁷ İlyas ibn Hacc Əbdüssalam Əfəndi əd-Dağıstani “*Təxmis*”,⁴⁸ Süheyb ibn Ğaysum əş-

³⁷Şueyb Əfəndi əl-Bakini, *əl-Fəridətu'l-Muxəmməsətu'l-Əhadiyyə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1908).

³⁸Şeyh Məhəmməd əl-Kuri əl-Yaraği, *Asaru's-Şeyx Yaraği*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1910).

³⁹Həsən Əlqədari, *əl-'Urdatu'l-Mehdiyyə li'r-Ravdati'n-Nədiyyə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1905).

⁴⁰Əlqədari, *Səqatu'l-Xamis Şərhu'r-Ravdati'n-Nədiyyə li-Məhəmməd əl-Cəbəli*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1320/1903).

⁴¹Məhəmməd Əfəndi ibn əl-Hacc Abdullah Əfəndi Əlqədari, *Ümdətül-Qasid li Vüsulil-Məqasid* (Temirxanşura, əl-Mətbəəttül-İslamiyyə, 1911).

⁴²Məhəmməd əl-Ərac əl-Kai əd-Dağıstani, *Xamsu Qəsaid* (Temirxanşura, əl-Mətbəəttül-İslamiyyə, 1913).

⁴³Hacc Osman Əfəndi əz-Zahuri, *Tuhfətül-Əhbabil-Xalidiyyə fi Şərhil-Qəsidətül-Mahmudiyyə* (Temirxanşura, əl-Mətbəəttü'l-İslamiyyə, 1332/1914).

⁴⁴Şəhabəddin əl-Bammadi əd-Dağıstani, *Furatu Dağıstan fi Eynai Bustan* (Temirxanşura, Məhəmməd Hüseyn Əsədov Mətbəəsi, tsz).

⁴⁵əl-Bammadi, *əl-Məvaizül-Mənzumə vəl-Mələhizül-Məcmuə* (Temirxanşura, əl-Mətbəəttül-İslamiyyə, 1910).

⁴⁶Mustafa Əfəndi İlisuvi, *Tarixül-hərb*, Gürcüstan Əlyazma Əsərlər İnstitutu, No. ARZ-576. Dörd vərəqdən ibarət olan risalə müəllif nüsxəsidir. 1340/1921-ci ildə yazılmışdır. Müəllifin həyatı və digər əsərləriylə bağlı heç bir məlumatımız yoxdur.

⁴⁷Xızri Alibekov Özel Arşivi.

⁴⁸İlyas ibn Hac Əbdüssalam Əfəndi əd-Dağıstani, *Təxmis*, (Temirxanşura, əl-Mətbəəttül-İslamiyyə, 1327/1909).

Şali “*Mənzumat*”,⁴⁹ Udura ibn Hənəf əl-Uradi “*Məcmuatür-Rəsail vəl-Qəsaid*”,⁵⁰ Nəcməddin ibn Məhəmməd ibn Donoqo əd-Dağıstani əl-Huzzi “*əl-Əzharür-Raviyyə fil-Mədaihin-nəbəviyyə*”.⁵¹

Dil araşdırmalarının ən önəmli sahələrindən biri də lüğət tədqiqatlarıdır. XIX əsrdə Qafqazda bu sahədə araşdırmaların olduğu məlumdur. Bu araşdırmalar tam halında günümüzədək gəlib çatmamışdır. Bu dövəmdə yazılmış lüğət kitablarından əlimizə çatanlar yalnız kağız parçalarıdır. Qafqazda qələmə alınmış və günümüzədək nöqsansız olaraq çatmış tək ərəbcə lüğət XVI əsr alimlərindən Əhməd ibn Yusif ibn Məhəmməd ibn Ayin Hoca Əbdürrəhman əş-Şirvaniyə aiddir. “*Rövnəqül-ülum*” adlı bu əsər 234 vərəqdən ibarətdir. Əsərin hər səhifəsində 13 sətir vardır. Kəlmələrin türkçə tərcüməsi ərəbcə qarşılığının altına yazılmışdır. Müstənsixi bilinməyən əsərin yazılma tarixi 930/1523-cü ildir.⁵²

Yuxarıda qısaca bəhs edilən ərəb ədəbiyyatı haqqında Qafqazda yazılmış əsərlərdən əlavə, fərqli ədəbiyyatlar arasında bölgə müəlliflərinə aid çox sayda ərəbcə şeirlərə də yer verildiyinin şahidi oluruq. Müslim əl-Uradinin fiqhi mövzularla bağlı əsərlərini buna misal göstərmək mümkündür. Eyni şəkildə Əli Qayayevin türkçə qələmə aldığı “*Təracimi-üləmai-Dağıstan*” adlı əsərində də bölgə alimlərinə aid çoxlu ərəbcə şeirə yer verilmişdir.⁵³

⁴⁹ Süheyb ibn Ğaysum əş-Şali, *Mənzumat* (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1327/1909).

⁵⁰ Udura ibn Hənəf əl-Uradi, *Məcmuatür-Rəsail vəl-Qəsaid*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1912).

⁵¹ Nəcməddin ibn Məhəmməd ibn Donoqo əd-Dağıstani əl-Huzzi, *əl-Əzharür-Raviyyə fil-Mədaihin-Nəbəviyyə* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1333/1914).

⁵² Əhməd ibn Yusif ibn Məhəmməd ibn Ayin Hoca Əbdürrəhman əş-Şirvani, *Rövnəqül-Ülum*, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 201/1.

⁵³ Kayayev, Ali, *Təracim-i Ulema-i Dağıstan*, haz. Hasan Orazayev-Tuba İşınsu Durmuş, (Ankara, Grafiker Yayınları, 2012). 74-77.

1.2.3. Fiqh araşdırmaları

Qafqaz alimlərinin araşdırmalarının böyük bir qismi fiqh əsərlərindən ibarətdir. Xüsusilə XIX əsrin sonlarında bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra ortaya çıxan fərqli fiqhi mövzular haqqında çox sayda əsər qələmə alınmışdır. Bölgə alimləri tərəfindən həll edilə bilməyən fiqhi problemlər haqqında isə çox vaxt Hicaz bölgəsi alimlərinə müraciət edilirdi. Bu növ araşdırmalara “*Fətava kafiyə*” və “*Əcvibə şafiyə min üləmai-Məkkə əl-Mükərrəmə fi haqqil-məsailil-lətti ixtələfə fihə üləma-u diyari-Dağıstan*” risaləsini misal göstərə bilərik.⁵⁴

Fiqhlə bağlı bölgə alimləri tərəfindən yazılmış əsərlərdən bəzilərini bu şəkildə sıralaya bilərik: Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi “*Şərhül-məfruz*”,⁵⁵ “*Əhsənu dəlil limə vəqa fi zamanil-imam Şamuyil*”,⁵⁶ Nur Məhəmməd ibn Rəsul Əfəndi əl-İlisuvi “*Məsəilul-hidayə li-sünniyyətil-ıadə*”,⁵⁷ Murtaza Əli əl-Uradi “*əl-Murğim*”,⁵⁸ Əli əl-Qazıqumuxi “*Müxtəsər fi bəyanil-iman vəl-İslam vəs-sünnə alə məzhəbil-İmam əş-Şafii*”,⁵⁹ Həsən Əlqədari “*Cirabül-Məmnun*”; Məhəmməd Əli əl-Çuxi “*Fətava çuxi*”,⁶⁰ Əbdürrəhman b. Məhəmməd əd-Dağıstani “*Fəraizul-iman vəl-İslam fi məzhəbil-İmam əl-Əzam*”,⁶¹ Hacı Əli el-Qazıqumuxi “*əl-Müxtəsəruil-Kəbir*”,⁶² Abdunnafi əl-Ağdaşi əş-Şirvani “*Təallumus-salat*”,⁶³ Mə-

⁵⁴ Risalə Çeçenistanda Mollaeva Cəbrail İbalueviç Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

⁵⁵ Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, *Şərhül-Məfruz* (Bağçasaray, Tərcüman Mətbəəsi, 1903/1321).

⁵⁶ Dörd vərəqdən ibarət olan risalə Alibekov Xızri Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

⁵⁷ Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi. Risalə 13 vərəqdən ibarətdir.

⁵⁸ On beş vərəqdən ibarət olan risalə Xızri Alibekov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

⁵⁹ Əli əl-Qazıqumuxi, *Müxtəsər fi bəyanil-iman vəl-İslam vəs-sünnə alə məzhəbil-imam əş-Şafii* (Simferopol, Yakuboviç Mətbəəsi, 1905).

⁶⁰ Məhəmməd Əli el-Çuxi, *Fətava Çuxi* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, tsz).

⁶¹ Əbdürrəhman ibn Məhəmməd əd-Dağıstani, *Fəraizül-iman vəl-İslam fi məzhəbil-imam əl-Əzam* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1907).

⁶² Hacı Əli əl-Qazıqumuxi, *əl-Müxtəsəruil-Kəbir* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1915).

həmməd ibn İbrahim əl-Alicı “*əl-Əcvibə anil-əsilətil-fihiyyə*”,⁶⁴ Əbdülhəmid əş-Şirvani əl-Əlvəndi “*Havaşi tuhfətil-muhtac bi-şərhil-minhac*”,⁶⁵ İbrahim əl-Cari “*Ravdatül-cənnat fi üsulil-itiqadat*”,⁶⁶ Əbu Süfyan ibn Qazı Akay əl-Qazanişi “*Fəzləkətül-fəraiz*”,⁶⁷ Əbdürrəhman Əfəndi əd-Dağıstani əl-Axti “*Əsasud-din vəl-iman*”.⁶⁸

Bu tədqiqatlardan əlavə, daha öncə adlarından bəhs edilmiş Müslim əl-Uradinin bütün araşdırmalarının ana mövzusu fiqhdir. Əl-Uradi əsərlərində o dönmə üçün aktual mövzular olan rus işğalı altındakı Qafqazdan İslam dövlətinə (Osmanlıya) hicrət, sufilərin rəqsi, mövqufun satışı və digər mövzulara toxunmuşdur.

Mövzu ilə bağlı diqqətçəkən digər məsələ isə Qazavat dönəminin başlanmasınadək Qafqazda şəriət qaydalarının qismən təhrif edilmiş şəkli olan adətlərin (adat) qanunlar halını almasıdır. Hər bölgənin özünəməxsus adətləri mövcuddur və qonşu camaatlar ilə əlaqələr bu ənənəyə görə tənzimlənirdi. Bəzi yazılı *adət* örnəkləri günümüzədək gəlib çatmışdır. İmam Şamilin qurduğu şəriət dövlətində tətbiq etdiyi “nizam” bu adət-ənənənin İslam qayda-qanunlarına görə tənzim edilmiş halı idi. Çox təəssüf ki, İmam Şamil dövlətinin Konstitusiyası olan bu nizamın orijinal mətni əlimizdə yoxdur.⁶⁹

⁶³ Abdunnafi əl-Ağdaşi əş-Şirvani, *Təallumus-Salat* (Kazan, Mətbəə-i Kərimiyə, 1905).

⁶⁴ İyirmi dörd vərəqdən ibarət olan risalə Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

⁶⁵ Əbdülhəmid əş-Şirvani əl-Əlvəndi, *Havaşi Tuhfətil-Muhtac bi-Şərhil-Minhac* (Misir, əl-Məktəbatüt-Ticariyyətil-Kübra, 1357/1938).

⁶⁶ On vərəqdən ibarət olan risalə Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır. 1267/1850-ci illərdə Ənsariyyə adındakı bir kənddə yazılmış risalə müəllif nüsxəsidir.

⁶⁷ Əbu Süfyan ibn Qazı Akay əl-Qazanişi, *Fəzləkətül-Fəraiz* (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1330/1912).

⁶⁸ Əbdürrəhman Əfəndi əd-Dağıstani əl-Axti, *Əsasü'd-Din və'l-İman* (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1330/1913).

⁶⁹ *Obıçay i Zakon v Pismennıx Pamyatnikax Daqestana v naçala XX.v.*, Editor: V.O. Bobrovnikov, (Moskova, İzdatelskiy Dom Mardjani, 2009), 1: 156.

1.2.4. Təsəvvüf araşdırmaları

Qafqazın sosial-siyasi həyatına təsir edən iki böyük sufi təriqəti mövcuddur. Bunlardan birincisi, xəlvətiyyə təriqətidir. Təriqətin iki böyük şeyxi olan – Ömər əl-Xəlvəti və Seyid Yəhya Şirvani azərbaycan əsilli sufilərdir. Təriqət Azərbaycandan Osmanlı coğrafiyasına, Dağıstana və digər ölkələrə yayılmışdır. Bölgənin şiə Səfəvilər tərəfindən ilhaqından qısa bir müddət sonra, xəlvətiyyə təriqəti Qafqazdan, demək olar ki, tamamilə yoxa çıxmışdır. Azərbaycanda olan xəlvəti şeyxləri Osmanlı və Şimali Qafqaza köçmək məcburiyyətində qalmışlar. Nurəddin Şirvani, Sədrəddin Şirvani və Şimali Qafqazda xəlvətiyyə təriqətini yayan Əmir əl-Ağdaşi və başqaları bu şeyxlərdən bəziləridir.⁷⁰

Bölgədə güclü təsirə malik olmuş ikinci cərəyan–nəqşibəndi təriqətidir. XIX əsrin əvvəllərində nəqşibəndilik Qafqazda Xalidi-Bağdadinin xəlifəsi – kürdəmirli İsmayıl Şirvani vasitəsilə yayıldı. Qısa müddətdə sürətlə yayılan nəqşliyin Qafqazdakı izlərinin sovet dönəmində belə davam etdiyi görünür. Saleh Şirvani, Almalılı Mahmud Əfəndi, Məhəmməd əl-Kuri əl-Yaraği, Seyid Cəmaləddin əl-Qazıqumuxi, İlyas Tsudaxari, Əhməd Əfəndi Talalı, Şueyb Əfəndi əl-Bakini və başqaları sovet dönəminədək bölgədə fəallıq göstərmiş şeyxlərdəndir. Bölgənin Sovet İttifaqı tərəfindən işğalınadək istər bu şeyxlər, istərsə də xəlifələri tərəfindən böyük həcmdə ərəbcə təsəvvüf ədəbiyyatının təşəkkül tapmasına xüsusi səylər göstərilmişdir. Bu əsərlərdən və müəlliflərdən bəzilərinin adları aşağıda qeyd olunanlardır: İsmayıl Şirvani “*Rəsail*”;⁷¹ Seyid Cəmaləddin əl-Qazıqumuxi “*əl-Adabul-mərziyyə fit-təriqətin-nəqşibəndi*

⁷⁰Nurəddin Şirvani, *Xülasətu'l-'Ulum*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. O.E. 650, vr. 214b; TDV, ‘*Halvetiyye*’, Süleyman Uludağ, 15: 394; Shakhban Khapizov, Maqomed Shekhmaqomedov, Ramazan Abdulmazhidov, *The Khalvatiyya Sheikhs in Dagestan (16th- 17th Centuries)*, İran and the Caucasus 21, 2107, 303-309.

⁷¹İsmayıl Şirvani, *Rəsail*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. O.E. 876.

yyə”;⁷² “Əcvibətuş Şeyx Cəmaləddin li-əsilətil-alimis-samədani Səid əl-Harakani”; Şueyb Əfəndi əl-Bakini “*Tabaqatul-xavacəganin-nəqşibəndi yyə və sadatil-məşayixil-xalidiyyə əl-Mahmudiyyə*”; Əbdürrəhman əs-Suğuri “*əl-Məşrəbun-nəqşibəndi yyə*”;⁷³ Seyid İsa ibn Seyyid əş-Şərif ən-Nəqib Məhəmməd Nəbi əş-Şirvani əl-Qubbavi “*Misbahul-müridin*”;⁷⁴ Məhəmməd əl-Kikani “*Nəcmul-ənəm fi riyazatil-avam*”;⁷⁵ İlyas Tsudaxari “*Sülləmul-Mürid*”;⁷⁶ Məhəmməd əl-Avari əl-Ubudi “*Kənzud-dürər*”;⁷⁷ “*Cəvahirüs-süluk*”;⁷⁸ Salman Əfəndi ər-Rəşadi “*Mənaqibu məşayixin-nəqşibəndi yyin*”;⁷⁹ Mamay Əfəndi İlisuvi ən-Nəqşibəndi “*Risalətul-xalidiyyətil-müəddidiyyətil-mustafaviyyə*”;⁸⁰ Seyid Əbdürrəhman əl-Qazıqumuxi “*Məcmuun-nəfis li-Seyyid Əbdürrəhman ibn Seyyid Cəmaləddin əl-Qazıqumuxi*”;⁸¹ Süleyman Əfəndi əl-Kindani “*Qəsidə fi bəyani-silsilətil-məşayix*”;⁸² Ziyaəddin Yusif ibn Ramaldan əl-Kurixi “*Camiül-həsənət*”.⁸³

⁷²Seyyid Cəmaləddin əl-Qazıqumuxi, *əl-Adabu'l-Mərziyyə fi't-Təriqəti'n-Nəqşibəndiyyə*, (Petrovsk, Matbaatu Mihaylov, 1905).

⁷³Əbdürrəhman əs-Suğuri, *əl-Məşrəbu'n-Nəqşibəndiyyə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1325/1907).

⁷⁴Seyyid İsa ibn Seyyid əş-Şərif ən-Nəqib Məhəmməd Nəbi əş-Şirvani əl-Qubbavi, *Misbahu'l-Muridin*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. O.E. 115.

⁷⁵Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi. On üç Ramazan şənbə günü yazıldığı bildirilən əsərin yazılış ili qeyd edilməyib. Risalə on beş vərəqdən ibarətdir.

⁷⁶İlyas Tsudaxari, *Süllemlu'l-Mürid*, (Kazan, el-Matbaatu'l-Kerimiyye, 1903).

⁷⁷Məhəmməd əl-Avari əl-Ubudi, *Kənzud-Dürər*, Dağıstan Əlyazmalar İnstitutu, Mahaçqala, no. 172 A. Əsər 165 vərəqdən ibarətdir.

⁷⁸əl-Ubudi, *Cəvahiru's-Süluk*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1913).

⁷⁹Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi. Əsər 158 vərəqdən ibarətdir. 1381/1961-ci ildə Məhəmməd ibn əl-Hac Rabadan tərəfindən köçürülmüşdür.

⁸⁰Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, no. B-3142.4767. On səkkiz vərəqdən ibarət olan risalə 1290/1873-cü ildə yazılmışdır. Risalə müəllif nüsxəsidir.

⁸¹Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi. Əsərin ilk səhifəsində müstənsixinadı olan Məhəmmədnur Məhəmmədəl-Harakani və nəsx tarixi olan 1396/1976 yazılmışdır.

⁸²Süleyman Əfəndi əl-Kindani, *Qəsidə fi Bəyani Silsiləti'l-Məşayix*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1911).

⁸³Ziyaəddin Yusif ibn Ramaldan əl-Kurixi, *Camiu'l-Həsənət*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətü'l-İslamiyyə, 1330/1912).

1.2.5. Məntiq

Qafqazda məntiq araşdırmalarının geniş yayılmış olduğu bölgə Şirvan və Qarabağdır. Əli əl-Qazıqumuxinin “*Tavarixi-Dağıstan*” adlı əsərində ifadə edildiyi kimi, məntiq elmini öyrənmək üçün Qafqazın şimalından bu bölgələrə gəlirdilər.⁸⁴ Çox təəssüf ki müəllif risalədə bu məntiq alimlərinin adlarından bəhs etmir.

XV-XVI əsrlərdə zirvəyə çatmış məntiq araşdırmaları təsəvvüfi fəaliyyətlər kimi Səfəvilərin bölgəyə hakim olmalarından sonra ciddi bir tənəzzülə uğramışdır. Belə ki, bu dönmədən sonra bir çox məntiq alimi Osmanlı dövlətinə köçməyə məcbur olmuşdur. Məhəmməd Əmin əş-Şirvani və Gül Əhməd Şirvani bunlardan, sadəcə, ikisidir. Qarabağ bölgəsində önə çıxan məntiq alimi olaraq mənbə-lərdə Yusif Can əl-Qarabağının adından bəhs edilməkdədir. Bu müəlliflərə aid bəzi məntiq əsərlərini bu şəkildə sadalaya bilərik: Məhəmməd Əmin ibn Sədrəddin əş-Şirvani “*Şərh alə cihətil-vahdə lil-fənari*”, “*Haşiyə aalə haşiyətil-Xalxali*”, “*Haşiyə alə şərh-i İsaquci*”; Gül Əhməd ibn Məhəmməd ibn Xızır əş-Şirvani “*Haşiyə aləl-fəvaidil-fənariyyə*”,⁸⁵ “*Haşiyə aləl-Xəyali*”,⁸⁶ “*Haşiyə alə şərhil-məqasid*”;⁸⁷ Yusif ibn Məhəmməd Can Qarabaği “*Haşiyə alə şərhil-əqaidil-adudiyyə*”,⁸⁸ “*Haşiyə alə risaləti-isbatil-vacib lid-Dəvvani*”.

⁸⁴Əli əl-Qazıqumuxi, *Tavarixu Dağıstan*, vr. 6a.

⁸⁵Gül Əhməd ibn Məhəmməd ibn Xızır əş-Şirvani, *Haşiyə aləl-Fəvaidil-Fənariyyə*, Milli Kütüphanə-Ankara, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Ür 379/2.

⁸⁶Gül Əhmədəş-Şirvani, *Haşiyə ‘aləl-Xəyali*, Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi, 42 Yu 7251/2.

⁸⁷Gül Əhmədəş-Şirvani, *Haşiyə ‘alə Şərh-i-Məqasid*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Gaziantep İl Halk Kütüphanesi, 27 Hk 162

⁸⁸Yusif ibn Məhəmməd Can Qarabaği, *Haşiyə alə Şərh-i-‘Əqaidil-‘Adudiyyə*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi, 42 Kon 2923/3.

1.2.6. Hədis və təfsir araşdırmaları

Qafqazda ərəbcə ədəbiyyat haqqında aparılmış tədqiqatlar üzərində ən az əsər yazılan sahənin hədis və təfsir olduğu məlumdur. Bu fikrin həqiqiliyi günümüzədək gəlib-çatmış əsərlərdən ən azının hədis və təfsir olduğu barədədir. Bunun bir səbəbi qafqazlı təfsir və hədis alimlərinin fərqli səbəblərdən digər bölgədən köçməyə məcbur qalmalarıdır. Sədrəddin Şirvani, Məhəmməd Əmin Şirvani, Hüsəməddin Dağıstani ər-Rükali və başqaları bu alimlərdən bəziləridir.

Qafqazda tanınmış ən qədim hədis araşdırmaları Azərbaycanın Bərdə bölgəsindən olan alimlərə aiddir. Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ruh əl-Bərdəinin (v. 301/914) “*Ət-tabaqat fi'l-əsmail-müfrədə min Əsmail-üləma vəl-Əshab*” əsəri ilk dönmədən günümüzədək gəlib-çatmış nadir hədis əsərlərindəndir.⁸⁹ Bu əsərdən əlavə, Qafqazda ərəbcə yazılmış hər hansı hədis əlyazmasına rast gəlinmir.⁹⁰

Günümüzədək gəlib-çatmış hədis ədəbiyyatının bu azlığına rəğmən təfsir əsərlərinin bir qədər bəxti gətirmişdir. Qafqaz coğrafiyası xaricində olan əlyazma əsərlər kitabxanalarında günümüzədək qorunaraq saxlanılmış bir çox təfsir əsəri mövcuddur. Sədrəddin əş-Şirvaninin “*Risalə alə ayətil-kürsi*” risaləsi,⁹¹ Məhəmməd Əmin ibn Sədrəddin əş-Şirvaninin “*Taliqa alə ənvarit-tənzil və əsrarit-təvil*”,⁹² “*Təfsiru surətil-İxlas*”,⁹³ “*Təfsiri-surətil-Fəth*”,⁹⁴ əsərləri, Əhməd Hüsəməddin

⁸⁹ Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun ibn Ruh əl-Bərdəi, *Ət-Tabaqat fi'l-Əsmail'l-Müfrədə min Əsmail-'Uləma vəl-Əshab*, Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 34 Fa 1152/3.

⁹⁰ Hədis sahəsində Azərbaycan Türkcəsiylə Kazanda bir əsərin çap edildiyini öyrənsək də əsəri görmə imkanımız olmadı. Bax: Sultan Əfəndi ibn Məhəmməd ibn Əli, *Xülasətu'l-Üsul*, (Kazan, əl-Mətbəətu'l-Kərimiyə, 1910).

⁹¹ Sədrəddin əş-Şirvani, *Risalə alə Ayəti'l-Kürsi*, Bibliothèque Nationale de France, Département Des Manuscrits, Arabe 671.

⁹² Məhəmməd Əmin ibn Sədrəddin əş-Şirvani, *Ta'liqa alə Ənvari't-Tənzil və Əsrari't-Təvil*, Milli Kütüphanə-Ankara, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 1338.

⁹³ Məhəmməd Əmin əş-Şirvani, *Təfsiru Surəti'l-İxlas*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraççioğlu Koleksiyonu, 16 Ha 137-2.

ibn Seyid Məhəmməd Səid ər-Rükəlinin “*Rühül-hükm fi təfsiri kəlimətil-Məryəm*”,⁹⁵ “*Hikmətül-ənvar fi təfsiri kəhfül-əsrar*”,⁹⁶ “*Hüccətul-hicac fi təfsiri surətil-Hac*”⁹⁷ əsərləri qafqazlı müəlliflərə aid ərəbcə yazılmış təfsir nümunələrindən bəziləridir.

1.3. Qafqazda istifadə edilmiş ərəb dilinin xüsusiyyətləri

Qafqazda elm və ünsiyyət dili olaraq istifadə edilmiş ərəb dili bölgəyə xas bəzi xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu xüsusiyyətlər ərəbcənin ləhcələrinə xas olan fərqliliklər kimi başa düşülməməlidir. Qafqazda istifadə edilmiş ərəb dili fəhis ərəbcədir. Bu ərəbcəyə çox sayda Qafqaz bölgəsinə xas olan kəlmə və hərf əlavə edilmişdir. Bölgədə istifadə olunmuş ərəb dilinə məxsus bəzi fərqlilikləri aşağıda göstərilmiş formada xülasə edə bilərik.

1.3.1. Əcnəbi kəlmələr

Qafqazda yazılmış istər elmi, istər ədəbi əsərlərdə türkcə, farsca, rusca, avarca və digər dillərə aid çoxlu ərəbcə olmayan sözlərdən istifadə olunduğu məlumdur. Ərəbcə olmayan bu kəlmələrin ərəbcə yazılmış məktublarda tez-tez qarşımıza çıxması ilə rastlaşırıq. Bu kəlmələrlə, xüsusilə XIX əsrdə yazılmış nümunələrdə qarşılaşırıq.

Şeyx Şamilə göndərilmiş müəllifi bilinməyən bir məktubda ينارال “general” və مايور “mayor” kəlmələrindən bəhs edilir. Bu kəlmələr, məlumdur ki, Rusiya ordusunda istifadə olunan hərbi rütbələrin ərəb-

⁹⁴Məhəmməd Əmin əş-Şirvani, *Təfsiru Surətil-Fəth*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 1039/1.

⁹⁵Əhməd Hüsəməddin ibn Seyid Məhəmməd Səid ər-Rükəli, *Rühül-Hükm fi Təfsiri Kəlimətil-Məryəm*, (İzmir, Türk Mətbəəsi, 1332/1914).

⁹⁶ər-Rükəli, *Hikmətül-Ənvar fi Təfsiri Kəhfül-Əsrar*, (İzmir, Türk Mətbəəsi, 1332/1914).

⁹⁷ər-Rükəli, *Hüccətu'l-Hicac fi Təfsiri Surətil-Hac*, (İzmir, Türk Mətbəəsi, 1333/1915).

cələşdirilmiş formasıdır.⁹⁸ Bəzi məktublarda keçən فوط فروجك “podporuçik” və كافتان “kapitan” kəlmələri bu qəbildəndir.

Qafqazın mənəvi öndərlərindən olan Seyid Cəmaləddin əl-Qazıqumuxinin oğlu Əbdürrəhman-ə-Qazıqumuxiyə göndərdiyi məktubda da «general» kəlməsinin fərqli yazılış forması olan غنارال, اتفانشر “ot-infanter” və «şahzadə» mənasında كنياز “knyaz” kəlmələri keçir.⁹⁹ Məktublarda keçən digər rusca kəlmə سلاڤيت sözüdür. Rusca «əsgərlər» demək olan kəlmə general Lazarovun məktubunda keçir.¹⁰⁰

Qafqazın Sovet Rusiyasının işğalına uğramasından sonra, rusca kəlmələr bölgə xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Bu vəziyyətin məktublarda da əksini tapdığı bəzi ipuclarından anlaşılr. Məhəmməd Mühruxinin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əliyə göndərdiyi məktubda بكثره شواغل كالخوزنا “kolxoz işlərinin çoxluğundan” ifadəsi işlədilir. Məlumdur ki, “kolxoz” kəlməsi sovet dönəmində ortaqləndli kooperativi olaraq işlənməşdir.¹⁰¹

Əcnəbi kəlmələrin başqa bir nümunəsi Şeyx Şamilin naiblərindən olan Hacıyovun Rusiyada sürgündə ikən ailəsinə göndərdiyi məktubda qarşımıza çıxmaqdadır. Məktubda naib Hacıyov Şeyx Şamilə aylıq 1 000 tümən (الف تومان) maaş verildiyini deyir.¹⁰² Burada “tümən” Qafqazda geniş olan pul növlərindən biridir. Kəlmənin əsli farscadır. Farsəsilli başqa bir kəlmə Hacı Mehdi əl-Hacallavlının məktubunda qarşımıza çıxır. البيجوني kəlməsi farsca Allah-Taalanın adlarından yeganə, bənzəri olmayan deməkdir.¹⁰³

Məktublarda qarşımıza ən çox çıxan kəlmələrdən biri də türkəsilli “bəy” kəlməsidir. Kəlmə İlisu sultanı Əhmədxan bəyin Car camaatına göndərdiyi məktubda بيك şəklində,¹⁰⁴ Danyal sultanın naibinin və podpolkovnik Nazimovun məktubunda isə بك şəklində

⁹⁸Bax: Şeyx Şamilə Göndərilmiş Müəllifi Bilinməyən Məktub.

⁹⁹Əbdürrəhman Qazıqumuxi, *Xülasatüt-təfsil*, vr. 115 b-116 b.

¹⁰⁰General-mayor Lazarovun divanbəyi Ərəbi əl-Heçədiyə məktubu.

¹⁰¹Məhəmməd Mühruxinin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əliyə məktubu.

¹⁰²Naib Hacıyovun Şeyx Şamilə Məktubu.

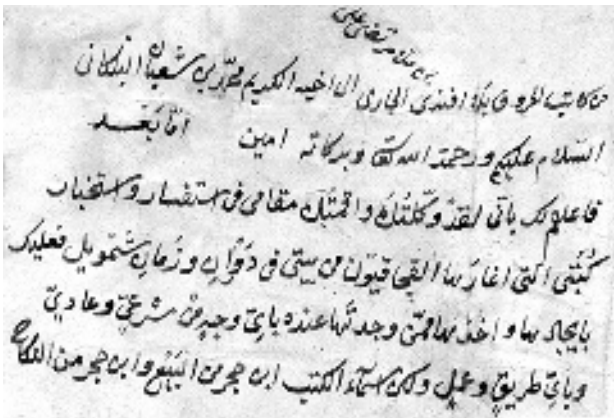
¹⁰³Hacı Mehdi əl-Hacallavlının Hacı Əbdülməcidi Əfəndi əd-Diyallıya məktubu.

¹⁰⁴Mutasım Billah Əhmədxan bəyin Car Camaatına məktubu.

keçir.¹⁰⁵ Ərəbcə məktublarda istifadə edilən digər türkcə kəlmə “sursat” (سرسات) sözüdür. Qafqazda bu kəlmə “ordu ləvazimatı” mənasında istifadə edilməkdədir. Kəlmə general Lazarovun İrhan camaatına göndərdiyi məktubda rast gəlinir.¹⁰⁶

Ərəbcə məktublarda türkcə kəlmələrin ən çox istifadə edildiyi bölgələrdən biri Car-Balakən və ya Car-Tala camaatının məktublarıdır. Bir məktubda, hətta bölgənin adı türkcə “Carlu” şəklində ifadə edilməkdədir.¹⁰⁷ Car-Balakən camaatlığının kimə göndərdiyi bilinməyən bir məktubda Azərbaycan türkcəsində belə ifadə işlədilmişdir: “بـيـوك قشـينـن بـيـوك يـنـارـال” – “böyük qoşunun böyük generalı” ifadəsində keçən “qoşun” kəlməsi, məlumdur ki, Azərbaycan türkcəsində “ordu” deməkdir. Eyni məktubda rast gəlinən farsca bir kəlmə isə کتخدال “kətxudalar”dır, yəni “kəndxuda”.¹⁰⁸

Bala Əfəndi əl-Carinin balakənli Məhəmməd ibn Şabana göndərdiyi məktubda قـاـچـاقـيـون “qaçaqçılar” ifadəsi işlədilir. Əl-Cari məktubunda qaçaqçılar tərəfindən ələ keçirilən kitablarının geri alınması üçün Məhəmməd ibn Şabanı vəkil təyin etdiyini bildirir.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Danyal sultanın naibindən naib Yaqup bəyə məktub; podpolkovnik Nazimokun Sultan Əhməd xana məktubu.

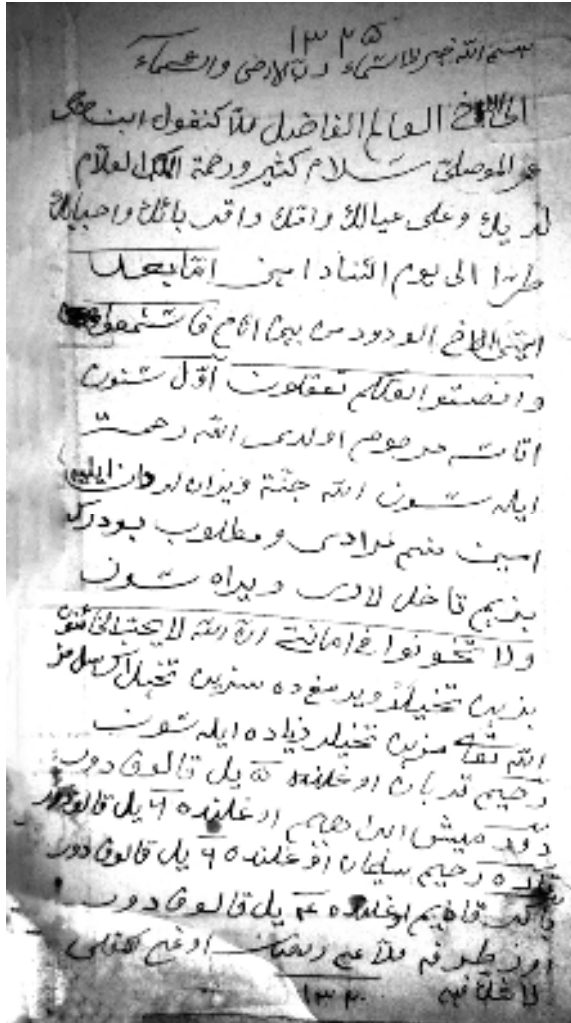
¹⁰⁶ General mayor Lazarovun İrhan camaatına məktubu.

¹⁰⁷ Ühli və Cunkutay valisi Əhməd xanın Car camaatına məktubu.

¹⁰⁸ Car xalqının böyük ordunun böyük generalına məktubu.

¹⁰⁹ Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, no. 6037.

Yenə Car-Tala bölgəsində tapılmış digər məktub isə tamamilə ərəb və türk dillərinin qarışıqlığıdır. Hacı Ömər Mosulinin oğlu Molla Künğula göndərilmiş məktubun giriş hissəsi ərəbcə, mövzu və xitam hissəsi isə türkcə yazılmışdır.¹¹⁰

¹¹⁰Məktub Tala məscidinin çatısında tapılmışdır.

Gəncə camaatının Car-Balakən əhalisinə göndərdiyi ərəbcə məktubda türkcə kəlmələrdən istifadə edilmişdir. Bunlardan biri تخم “toxum” ifadəsidir. Kəlmə qədim Azərbaycan türkcəsində “soy” və ya “boy” mənalarında istifadə edilmişdir.¹¹¹

Bu hissəyədək bəhs edilən əcnəbi kəlmələr məktublarda keçənlərdir. Ərəbcə olmayan kəlmələrin istifadəsi məktublarla məhdudlaşmamış, kitablarda da bu ifadələrdən istifadə olunmuşdur.

Ərəbcə yazdığı əsərlərində əcnəbi sözlərə çox yer vermiş qafqazlı müəllif Həsən Əlqədariyədir. Əlqədari qələmə aldığı bütün əsərlərdə məhəlli sözlərdən istifadə etməklə yanaşı, bəzən bütün paraqrafı türkcə və ya farsca olaraq qələmə almışdır. Məsələn: “*Cirabul-məmnun*” əsərində müəllif ona ünvanlanmış “*Şəfiiyələrin hənəfilərə tabe olması caizdirmi?*” sualının cavabında “*Şərhül-mültəqa*” əsərindən Osmanlı türkcəsində bir bölümü eyni ilə nəql etməkdədir.¹¹² Yenə həmin əsərin başqa yerində fərz namazlarının sünnətləri ilə əlaqəli suala “*əl-Mültəqa*” əsərindən türkcə bir paraqrafı nəql etmişdir.¹¹³

Əlqədari “*Divanül-məmnun*” əsərində də eyni metodu tətbiq etməkdə və əsl dili ərəbcə olan kitabında Azərbaycan türkcəsində və farsca şeirlərinə də yer vermiş, tez-tez rus sözlərindən istifadə etmişdir.

Qafqaz idarəçilərindən olan Hacı Yusif xanın vəfatından sonra oğulları Əlqədariyədən qəbir daşının üzərinə həkk olunması üçün türkcə mərsiyə yazmasını istəmiş və Əlqədari onların arzusuna bu şeirlə cavab vermişdir:

*Diriğa vaveyla ki alicah Yusif xan
Edib Darül-bəqa izzu mən cahandan oldu rugərdan
Vücudu zinəti-Qafqaz idi həm əhli-İslama
Pənahı xas olmuşdu olanda müzdərib dövrən
Qalubdur imdi başsız əhli-İslam bu diyar içrə
Sezadır pəs ona matəm tuta məcmu-u Dağıstan*

¹¹¹ Gəncə camaatının Car camaatına göndərdiyi məktub.

¹¹² Həsən Əlqədari, *Cirabul-məmnun*, 48-49.

¹¹³ Əlqədari, *Cirabul-məmnun*, 53.

*Hüdaya mərqadi-pakın münəvvər eylə lütfünlə
 Həm əmsalın anın nəslindən etmə dəhrdə nöqsan
 Xitamı şəhri-zilqədə vəfatına olub tarix.
 Keçəndə sal hicrətdən min iki yüz beş və doxsan.*¹¹⁴

Əlqədari “*Divan*”-ının başqa bir yerində Molla Feyzullah əd-Dərbəndinin Əlqədarinin yazdığı “əl-Qəsidsün-Nuniyyə” adlı şeirinə yazdığı türkcə mədhiyyəyə farsca yazdığı şeirlə qarşılıq vermişdir.¹¹⁵ Əsərdə keçən başqa bir farsca şeir isə Plevne qazısı Qazı Osman paşaya aiddir. Belə ki, Həsən Əlqədari Rusiyaya sürgün edildiyi vaxtlarda Qazı Osman paşanın əsir saxlanıldığı şəhərə göndərilmiş, amma Osman paşa bundan bir həftə əvvəl Osmanlı dövlətinə təslim edilmişdir. Əlqədari Osman paşanın əsir həyatı yaşadığı müddətdə təsəlli üçün qələmə aldığı türkcə bir beytə və farsca qəzələ yer vermişdir.¹¹⁶

Ərəbcə, farsca və türkcədən əlavə, Əlqədari əsərlərində çoxlu sayda rus kəlməsindən istifadə etmişdir. “Poruçik”, “podporuçik”, “knyaz”, “praporşik” kimi kəlmələr bunlardan yalnız bir qismidir.¹¹⁷ Rusiyaya xas olan şəxs və yer adları isə əsərdə kifayət qədərdir. Müəllif oğlunun evləndiyi Əhli-Kitabdan olan qızı və ailəsini bu cür təsvir edir: “Vladimirin qızı Yelena Peterburq əhlindəndir, Xristian dinindən olub lüteran məzhəbinə mənsubdur”.¹¹⁸

Həsən Əlqədarinin bu üslubunu əsərində tətbiq edən digər qafqazlı yazar Hacı Osman əz-Zaxuri əl-Ləkitidir. Nəqşibəndi təriqətinə mənsub olan şair “*Tuhfətül-əhbab*” əsərində hər üç dildən yararlanmışdır. Müəllifin yeni ev tikdirməsi münasibətilə yazdığı şeir türkcə poeziyasına bir nümunədir. Azərbaycan türkcəsində yazılmış şeirin ilk beytləri bu şəkildədir:

¹¹⁴ Əlqədari, *Divanul-məmnun*, 135-136.

¹¹⁵ Əlqədari, *Divanul-məmnun*, 143.

¹¹⁶ Əlqədari, *Divanul-məmnun*, 150.

¹¹⁷ Əlqədari, *Divanul-məmnun*, 6-7.

¹¹⁸ Əlqədari, *Divanul-məmnun*, 210.

*Hüda avn eyləyib etmiş bina bu bəndəi-naçizə
Bu tarixə çatanda yılımız, qurmaya anı biz.
Diyorlar min üç yüz iyirmi üçdə idi tarixi
Kicar qoyduq cəm oldu külliyan əhbablarımız tiz.*¹¹⁹

Əz-Zaxurinin digər türkcə qəsidəsi mərhum atasının etibarnaməsi ilə Həcc səfərinə çıxacağı əsnada oğlan övladının dünyaya gəlməsi münasibətilədir. Müəllifin qırx səkkiz yaşında ikən ilk dəfə oğlan övladı olmuş və bu sevinci aşağıdakı beytlərlə dilə gətirməkdədir:

*Hüdaya çox sənalar ilə həmdlər, edürəm ruzi şab hər an bərabər
Bizi yoxdan var etti ol uca Haqq, nəhayətsiz nemətlər verdi mütləq.
Bağısladı fağır quluna Allah, olurkən qırx səkkiz yaşında Billah
Bir övlad ki anın ismidir Həzrət, kamular çoxdan idi ona həsrət.*¹²⁰

Kədərlandırıcı haldır ki, müəllifin bu sevinci uzun sürməmiş, “Həzrət” adını qoyduğu oğlu doğumundan dörd ay sonra vəfat etmişdir. Əz-Zaxuri dörd ay sonra vəfat edən oğlu üçün yenə türkcə qəsidə qələmə almışdır. Əz-Zaxurinin türkcə şeirləri yuxarıda bəhs edilən bir neçə qəsidədən ibarət deyildir. “*Tuhfətül-əhbab*” əsərinin bir çox yerində müəllifin türkcə şeirləri ilə rastlaşmaq mümkündür.¹²¹

“*Tuhfətül-əhbab*”da yer verilən farsca şeirlər Almalılı Mahmud əfəndinin şeirləridir. Almalılı Mahmud əfəndi “əl-Qəsidətül yayıyyə” adlı bu qəsidəsini Mövlana Caminin müxəmməsinə nəzirə olaraq qələmə almışdır.¹²²

Şeyx Şamilin müftilərindən və fiqh sahəsində yazdığı “*Şərhül-məfruz*” adlı əsəri ilə Qafqazın ən məşhur fəqihlərindən olan Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi əsərlərində eyni üslubu təqib edən yazarlardandır. Əslən avar olan müəllif “*Şərhül-məfruz*” kitabının

¹¹⁹ Əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 229.

¹²⁰ Əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 255.

¹²¹ Əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 256.

¹²² Əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 118.

bir çox yerində avarca kəlmələrə yer vermişdir. Müəllif Həzrət Peyğəmbərin yaşını – سبج, nübüvvət – كج və Mədinədə qalma müddətini – زج şəklində avarca kəlmələrlə ifadə etmişdir.¹²³ Eyni əsərdə müəllif Danyal sultandan isə “İlisu bəyi” olaraq bəhs edir.¹²⁴

Qafqazlı müəlliflərin əsərlərində bir neçə dildən yararlanma ənənəsinin fərqli ölkələrdə çap etdirdikləri kitablarında da davam etdirildiyi məlumdur. Abdünnafi əl-Ağdaşi əş-Şirvani “*Təallümus-salat*” adlı ərəbcə əsərində səcdə ayətlərinin keçdiyi surələrin hamısını farsca bir qəsidə ilə xülasə etmişdir. Müəllifin əsərində bu beytdən əlavə, başqa bir dilə rast gəlinmir.¹²⁵ Yenə Əbdüləziz əl-Ağdaşi ən-Nəqşibəndi nin “*Tuhfətül-ixvan*” adlı təcevid risaləsinin sonunda yazarın müridlərindən Əli Nəfi Trabzoninin türkcə yazdığı bir qəsidəsi yer almaqdadır.¹²⁶

Ərəbcə yazılmış əsərlərdə fərqli dillərin istifadə edildiyi kitablar yuxarıda bəhs olunanlardan ibarət deyildir. Bölgə müəlliflərinə aid əsərlərin çoxunda az və ya çox, bu üç dili görmək mümkündür.

1.3.1. Ərəb dilində istifadə edilməyən hərf və rəqəmlər

Qafqazda məşhur olmuş ərəb dilinin digər özəlliyi isə istifadə edilən hərfldir. Bölgədə danışılan dillər çox olduğundan, bu kəlmələrdə ərəb dilində olmayan bəzi səslərin varlığı bunu məcburi hala gətirmişdir. Başqa bir ifadə ilə desək, ərəbcədə olmayan bu hərf-lərin işlədildiyi bütün kəlmələr fərqli dillərə aiddir. Bu xüsusiyyəti ilə Qafqazda istifadə edilmiş əlifba ərəb əlifbasından daha çox əski türk əlifbasına bənzəyir. Ərəbcə olmayan bu hərf-lərə həm məktublarda, həm də mətbu və əlyazma halında olan əsərlərdə tez-tez rast gəlmək

¹²³Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, *Şərhül-məfruz*, (Bağçasaray, Tərcüman Mətbəəsi, 1903), 27.

¹²⁴Əl-Qaraxi, *Şərhül-məfruz*, 242.

¹²⁵Abdunnafi əl-Ağdaşi əş-Şirvani, *Tə'allumu's-Salat*, (Kazan, Mətbəə-i Kərimiy-yə, 1905), 35.

¹²⁶Əbdüləziz əl-Ağdaşi ən-Nəqşibəndi, *Tuhfətu'l-İxvan*, (İstanbul, Evkaf-ı İslamiyyə Mətbəəsi, 1335/1917), 24.

mümkündür. Bu hərflərdən məşhur olaraq istifadə edilənlərə چ, ژ, ځ, پ hərflərini nümunə göstərmək mümkündür.

Ərəbcə olmayan hərflərin istifadə olunduğu digər sənəd Şeyx Şamilin naiblərindən naib Hacıyovun məktubudur. Naib Hacıyov atasına xitab edərkən والد العطف غلباژ ifadəsini işlədir.¹²⁷ Yenə fərqli bir hərfin işlədilməsi Hacıyov əl-Karatinin general Çavçavadzeyə yazdığı məktubda qarşımıza çıxmaqdadır. Yazar göndərilən şəxsin adından چوچوازي olaraq bəhs edir.¹²⁸ Eyni hərfin işlədilməsi general Lazarovun divanbəyi əl-Heçədiyə göndərdiyi məktubda qarşımıza çıxır. Məktubun göndərildiyi şəxsin adı ديوان بيك عرب وذهبوا إلي olaraq yazılmışdır. Məktubun başqa bir yerində isə ذهبوا إلي ifadəsi qeyd olunur. Bəhs edilən yer isə hazırda Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Zaqatala şəhərinin Car kəndidir.¹²⁹

Məhəmməd Muhruxinin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əliyə göndərdiyi məktubda bu hərflərdən ən çox istifadə edildiyi cümlə ilə qarşılaşırıq: فحلبُ أو بثرُب فحلبُ – cümlə avar dilindədir. İşlədilmiş kəlmələr isə avarcada qadın paltarının adı və rəngləri mənasındadır.¹³⁰

Ərəbcə hərflərin işlədilmədiyi məktublarla yanaşı, mətbu və əlyazma kitablarda da eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq. Bu hərflərin işlədilməsi daha çox yer və şəxs adlarında ortaya çıxır. “*əl-Fəvaidül-mübəddədə*” və “*Hubukun-nücum*” əsərlərinin müəllifi Əbdüllətif əl-Huzzi (Hotsinski) və qardaşı Nəcməddin əl-Huzzi bu şəxs adlarından ikisidir. Hər iki yazarın nisbəsi الحزّي olaraq yazılmışdır. ژ hərfi Qafqazda “ts” səsinin qarşılığıdır.¹³¹

Məhəmməd Tahir əl-Qaraxinin öz həyatından bəhs etdiyi “*İbaratül-etibar fi istislahil-əmal*” adlı risalədə müəllifin nisbəsi

¹²⁷Naib Hacıyovun məktubu.

¹²⁸Hacıyov əl-Karatinin general Çavçavadzeyə məktubu.

¹²⁹General-mayor Lazarovun divanbəyi İrib əl-Heçədiyə məktubu.

¹³⁰Məhəmməd Muhruxinin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əliyə Məktubu.

¹³¹Əbdüllətif əl-Huzzi, *əl-Fəvaidül-mübəddədə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1910); *Hübukun-nücum*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1910); Nəcməddin əl-Huzzi, *Risalətu Nəcmuddin əl-Huzzi*, Alamuddin Şeyxilavi Xüsusi Arxivi.

الزّلدی olaraq göstərilmişdir.¹³² Məhəmməd Əli əl-Çuxinin “*Fətava-Çuxi*” adlı əsərində isə müəllifin adı الجوّخي olaraq yazılmışdır. Bənzər bir yazı ilə Şeyx Şamilin kürəkəni Seyid Əbdürrəhman əl-Qazıqumuxinin “*Təzkirə*” adlı əsərində qarşılaşırıq. Əsərin tam adı تذكرة سيد عبد الرحمن ابن استاذ شيخ الطريقة جمال الدين الحسيني في بيان أحوال تذكرة سيد عبد الرحمن ابن استاذ شيخ الطريقة جمال الدين الحسيني في بيان أحوال و چچان şəklində yazılmışdır.

Qafqazda istifadə olunmuş ərəbcə rəqəmlərə ikisi əlavə edilmişdir. Bunlar dörd – ٤ və altı – ٦ rəqəmləridir. Əski türk əlifbasında da istifadə olunmuş bu rəqəmlərin həm məktublarda, həm də mətbu kitablarda mütəmadi istifadə edildiyini görürük. Şeyx Şamilin Car camaatına göndərdiyi məktubda tarix olaraq ١٢٦٨ – 1268 rəqəmi yazılmışdır. Temirxanşura şəhərində mövcud olmuş Məhəmməd Mirzə Mavrayevə aid “əl-Mətbəətül-İslamiyyə”də çap edilmiş bütün kitablarda bu rəqəmlərdən geniş şəkildə istifadə olunduğu məlumdur.¹³³

1.3.2. Qrammatika və yazı səhvləri

Qafqaz ərəbcəsinin ən çox diqqət çəkən digər xüsusiyyəti mətnlərdəki qrammatika və yazı səhvləridir. Bu səhvlər məktublarda, məscid, karvansara, qala və digər binaların kitabələrindəki yazılarda aşkarlanmışdır. Mətbu və əlyazma əsərlərində isə bu cür səhvlər, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Məktub və kitabələrdəki bu səhvlərin səbəbi haqqında əlimizdə konkret dəlil olmasa da, yazarın bilgi əskikliyi, üslub səhvi və yazının qələmə alındığı xətalı yazı buna səbəb ola bilər.

Qrammatik səhvlərin aşkarlandığı ən çox məktublardan biri İlisu sultanlarından Əli Sultanın Car camaatına göndərdiyi məktubdur. Məktubun məzmununda Car xalqından bir qrupun Əli Sultanın adamlarına zərər verdiyi və Osmanlı Ordusuna aid yeddi

¹³²Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, *‘İbaratül-Etibar fî İstislahil-Əmal*, Alamuddin Şeyxilavi Xüsusi Arxivi.

¹³³Əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 4, 6; əl-Huzzi, *əl-Fəvaidül-Mübəddədə*, 14.

atı qəsb etdiklərindən qısaca bəhs olunur. Məktubun bir yerində *والتحم القتال مع الرجالي حاجي اسماعيل* “Hacı İsmayılın adamları ilə aralarında savaş çıxdı” ifadəsi keçməkdədir. Burada *الرجالي* kəlməsi səhv yazılmışdır. Muxatab ya-sı ilə hərfi tərifin birlikdə istifadəsi zamanı mövzuda xəta baş vermişdir. Eyni məktubun başqa bir yerində *وأرسلتم سبعة فرسا التي غصب إلي عثمان لوا سريعا* “Osmanlıdan qəsb edilən yeddi atı təcili olaraq geri göndərin” şəklində cümlə keçməkdədir. Cümlədəki ilk səhv *أرسلتم* feilinin yazılışı ilə bağlıdır. Feilin əmr halında – *أرسلوا* şəklində yazılması lazım idi. Cümlədə edilmiş digər səhv cəm kəlmələrin işlədilməsi ilə bağlıdır. *سبعة أفراس* şəklində yazılması lazım olduğu təqdirdə, *فرس* kəlməsi tək halda qələmə alınmışdır. Səhvlərdən digəri isə mətnin tam vəziyyətində cəm halında feildən istifadə edilərkən, bəzi yerlərdə müfrəd feil işlədilməsidir. Cümlənin əvvəlində *كونوا اجتهدوا* deyilərkən, eyni cümlənin davamında *ماذا تري فانظر* ifadəsi işlədilir. Məktubda bu qədər qrammatik səhvin olmasının səbəbi, böyük ehtimalla, yazıldığı vaxtda vəziyyətin gərgin olması və sürətlə qələmə alınmasıdır.¹³⁴

Qrammatik və hərf səhvlərinin ən çox müşahidə olunduğu digər sənəd Yar Məhəmməd əl-Mikraği və Molla Gözəlin Adil Əfəndi və Əlişan əfəndiyə göndərdikləri məktubdur. Məktubda edilmiş ilk xəta hərf səhvidir. Belə ki, *بعدد قطرت الامطار* “yağmur dənələri sayısınca” ifadəsində doğru yazılışın *قطرات* şəklində olması lazımdır. Məktubdakı ikinci səhv işarət isimlərinin istifadəsidir. Yazarın *أولائك* yazılması lazımdır, ancaq səhv ucbatından “ağılsız kəlmələr” üçün istifadə olunan *تلك* ismini tərcih etmişdir. Məktubdakı üçüncü səhv müzəkkər və müənnəslərin uyğunluğu mövzusunda edilmişdir. *فإذا* ifadəsində “fail müənnəs” səhv olaraq “müzəkkər” yazılmışdır. Məktubdakı digər səhv *هذه الأمصار* ifadəsidir. Burada həm qrammatik, həm də hərf səhvləri mövcuddur. Doğrusu isə *هذه الأمصار* şəklində olmalı idi. Məktubdakı son səhv *الداعي غريب الدليل* ifadəsindəki kəlməsidir.

¹³⁴ Aytberov, Hapizov, *Elisu i Qorniy Maqal*, 330.

Əvvəldəki və sondakı kəlmə “marifə” ikən ortadakı kəlmə “nekrə” olaraq yazılmışdır.¹³⁵

Yuxarıda bəhs edilən məktublar qədər olmasa da, bəzi sənədlərdə oxşar qrammatik səhvlərə rast gəlmək mümkündür. Hacı Mehdi Hacallavlının Hacı Əbdülməcidi Əfəndi əd-Diyallıya göndərdiyi məktubunda إلى الأستاذي الأعز “dəyərli ustadıma” ifadəsində muxatəb ya-sı ilə yanaşı, səhv olaraq “mərifə əlaməti” yazılmışdır. Məktubun başqa bir yerində keçən فالمرجو من الأستاذي “ustadımdan diləyim” ifadəsində eyni səhv təkrar edilmişdir. Eyni məktubun digər yerində isə xüsusi isim olan عبد المجيد, səhv yazılaraq sifət birləşməsi kimi – العبد المجيد şəklində yazılmışdır.¹³⁶

Şeyx Şamilin yazdırdığı məktublarda da bəzi kiçik səhvlər mövcuddur. Bir məktubda قرش “quruş” kəlməsinin cəmi səhv olaraq أقراش verilmiş (doğru yazılış qaydası – قروش şəklindədir),¹³⁷ başqa bir məktubda “yer üzərində” ifadəsi mənasında işlədilən علي وجه الأرض ifadəsi səhv olaraq في وجه الأرض formada yazılmışdır.¹³⁸ Başqa bir məktubda isə “ısrar etmək” mənasına gələn أُلح feilinin işlədildiyi “hərfi-cər” mövzusunda səhv edilmişdir.¹³⁹

Qafqazda yazılı mətnlərdəki ərəbcə işlədilmiş qrammatik və kəlmə səhvləri, sadəcə, məktublarla məhdud deyildir. Məscid, qəbir daşları, karvansaralar və digər abidələrin kitabələrində də bənzər səhvləri görmək mümkündür. Qafqazdakı epigrafiq abidələrin oxunmasında mütəxəssis olan Məşədixanım Nemətovanın əsərlərində bunun çox sayda nümunəsi mövcuddur. Abşeron şəhərində yerləşən bir məscidin kitabəsində –الدنيا ساعة فجعلها طاعة “Dünya bir saatlıqdır, onu ibadətə ayırın” cümləsi yazılıbdır. Burada فجعلها şəklində keçən əmr feilinin فاجعلها şəklində yazılması lazım idi.¹⁴⁰

¹³⁵Yar Məhəmmədəl-Mikraği və Molla Gözəlin Adil əfəndi və Əlişan əfəndiyə məktubu.

¹³⁶Hacı Mehdi əl-Hacallavlının Hacı Əbdülməcidi əfəndi əd-Diyallıya məktubu.

¹³⁷Şeyx Şamilin Hirik qazısına cavabı.

¹³⁸Şeyx Şamilin general Molyutinə məktubu.

¹³⁹Şeyx Şamilin naib Səlimə məktubu.

¹⁴⁰Məşədixanım Nemətova, *Azərbaycanın Epigrafiq Abidələri*, (Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963), 55.

Qəbir daşlarında aşkarlanan digər məşhur səhv yazılış hərfi-tərifin qələmə alınması mövzusunda. Şamaxı şəhərinin Dədə günəş kəndində olan bir qəbir daşında المرقد المرحوم المغفور السعيد الشهيد cümləsi yazılmışdır. Sufi şeyxlərindən Məhəmməd ibn Şeyx Dədə quluya aid olan qəbir yazısında müzafın istifadəsi qaydasında səhvə yol verilmişdir. Ərəbcə dil qaydalarına görə, müzaf isim “mərifə” olaraq yazılmamalıdır. Doğru yazılışının هذا مرقد المرحوم şəklində olması lazım idi.¹⁴¹ Buna bənzər digər səhv Buzovna qəsəbəsində yerləşən “Xəlifə Əli” və “Məhəmməd Mömin” türbəsində də mövcuddur. Qəbir daşındakı yazı bu şəkildədir: هذا القبر المرحوم السعيد الشهيد المحتاج إلى رحمة الله – “Bu qəbir mərhum, məsud, şəhid və Allahın rəhmətinə möhtac Xəlifə Qoca Əlinin oğlu Xəlifə Əlinin oğlu Məhəmməd Möminindir”. Bu cümlədə də eyni səhv təkrar edilmiş və muzaf isim “mərifə” olaraq yazılmışdır.¹⁴²

Şamaxı şəhərinin Kələxana kəndində yerləşən türbələrin birindəki qəbirdə bu cümlə yazılmışdır: هذه المرقد المرحوم المغفور إلى رحمة الله – “Bu bağışlanmış Allah-Taalanın rəhmətinə möhtac Şeyx İbrahim ibn Əmir Əhmədin qəbridir”. Cümlədə müzəkkər olan المرقد kəlməsi üçün müənnəs işarət ismi istifadə edilmişdir.¹⁴³

1.3.3. Bölgə və şəxs adlarındakı yazı fərqlilikləri

Qafqaz ərəbcəsinin diqqətçəkən digər özəlliyi yer və şəxs adlarının yazılışında ortaya çıxan fərqliliklərdir. Bu adlar ərəbcə olmadığı üçün hər müəllif öz üslubuna görə müəyyən yazı tərzini ortaya qoymağa idi. Yazılışın fərqliliyi aydın müşahidə edilən kəlmələrin əksəriyyətinin kökü türk, rus və digər məhəlli dillərdən gəlmə olan sözlərdir.

Yazı fərqliliyi müşahidə olunan ifadələrdən biri də Şirvan nisbəsidir. Şirvan Azərbaycanın şimalı və Dağıstanın bəzi bölgələrini

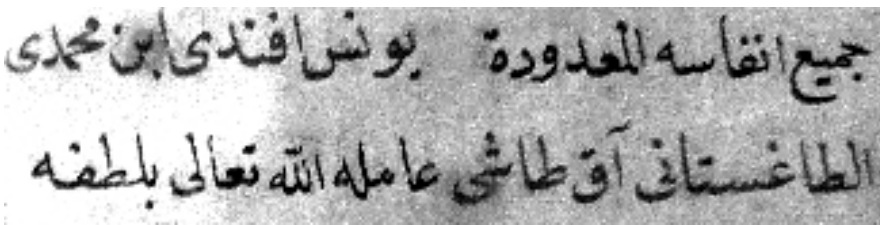
¹⁴¹Nemətova, *Azərbaycanın Epiqrafik Abidələri*, 57.

¹⁴²Nemətova, *Azərbaycanın Epiqrafik Abidələri*, 69.

¹⁴³Nemətova, *Azərbaycanın Epiqrafik Abidələri*, 63.

əhatə edən bölgənin adıdır. Seyid Yəhya Şirvani, Sədrəddin Şirvani, Məhəmməd Əmin Şirvani və digərləri bu bölgədə yetişmiş alim və sufilərin bir neçəsidir. Kəlmə çox vaxt شرواني şəklində yazılsa da, bəzi müəlliflərin nisbələrində شیرواني şəklində bir fərqlilik gözə çarpır. Məsələn: “*Nəğmei-İştiaq*” əsərinin ilk səhifəsində müəllif شیرواني نظمي şəklində yazılmışdır.¹⁴⁴ Nisbənin bu şəkildə yazılışına “*Damad*” ləqəbi ilə tanınan Şeyx Əhməd əş-Şirvaninin “*Məvar-rəğəib fi məcdin-nəsai*h” adlı əsərində də rast gəlmək mümkündür.¹⁴⁵ Bəzi mənbələrdə شیران şəklində üçüncü bir yazılışa da rast gəlirik.

Şirvan bölgəsinə aid bəzi yer adlarında da yazı fərqlilikləri mövcuddur. Bölgədə yerləşən Ağdaş şəhərinə aid bəzi alimlərin nisbələri أغطاشي olaraq yazılarkən, bəziləri أغطشي və ya أقطاشي şəklində qələmə alınmışdır. “*Təallumus-salat*” əsərinin müəllifi Əbdünnafi əş-Şirvaninin nisbəsi الشرواني الاغطاشي olaraq yazılmışdır.¹⁴⁶ Eyni bölgəyə aid başqa bir alimin adı isə bir icazənamədə یونس أفندی olaraq qələmə alınmışdır.¹⁴⁷

Eyni şəkildə Osmanlı dönəminin ən məşhur alimlərindən olan Məhəmməd Əmin əş-Şirvani əl-Ağdaşının nisbəsi bölgədəki əlyazma əsərləri arasındakı bir notda مولانا الاغطشي olaraq yazılmışdır.¹⁴⁸

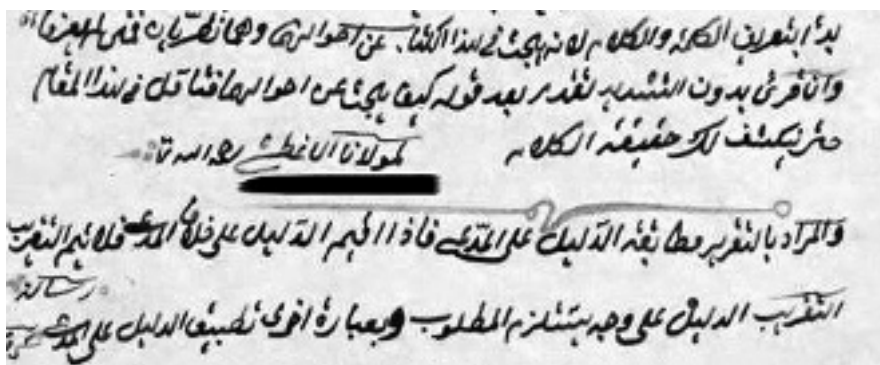
¹⁴⁴Şirvani Nəzmi, *Nəğmei-İştiaq* (Dər Səadət, Mahmud Bəy Mətbəəsi, 1306/1889).

¹⁴⁵Şeyx Əhməd əş-Şirvani, *Məvar-Rəğəib fi Məcd'n-Nəsai*h (Dər Aliyyə, əl-Hac Məhərrəm Əfəndi Mətbəəsi, 1306/1889), 2.

¹⁴⁶Əbdünnafiəş-Şirvani, *Təallümü-s-Salat*.

¹⁴⁷İcazənamə Qəbələ şəhərinin Durca kəndində yerləşən Hacı Ruslan Məmmədov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

¹⁴⁸Bəhs edilən not Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

Yazı fərqliliyinin aşkarlandığı digər yer Dağıstandır. Xüsusilə XVIII-XIX əsrlərdə “Qafqaz” sözünün sinonimi olaraq istifadə edilən kəlmə bəzən داغستان, bəzən də طاغستان olaraq yazılmaqdadır. Məşhur yazılışı داغستان olmasına rəğmən,¹⁴⁹ İbrahim Kəfəlinin bir əsərində تاتار خان و طاغستان¹⁵⁰ Burada diqqəti cəlb edən bir digər məsələ də Dağıstani nisbəsinin istifadəsiylə bağlıdır. Xüsusilə XIX. əsrlərdə Qafqazdan hicrət etmiş Çeçenistan, Azərbaycan və Dağıstanlı alimlərin əksəriyyəti bu nisbədən istifadə etmişdir. Bununla qəsd edilən isə Qafqaz idi. Dolayısıyla nisbələrində Dağıstani olan alimlərin böyük bir qisminin bugünkü Dağıstan ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

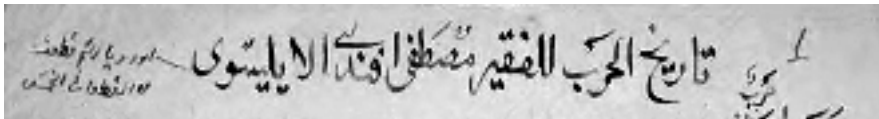
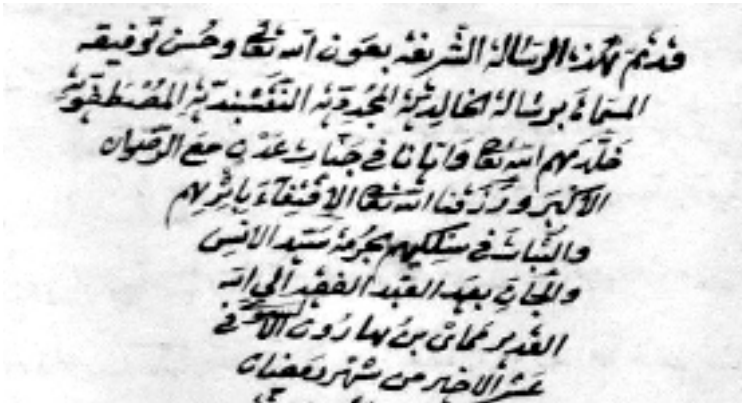
Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən İlisu bölgəsi də yazı fərqliliyi müşahidə olunan məkanlardandır. XIX əsrin ortalarınaqədər bölgədəki siyasi və iqtisadi mərkəzlərdən olan İlisu kəndinin adı bəzi nisbələrdə الإليسي olaraq yazıldığı halda, bəzilərinde الإيليسي şəklində qələmə alınmışdır. “Ər-risalatül-xalidiyyätül-mücəddidiyyə” əsərinin müstənsixi “Mamay Əfəndi” – الإلسوي olaraq yazıl-

¹⁴⁸ İcazətnamə Qəbələ şəhərinin Durca kəndində yerləşən Hacı Ruslan Məmmədov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

¹⁴⁹ Əbdüllətif Dağıstani, *əl-Fəvaidül-Mübəddədə*.

¹⁵⁰ İbrahim Kəfəli, *Təvərihu Tatarxan və Dağıstan və Moskov və Daşt-i Qıpçaq Ölkələrinindir*, İBB Kütüphanəsi, MC_OSM_K00853.

miş,¹⁵¹ ancaq eyni bölgəyə aid başqa bir yazar olan və “*Tarixül-hərb*” başlıqlı risaləni qələmə almış Mustafa Əfəndi – الإيليسوي kimi qeyd edilmişdir.¹⁵²

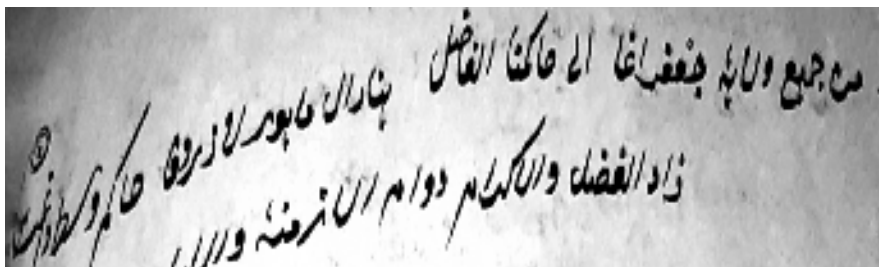
Yazılış fərqliliyi şəxs ad və soyadlarında da tez tez gözə çarpır. Bu mövzuda ən çox mübahisə mövzusu isə Şeyx Şamilin adının yazılışı məsələsidir. Əbdürrəhman Qazıqumuxinin nəql etdiyinə görə, Şeyx Şamilin adı uşaqlığında Əli olmuşdur. Çox xəstələndiyi üçün onun adı dəyişdirilərək “Şamil” qoyulmuşdur. Şeyx Şamil böyüdükdən sonra, adının mənasını araşdırmış və yazılışının شمويل olduğunu öyrənmişdir. Bundan sonra adını شامل – olaraq deyil, شمويل şəklində yazmağa başlamışdır. Şeyx Şamilin göndərdiyi məktublarda, ümumiyyətlə, شمويل yazılmasına rəğmən

¹⁵¹ Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyində qorunmaqdadır. B. 3142-4767 nömrəsi ilə qeydli *ər-Risalətül-Xalidiyyətil-Mücəddidiyyə* əsərinin əlyazma nüsxəsinin müstənsixi Mamay əfəndi İlisuvidir.

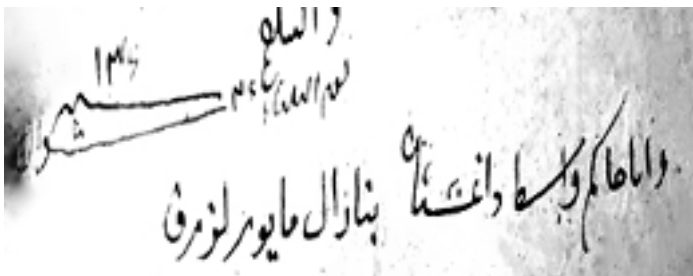
¹⁵² Mustafa Əfəndi İlisuvi, *Tarixül-hərb*, Gürcüstan Əlyazma Əsərlər İnstitutu, no. ARZ-576.

bəzilərində شامل isminin qələmə alındığı məlumdur.¹⁵³ Belə demək mümkündür ki, “Şamuil” kimi yazılan adın “Şamil” şəklində tələffüz edildiyinin şahidi oluruq.

Yazılış fərqliliyinin ən çox müşahidə edildiyi digər ad general Lazarovdur. Lazarov soyadı bəzi məktublarda — لازروف, لزرِف və لزرُوف olaraq yazılmaqdadır. Cəfər ağanın vilayətindən Lazarova göndərilən məktubda adı لازروف olaraq qeyd edilmişdir.¹⁵⁴

Rus idarəçisinin özünün İrhan camaatına göndərdiyi məktubda isə soyadı لزرِف olaraq göstərilmişdir.¹⁵⁵

¹⁵³Şeyx Şamilin Danyal sultana məktubu.

¹⁵⁴Məktubun əsli Dağıstanda Hadis Rasulov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

¹⁵⁵Məktubun əsli Dağıstanda Hadis Rasulov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

2. Qazavat dönəmi ilə əlaqədar məktublar

Çox sayda etnik qrupu özündə birləşdirən Qafqaz coğrafiyasının tarixi həmişə qaynar və dəyişkən olmuşdur. Əməvi və Abbasilərin hakimiyyətindən sonra bölgədə Səlcuqlular, Səfəvilər, Osmanlılar və son olaraq Rusiya hakim olmuşdur.¹⁵⁶ Bölgədə bu dövlətlərin hakimiyyətini qəbul etmiş bir sıra xanlıq mövcud olmuşdur. Bu xanlıqlar və dövlətlər arasında icra edilmiş yazışmaların araşdırılması bizə o dönmə haqqında ən önəmli və ilk mənbədən bilgilər verəcəkdir. XIX əsrdə Qafqazın siyasi həyatına çox təsir göstərmiş dövlətlərdən biri də Şeyx Şamilin qurucusu olduğu İmamət dövləti və ya Şamil dövlətidir.¹⁵⁷

Xalqların və fərdlərin bir-biri ilə rabitə, əlaqə qurmaq üçün məktub istifadəsinə tarixin çox erkən dönmələrindən etibarən rast gəlinməkdədir. İslam tarixində xüsusi yeri olan məktubat ənənəsi

¹⁵⁶ İslamın Qafqaza ilk dəfə gəlişi 22/643-cü illərdə Həzrət Ömər zamanında olmuşdur. Bu dönmədən başlayaraq müsəlmanlar bölgədə hökm sürən Xəzər dövləti ilə uzun müddət mübarizə apardılar. Əməvi və Abbasilər dönməsində davam edən müharibələrdən sonra IX əsrin ikinci yarısında Qafqazda müsəlman ərəblərin hakimiyyəti qatılşdı. IX əsrin sonuna doğru Abbasi dövlətinin zəifləməsi ilə birlikdə Cənubi Qafqazda səlcuq türkləri, Şimalda isə qıpçaq türkləri güclənməyə başladılar. XVI əsrin əvvəllərində bölgə Səfəvi dövlətinin nəzrətinə keçdi. 1555-ci ildə Səfəvilərlə Osmanlı sövləti arasında imzalanan Amasya Müqaviləsi ilə Qafqazın bəzi bölgələri Osmanlının nəzrətinə keçdi. Çar I Pyotr (1682-1725) dönməsindən etibarən ruslar Qafqazda güclənməyə başladılar. Bu tarixdən etibarən, təcricən bölgədə rus təsiri artmağa başladı. XIX əsrin ilk yarısında, artıq bütün Qafqaz Çarlıq Rusiyasının işğalı altında idi. Bax: Aliyev Salih Məhəmmədovlu, "Kafkasya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yay., 2001), 24:158; Həsən Əlqədari, *Asar-ı Dağıstan* (Bakı: Əvvəlimci Şürekası Mətbəəsi, 1312/1903), 68-72.

¹⁵⁷ Səfəvi şahlarının Qafqaza göndərdiyi məktublar üçün bax: *Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией*, уау. А.П. Берже (Tiflis: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866), 1: 69. Azərbaycanda mövcud olmuş xanlıqların Rusiya ilə məktublaşmaları üçün bax: *Акты*, 1:622; İlisu Sultanlığı ilə bölgə dövlətlərinin məktublaşmaları üçün bax: Айтберов Т. М. Хапизов Ш. М., *Елису и Горный магал в XII–XIX вв. (очерки истории и ономастики)*, (Mahaçqala: ДНЦ РАН, 2011), 322.

bir sıra müstəqil araşdırmalara mövzu olmuşdur. Mövzumuz olan Qafqazda məktubat ənənəsi araşdırıldığı zaman, bu adətin tarixinin çox qədim olduğu ortaya çıxır. Mövzu ilə əlaqədar ən köhnə və qismən əhatəli araşdırma “*Акты собранные кавказской археографической комиссией*” (Qafqaz Arxeologiya Komissiyası tərəfindən toplanan sənədlər) adlı ensiklopediyadır. 1866-cı ildə Tiflisdə çap edilməyə başlanan onikicildlik bu ensiklopediya 1398-ci ildən 1892-ci ilədək Qafqazda aparılmış siyasi yazışmaları əhatə etməkdədir. Əsərdə Şeyx Şamil dönəminədək göndərilmiş məktubların orijinal mətnlərinə yer verilməsinə rəğmən, Qazavat¹⁵⁸ dönəmində yazılmış məktubların orijinal mətnlərinə yer verilməmişdir.¹⁵⁹ Orijinal mətni verilmiş məktubların isə ənənəvi üslub qaydası pozulmuş, giriş və xitam hissələrinə yer verilməmişdir. Orijinal mətni verilməyən məktubların necə təhrif edildiyinə isə bəzi mənbələrdə açıq şəkildə rast gəlirik. “*Sufi ve komiser* və “*Kafkasya halkları*” əsərləri bu təhrif olunmuş qaydaların açıq-aydın müşahidə olunduğu əsərlərdən bir neçəsidir. Belə demək mümkündür ki, orijinal mətni verilməmiş məktubların tərcümələrinə etibar etmək düzgün deyil.¹⁶⁰

Qazavat dönəmində göndərilmiş məktublarla bağlı qismən əhatəli bir tədqiqat Çar Rusiyası dönəmində Tiflisdə çap edilmiş «*Сборник сведений кавказских горцев*» (Qafqaz dağlıları haqqında toplanan məlumatlar)» jurnalındakı bir araşdırmada edilmişsə də, məqalədə orijinal mətnlərə yer verilmədən, sadəcə, rusca tərcümələrə yer ayrılmışdır. Buna görə də tərcümələrin səhihliyindən o qədər də əmin ola bilmirik.¹⁶¹

¹⁵⁸ İmam Qazı Məhəmməd ilə başlayıb, İmam Hamzat və İmam Şamil ilə davam edən müharibələrin ümumi adı. Rusca mənbələrdə “qazavat” yerinə “müridizm” kəlməsi istifadə edilməkdədir. Bax: Süleyman Uludağ, “Müridizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32: 50.

¹⁵⁹ *Акты*, 10: 418.

¹⁶⁰ Aleksandr Bennigsen, *Sufi ve Komiser* (Rusya İslam Tarikatları), tərc. Osman Türer (Ankara, Akçağ Yayınları, 1988), 327-346; Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları* (Tarihi və Etnografik bir Sentez), tərc. Doğan Yurdakul, (İstanbul, Sabah Kitapları, 1999), 78-80.

¹⁶¹ *Сборник Сведений Кавказских Горцев, Низамъ Шамиля (Материал для истории Дагестана)*, (Tiflis: 1870), 3: 1-18.

Bu sahədə aparılmış digər araşdırma isə gürcü şərqşünası Saqareyşvili tərəfindən hazırlanmış “*Шамиль-ставленник султанской Турции и английских колонизаторов*» («Şamil– Türkiyə və İngiltərə müstəmləkə dövlətlərinin xidmətçisi») adlı əsərdir. Yazar bu əsərdə Şeyx Şamilin Osmanlı paşalarına göndərdiyi məktublarla və Osmanlı paşalarının Şeyx Şamilə ünvanladıkları məktubların rusca tərcümələri ilə yanaşı, bütün bunların orijinal mətnlərinə də yer vermişdir. Sovet ideologiyasına uyğun olaraq hazırlanmış və Şeyx Şamil Osmanlı və İngiltərə casusu olaraq göstərməyə çalışılan bu əsərdə orijinal mətnlərin mövcudluğu bizim üçün əhəmiyyət kəsb edir. 1953-cü ildə çap edilmiş əsərdəki orijinal mətnlərin bir çoxunun görünüşü oxunmayacaq vəziyyətdədir.¹⁶²

Sovet İttifaqının çökməsi ilə yanaşı, Şeyx Şamil dönəmində məktublaşmalarla bağlı önəmli əsərlər qələmə alınmışdır. Bu tədqiqatlardan birincisi DTAEİ (Dağıstan Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu) və REA (Rusiya Elmlər Akademiyası) heyəti tərəfindən hazırlanmış “*100 писем Шамиля*” (“Şamilin 100 məktubu”) adlı əsərdir. Əsər Fikret Efe tərəfindən “*Şeyx Şamilin 100 məktubu*” adı ilə türk dilinə tərcümədə edilmişdir.¹⁶³

Mövzu ilə əlaqəli yeni araşdırmaların digər hissəsi Şeyx Şamil zamanında yazılmış sənədləri Rusiya arxivlərindən toplayıb tərcümə edən Rukiyə Şeyxuddinovna Şarafuddinova¹⁶⁴ tərəfindən hazırlanmışdır. «*Арабоязычные документы эпохи Шамиля*» («Şamil dövründə ərəbcə sənədlər») adlı əsər həmin dövərdə Qafqazın siyasi, mədəni və

¹⁶² Ш.В.Цагарешвили, *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов* (Тбилиси: Госиздат Грузинской ССР Сектор Политической Литературы, 1953), 420-423.

¹⁶³ Амри Рзаевич Шихсаидов, Х. А Омаров, *100 Писем Шамиля*, Издательство ДНЦ РАН (Mahaçqala: 1997); Dam Rba, *Şeyh Şamil'in 100 Məktubu*, tərc. Fikret Efe (İstanbul: Şule Yay, 2002).

¹⁶⁴ Şeyx Şamilin məktubları haqqında apardığı araşdırmalarla tanınan dağıstanlı şərqşünas. 1928-ci ildə Dağıstanda dünyaya gəlmişdir. Bax: Шарафутдинова Р.Ш. “Арабские письма Шамиля из архива Б.А.Дорна”, *Письменные памятники Востока Ежегодник* (Moskva: Наука 1974): 204-225; “Письмо найба Ташев-Хаджи к Шамилю”, *Письменные памятники Востока Историко-филологические исследования* (Moskva: Наука, 1977): 86-89.

iqtisadi vəziyyəti haqqında dəyərli sənədlər və məlumatlar təqdim edir. Əsərdə həm Şeyx Şamilin naiblərinin Dubaya göndərdiyi məktublara,¹⁶⁵ həm də Şeyx Şamilin naibləri – Abakar Qadı, Məhəmməd Əmin və digərlərinin qarşılıqlı yazışmalarına orijinal mətnləri ilə birlikdə yer verilmişdir.¹⁶⁶ Əsərin digər özəlliyi isə Şeyx Şamilin Rusiyada əsir həyatı yaşadığı müddətdə göndərdiyi və Misir xidivinə ünvanladığı bəzi məktublara da yer verilməsidir.¹⁶⁷

Qazavat dönəmindəki məktubat haqqında çap edilmiş əsərlərin böyük bir hissəsi rusca olsa da, bunun bir neçə istisnası mövcuddur. Bunlardan biri qısa müddət əvvəla varca yayımlanmış «*Шамил имамасул лымалазул кагътал*» («İmam Şamilin uşaqlarının məktubları») adlı əsərdir. Kitabda Şeyx Şamilin oğulları Qazı Məhəmmədin və Məhəmməd Şafiinin məktublarına yer verilmişdir. Kitabın dili avarca olduğundan, oxunması mümkün olmadı.¹⁶⁸

Şeyx Şamilin məktubları mövzusunda indiyədək rast gəldiyimiz ərəbcə yeganə tədqiqat işi Bürhanəddin Dağıstaniyə məxsusdur. Dağıstani bu məqaləsində Şeyx Şamilə aid Suriyada tapılmış dörd məktubu araşdırmışdır. Bu məktublardan birincisi Cəmaləddin Qazıqumuxi, Hacı Əli əl-Əsgəri və Qazı Hacıyova, ikincisi Bun (və ya Ban) bölgəsinin qazısı və camaatına, üçüncüsü Ağalar xana, dördüncüsü isə naib Əbu Bəkrə göndərilmişdir.¹⁶⁹

Eyni mövzuda ingiliscə yazılmış digər məqalə isə yəhudi şərqşünas alimi Moşe Qammerə məxsusdur. Qammer bu məqaləsində Şeyx Şamilin 1857-ci ildə İstanbulda yerləşən ingilis səfirliyinə göndərdiyi məktubun mətninə və tərcüməsinə yer vermişdir.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Р.Ш.Шарафутдинова, *Арабоязычные Документы Эпохи Шамиля* (Москва: Восточная Литература РАН, 2001), 74.

¹⁶⁶ Шарафутдинова, *Арабоязычные Документы Эпохи Шамиля*, 74, 82, 97.

¹⁶⁷ Шарафутдинова, *Арабоязычные Документы Эпохи Шамиля*, 88.

¹⁶⁸ М. А. Гамзаев, *Шамил Имамасул Лымалазул Кагътал* (Mahaçqala: Тарих, 2017), 85.

¹⁶⁹ Burhanəddin Dağıstani, “Min Rəsaili’ş-Şeyx Şamil”, *Məcəllətu’r-Risalə*, nşr. Əhməd Həsən Zeyyat Paşa sy. 758: (Qahirə, 1948), 19-21.

¹⁷⁰ Moshe Gammer, “The Imam And The Lord: An Unpublished Letter From Shamil To The British Ambassador In Constantinople”, *İsrael Oriental Studies*, ed. Joel I. Kraemer, sy. 13: (Leiden, Netherlands, 1993), 101-104.

2.1. Şeyx Şamilin məktubları

Məlum olduğu kimi, Şeyx Şamil öz naiblərinə və digər dövlətlərə göndərdiyi məktubları müstəsna durumlar istisna olaraq ərəbcə yazmış, yaxud yazdırmışdır. Şeyx Şamilə ünvanlanmış məktublar isə çox vaxt ərəbcə olmaqla yanaşı, fəvqəladə vəziyyətlərdə mühiti əks etdirən mövzular haqqındadır. Şeyx Şamilə göndərilmiş, əlimizdə mövcud olan məktublardan Hacı İbrahim bəy adlı şəxsin 17 mart 1854-cü ildə ünvanladığı məktub isə türkcə yazılmışdır.¹⁷¹ Şeyx Şamilə türkcə yazılmış digər məktub isə Zərif Mustafa paşaya məxsusdur. Məktub 11 mart 1854-cü ildə yazılmışdır.¹⁷² Əbdürrəhman Qazıqumuxinin söylədiyinə əsasən, general Baryatinks də Şeyx Şamilə ərəbcə tərcüməsi ilə yanaşı, rusca bir məktub göndərmişdir. Müəllif bu məktubun məzmununa tədqiqatında yer verməmişdir.¹⁷³

Məktubları kimin yazdığına gəlincə, mənbələrdə önə çıxan ilk şəxsin Şeyx Şamilin katibi olmuş Əmirxan Çirkavinin adı qeyd edilir. Qazıqumuxinin verdiyi məlumata görə, Çirkavi iyirmi il boyunca Şeyx Şamilin katibi vəzifəsini icra etmişdir. Çirkavi katiblik vəzifəsi ilə yanaşı, Şeyx Şamilin Osmanlı dövlətinə elçilik vəzifəsini də yerinə yetirmişdir. Elçilik vəzifəsini müvəffəqiyyətlə tamamlayan Çirkavi Osmanlı dövlətinin məsul şəxsləri ilə görüşmüş, silah, pul və digər yardımlar əldə edərək, gəmi ilə Qaradəniz vasitəsilə Dağıstana tərəf yola çıxmışdır. Gəmi Gürcüstan sahillərinə çatdığı əsnada rus əsgərləri tərəfindən ələ keçirilmiş və müsadirə edilmişdir. Çirkavi rusların əlindən çətinliklə qurtula bilsə də,

¹⁷¹ Müəllif bu məktubun Şeyx Şamilə aid olduğunu iddia etsə də, bu mövzuda tam əmin ola bilmədik. Çünki məktubun məzmununda Şeyx Şamilə göndərildiyinə dair heç bir məlumat yoxdur. Məktubun məzmunu budur: 'Əsakir-i Misriyyədə piyada birinci qardiyan alayının üçüncü orduda üçüncü Yüzbaşı Çərkəz Əli Ağə və qarındaşı Buk Ağə və qarındaşı Hüseyn Ağə və qarındaşı Abdullah Əfəndi. Sənəsində yüz əlli səkkiz tarixində'. Bax: Цагарешвили, *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов*, 371.

¹⁷² Цагарешвили, *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов*, 372.

¹⁷³ Əbdürrəhman Qazıqumuxi, *Təzkirə*, vr. 292a.

Osmanlı dövlətinin göndərdiyi yardımı ünvana çatdırmağı bacarmamışdır.¹⁷⁴

Mənbələrdə Əmirxan Çirkavidən əlavə, katiblik fəaliyyəti göstərmiş insanlar arasında Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin¹⁷⁵ oğlu və Şeyx Şamilin kürəkəni Əbdürrəhman Qazıqumuxi, Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, Əbdülkərim ibn Təhmasxan əl-Çirkavi və Məhəmməd Əmin haqqında da məlumatlara rast gəlinir.¹⁷⁶ Bu katiblər Şeyx Şamil Qafqazda olduğu dövrlərdə katiblik fəaliyyəti göstərmişlər. Şeyx Şamilin Rusiyada əsir həyatı yaşadığı dövrdə və daha sonra Mədinədən göndərdiyi məktubları kimin yazdığı mövzusunda dəqiq məlumata mənbələrdə rast gəlinmir. Böyük ehtimalla, bu dövrdə yazılan məktublar ya Şeyx Şamilin özü tərəfindən, ya da kürəkəni Əbdürrəhman Qazıqumuxi tərəfindən qələmə alınmışdır.

Şeyx Şamilin məktublarını şəkil və məzmun baxımından iki hissəyə ayırmaq mümkündür. Birinci qism qazavat dövründə yazılmış məktublardır ki, bunlar kiçik və sağ tərəfdən alt hissəsi kəsikdir. İkinci qism məktublar isə Şeyx Şamilin əsirlik müddətində

¹⁷⁴Nəzir Dürkili, *Nüzhətül-əzhan*, 95-96.

¹⁷⁵ Şeyx Cəmaləddin ibn Əbdürrəhman əl-Qazıqumuxi. Şeyx Məhəmməd əl-Yarağinin xəlifəsidir. Qazavatın mənəvi liderlərindən və Şeyx Şamilin qaynata-sıdır. Qazavatı ilk başlanan Qazı Məhəmməd ondan cihad üçün fətva istədiyində mənfi cavab verdiyindən, dolayısı təhqiq edilmiş və qorxaqlıqla ittiham edilmişdir. Ancaq Şeyx Cəmaləddin Qazı Məhəmmədin bu istəyinə mənfi cavab verməsinin səbəblərini Şeyxi Məhəmməd əl-Yarağıyə yazdığı uzun bir məktubda açıqlamaqdadır. Bax: (Dürkili, *Nüzhətül-Əzhan*, 99-103). Cəmaləddin Qazıqumuxi Şeyx Şamilin ruslara təslim olmasından sonra öncə Temirxan şuraya yerləşmiş, daha sonra İstanbula hicrət etmişdir. 1283/1866-cı illərdə Üsküdə vəfat etmişdir. Nəqşbəndi təriqətinin ədəblərindən bəhs etdiyi *əl-Adabül-Mərziyyə fit-Təriqətin-Nəqşbəndiyyə* adlı bir əsəri vardır. Bax: Cəmaləddin əl-Qazıqumuxi, *əl-Adabül-Mərziyyə fit-Təriqətin-Nəqşbəndiyyə* (Temirxanşura: Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1907). Qazıqumuxinin digər əsərləri əlyazma halındadır. Bu əlyazmalardan *Əcvibətüş-Şeyx Cəmaləddin li-Əsilətil-Alimi's-Samədani Səid əl-Harakani* adlı risalə Alibekov Xızrinin Mahaçqaladakı Xüsusi Arxivində saxlanılmaqdadır. Risalə 11 vərəqdən ibarətdir.

¹⁷⁶ Qazıqumuxi, *Xülasatüt-Tafsil*, vr. 53 b, *Təzkirə*, vr. 86 a; Dam Rba, *Şeyh Şamil'in 100 Məktubu*, 40.

yazdığı məktublardır. Bu dövəmdə qələmə alınan məktublar qazavat zamanında yazılmış məktublardan həm məzmun, həm də görünüş cəhətdən fərqlilik nümayiş etdirir. Qazavat dövründə yazılmış məktubların bir çoxunun arxa hissəsində Şeyx Şamilin “Davud möhrü” mövcuddur. Şeyx Şamil bu möhürü ruslara əsir düşdüyü zamanadək istifadə etmişdir.¹⁷⁷ Bəzi məktubların möhürsüz surətdə göndərildiyi hallar da olmuşdur. Sözügedən mövzuda Əbdürrəhman Qazıqumuxi “*Təzkirə*”də bu açıqlamanı vermişdir: “Məktubu yolda görən hər kəsin oxuması üçün möhürsüz olaraq (məktubu aparana) verirdi. İmamın etdiyi bu hərəkət çox qəribə iş idi”.¹⁷⁸

Şeyx Şamilin ərəb dilini yaxşı bilməsinə baxmayaraq, gündəlik söhbətlərində bu dildən yararlanmamış, yazdırdığı məktubları sonradan katibləri vasitəsilə ərəb dilinə tərcümə etdirmişdir. Əbdürrəhman Qazıqumuxi Şeyx Şamilin Rusiyada əsir olduğu vaxtlarda bir rus generalla səlis şəkildə ərəb dilində söhbətləşdiyini nəql etməkdədir. Digər müəllif əsərində Şeyx Şamilin çətin günlərində ərəbcə şeirlər oxuduğuna geniş yer vermişdir.¹⁷⁹

Şeyx Şamil ərəb dili üzrə təhsilini yaxın dostu Qazı Məhəmmədlə birlikdə Səid Harakani¹⁸⁰ və Laçinilav əl-Harikəlidən¹⁸¹ almışdır. Şeyx Şamilin təriqət şeyxi isə Seyid Cəmaləddin Qazıqumu-

¹⁷⁷ Qazıqumuxi, *Xülasatüt-təfsil*, vr. 35a.

¹⁷⁸ Qazıqumuxi, *Təzkirə*, vr. 262 b.

¹⁷⁹ Qazıqumuxi, *Xülasatüt-təfsil*, vr. 38 b, 40 b, 80 b.

¹⁸⁰ Səid əl-Harakani əl-Avari. Qafqazın məşhur alimlərindən Əbu Bəkr əl-Ayməkinin nəvəsidir. Qazı Məhəmməd Gimravi, Şeyx Şamil, Yusif Yaxsavi, Əyyub Cankuti və digərlərinin müəllimi olmuşdur. *Tənbihiüt-Talib 'an Tadyii 'Ömrihil-Ğalib* adlı bir əsəri vardır. 1250/1834-cü ildə vəfat etmişdir. Səid əl-Harakani alkoqollu içkilərə olan düşkünlüyü səbəbindən tənqid edilmiş, bundan ötrü Qazı Məhəmmədin cəza verməsindən qorxaraq başqa bir bölgəyə köçmüşdür. Cəmaləddin Qazıqumuxi *Əcvibətüş-Şeyx Cəmaluddin li-Əs'iləti'l-Alimi's-Samədani Səid əl-Harakani* adlı risaləsinə, əl-Harakaniyə xəbərdarlıq mahiyyətində qələmə almışdır. Bax: Durkili, *Nüzhətül-Əzhan*, 58-60.

¹⁸¹ Durkili əl-Harikəlinin bioqrafiyasından bəhs edərkən, sadəcə, Şeyx Şamilin müəllimi olduğunu və ölümü münasibətilə yazılan bir mərsiyədən xəbər vermişdir. Doğum tarixi və vəfatı haqqında məlumat yoxdur. Bax: Durkili, *Nüzhətül-Əzhan*, 95.

xi və Şeyx Məhəmməd əl-Yarağidir. Həmin dövr Qafqazda adət olduğu üçün Şeyx Şamil təhsil almaqdan ötrü fərqli kəndlərdə yaşamışdır. Qazıqumuxinin dediyinə görə, bunlardan biri də Tukita kəndidir.¹⁸²

Şeyx Şamilin ərəbcə çox gözəl dil bilgisinə sahib olduğu ilə bağlı müəllifi bilinməyən *وصل اسمبول اذا صمويل* adlı risələdə Şeyxin Qunib savaşında onu tək qoymuş döyüş dostlarına – Əbül-Həsən Əli ibn Əlib əl-Mücaşii əl-Qayravaninin (v. 479/1086) bu beyti ilə sitəm etmişdir:

وإخوانا حسبتهم دروعا كانوا ولكن للأعادي
وخلت هم سهاما صائبات وكانوا ولكن في فؤادي
وقالوا قد صفت منا قلوب لقد صدقوا ولكن عن ودادي.¹⁸³

O qardaşlar ki, onları qalxan zənn etmişdim, doğru, elə idilər, amma düşmən üçün.

Onların dostluğu hədəfi tutduran oxlardı, doğru, elə idilər, amma mənim könlümdə.

Dedilər ki, qəlblər təmiz oldu, doğru dedilər, amma mənim sevgimdən.¹⁸⁴

Nəzir əd-Durkili “*Nüzhetül-əzhan*”da Şeyx Şamildən ərəbcə başqa bir beyt nəql etmişdir. Beytin hekayəsinə gəlincə, Şeyx Şamil naiblərinin bəzilərinin yalan xəbərlərinə inanaraq, katibi İdris Endiravinin xəyanət etdiyini düşünür və onu öldürməyə qərar verir. Əbülfəth əl-Büstiyyə (v. 400/1010) aid bu beyti məktubla İdris Əfəndiyə göndərir:

مَنْ يَزِرُ عَ الشَّرِّ يَحْصِدُ فِي عَوَاقِبِهِ نَدَامَةً وَلَحْصِدِ الزَّرْعِ إِنَّا

¹⁸²Qazıqumuxi, *Təzkirə*, vr. 84 a.

¹⁸³Xayruddin əz-Zirikli, *əl-A'lam* (Beyrut: Daru'l-İlm lil-Məlayin, 2002), 4: 319. Bəhsi keçən risələ Dağıstanda Əbdülkərim ibn Məhəmməd əl-Hənuxi Xüsusi Arxivində qorunan *Kəramatu İmam Şamuyil* risələsi içərisində və bir vərəqdən ibarətdir. Eyni beytləri Əbdürrəhman Qazıqumuxi *Xülasatüt-Təfsildə* də nəql etmişdir. Bax: Əbdürrəhman Qazıqumuxi, *Xülasatüt-Təfsil*, vr. 12 b.

¹⁸⁴Məhəmməd ibn Rizq ibn Abdinnasir əs-Süləmi əl-Misri əl-Mədəni, *ət-Təfsir və'l-Müfəssirun fi Garbi İfriqiyyə* (Səudiyyə Ərəbistanı: Daru İbni'l-Cevzi, 1426/2005), 1: 429.

Kim şər əkərsə, onun nəticəsində peşmanlıq biçər.
Əkini biçməyin də bir zamanı vardır.¹⁸⁵

Əlimizdəki bütün bu məlumatlardan çıxış edərək, Şeyx Şamilin ərəb dilinə mükəmməl yiyələndiyi, ərəb ədəbiyyatına güclü şəkildə bələd olduğu aydın görünməkdədir.

Araşdırılmasına çox ehtiyac duyulan mövzulardan biri də İmam Şamilin Rusiyaya sürgün edildikdən sonra göndərdiyi məktubların məzmunudur. Bu məktubların ümumi cəhəti başlanğıc və xitamda “salam” ifadələrinə yer verilməməsi, bunun əvəzinə mədhiyyəyə bənzəyən sözlərin istifadəsi və rus Çarını tərifləyən ifadələrin mövcudluğudur. İmam Şamil Mədinədən rus Çarına göndərdiyi məktubda yaşadıkları müddət ərzində övladlarının Çara münasibətdə hər zaman təşəkkür edəcəklərini, Rusiya padşahına qarşı hər hansı naqis əmələ yol verməyəcəklərini vəsiyyəət etdiyini söyləmişdir. Tarixin gedişatına baxdığımız zaman bunun tam əksi olan bir vəziyyətlə qarşılaşırıq. Belə ki, İmam Şamilin böyük oğlu və naibi Qazı Məhəmməd Osmanlı Ordusu sıralarında ruslara qarşı müharibələrdə iştirak etmiş, Sultan Əbdülhəmid tərəfindən “Paşa” rütbəsi ilə mükafatlandırılmışdır.¹⁸⁶ Qazı Məhəmməd Rusiya əleyhinə etdikləri ilə kifayətlənməmiş, 1877-ci ildə Osmanlı-Rusiya müharibəsi əsnasında Qafqaza məktublar göndərərək, orada Rusiya əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb olmuşdur.¹⁸⁷ İmam Şamilin digər oğlu Məhəmməd Şafii isə Rusiyada qalmış, bir müddət Kazanda yaşamış, daha sonra qocaldığı üçün Kislovodskə köçərək burada yaşamışdır.¹⁸⁸ Məhəmməd Şafinin bu hərəkəti böyük qardaşı Qazı Məhəmməd tərəfindən qəzəblə qarşılanmışdır.

¹⁸⁵ Əd-Durkili, *Nüzhatül-Əzhan*, 149; Əhməd ibn İbrahim ibn Mustafa əl-Haşimi, *Cəvahirul-Ədəb fi Ədəbiyyat və İnşa-i Lüğətil-Ərəb* (Beyrut: Müəssəsətü'l-Maarif, byy), 2: 430.

¹⁸⁶ Alper Alp, “Rus Esareti Döneminde ve Sonrasında Şeyh Şamil ve Oğulları”, *Genç Bilim Adamları Sempozyumu* (Ankara: Gazi Üniversitesi, 4-6 Mayıs 2009), 385-386.

¹⁸⁷ Həsən Əlqədari, *Divanul-Məmnun*, 110-112.

¹⁸⁸ Rızaəddin ibn Fəxrəddin, *Asar*, (Orənburq, Kərimov, Hüseynov və Şürəkasinın Paravay Mətbəəsi, 1908), 2: 528.

Qazı Məhəmməd qardaşına göndərdiyi məktubların birində belə deyir: “Sənin qurbanlar kəsmiş olduğunu bilsəydim, bayramını təbrik edərdim. Amma haradadır o?! Siz ancaq donuz kəsərsiniz. O ölkədə qaldığınız müddətdə sizə yaraşan da budur. Allahım! Bizi Məkkə və Mədinədə qurbanlarımızı kəsməyi görməkdən məhrum etmə”.¹⁸⁹

Qazı Məhəmməd İmam Şamilin oğlu olması ilə yanaşı, eyni zamanda, ən yaxın silahdaşı olmuşdur. İstənilən şəraitdə İmam Şamilin dediyinin əksini etdiyinə rast gəlinmir. İmam Şamil ruslara heç vaxt güvənməmiş və bunu dəfələrlə açıq şəkildə dilə gətirmişdir.¹⁹⁰

Rusların ona iltifat göstərmələrinin səbəbi isə İmam Şamil vasitəsilə Qafqazda tam olaraq sona çatdırılmamış cihadı həyata keçirmək idi.

Məlumdur ki, İmam Şamilin Çərkəz bölgəsinin naibi Məhəmməd Əmin (1317/1900) İmam Şamil əsir alındıqdan sonra da mübarizəsini davam etdirmişdir. İmam Şamil Kaluqada əsir olduğu vaxtlarda rusların israrı ilə Məhəmməd Əminə məktub yazmış və cihadı sona çatdırmağı tövsiyə etmişdir.¹⁹¹ Bu məktublarda, İmam Şamilin siyasi bir dildən istifadə etdiyi qənaətinə gəlmiş oluruq.

Əbdürrəhman Qazıqumuxi qeyd edir ki, İmam Şamil Kaluqada vəfat edən qızı və həyat yoldaşı olan Nəfisənin nəşini dəfn etmək üçün Dağıstana gəldiyi zaman xalq kütlələri küçələrə axışır, göz yaşları tökür və ikinci dəfə cihada başlamağı qərar verir. Bunu eşidən Qazıqumuxi xalqla görüşüb nəsihət verir, onları bu niyyətlərindən döndərir.¹⁹² Bu hadisələr bizə rusların Şeyx Şamilə niyə xoş davrandıqlarının səbəbini izah edir.

İmam Şamil dövlət nümayəndəsi olmuşdur və yazdırdığı bütün məktublarında duyğularını, hisslərini deyil, dövlətin mənafeyini ön planda tutmuşdur. O, sevmədiyi şəxslərə belə vəziyyət tələb etdiyi hallarda iltifatedici sözlər söyləməkdən çəkinməmişdir. İmam Şamilin məktubları oxunarkən siyasi durumun (siyasi kimliyin) nəzərə alınmasının vacib olduğu qənaətidəyik.

¹⁸⁹Гамзаев, Шамил Имамасул Лъималазул Кагътал, s. 20. Avarcadan tərcümədə yardımını üçün Hacı Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinuviyə təşəkkür edirik.

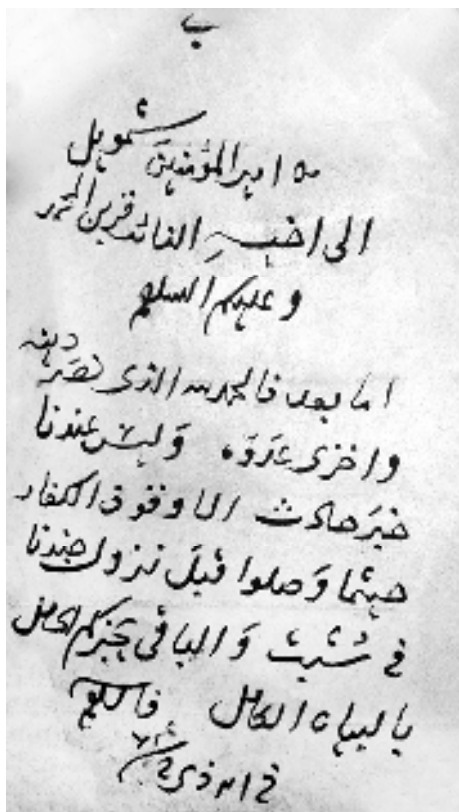
¹⁹⁰Qazıqumuxi, *Təzkirə*, vr. 298 b.

¹⁹¹Alper Alp, “Rus esareti döneminde ve sonrasında Şeyh Şamil ve Oğulları”, s. 384.

¹⁹²Qazıqumuxi, *Təzkirə*, vr. 232 b- 233 b.

2. 2. Şeyx Şamilin naiblərinə göndərdiyi məktublar

2.2.1. Şeyx Şamilin naib Qurbanil Məhəmmədə məktubu

من أمير المؤمنين شمويل إلى أخيه النائب قربان محمد
 وعليكم السلام

أما بعد، فالحمد لله الذي نصر دينه وأخزي عدوه وليس عندنا خبر جاءت إلا وقوف
 الكفار حينما وصلوا قبل نزول جندنا شتيت والباقي يخبركم بالبيان الكامل.
 فالسلام.

في 21 ذي الحجة لسنة 1247.

Möminlərin əmiri Şamildən qardaşı naib Qurbanil Məhəmmədə.¹⁹³

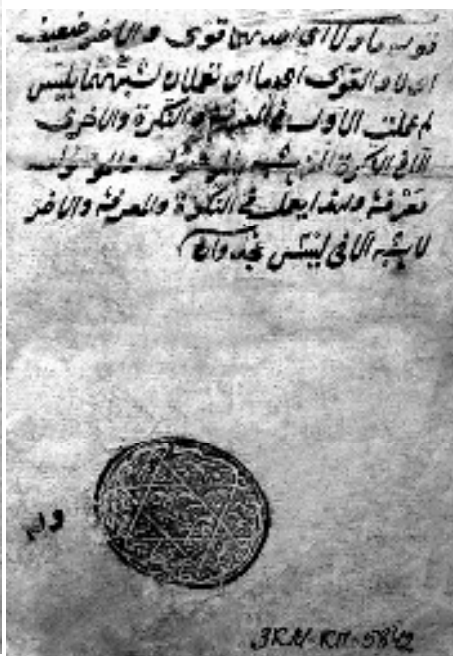
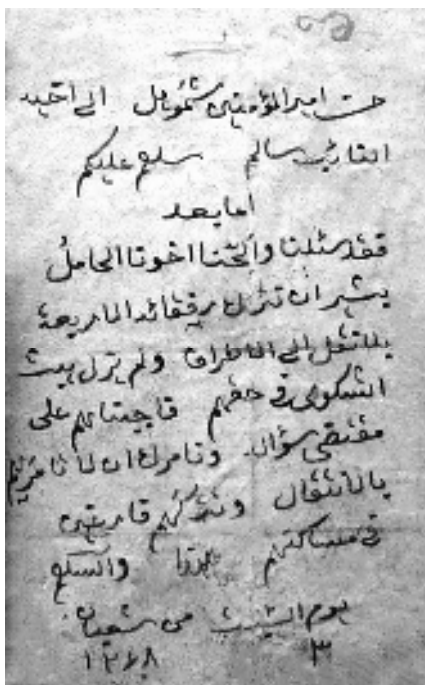
Və salam əleyküm.

Mövzuya gəlincə, dininə yardım edən və düşməni rəzil edən Allaha həmd olsun. Kafirələrin bizim ordumuzun Şusitə varmadan öncə çatdıqları yerdə durduqlarından başqa bizə gələn hər hansı bir xəbər yoxdur. Digər mövzuları ayaqçı sizə təfəsilatı ilə xəbər verəcəkdir.

Vəssalam.

21 zilhiccə 1247 (22 may, 1832).¹⁹⁴

2.2.2. İmam Şamilin naib Səlimə məktubu

¹⁹³ Qurban Məhəmməd Şeyh Şamilin Karatalı müridlərindəndir. Adı bir neçə məktubda keçməkdədir. Bax: DAM RBA, *Şeyh Şamil'in 100 Məktubu*, 84, 102, 293.

¹⁹⁴ Məktubun əsli Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyində 3KM-KII-5849 nömrəsi ilə qeydlidir.

من أمير المؤمنين شمويل إلي أخيه النائب سالم.
سلام عليكم
أما بعد

فقد سألنا وألحنا¹⁹⁵ أخونا الحامل بشير أن تترك رفقاءه الأربعة بلا نقل إلي الأطراف ولم يزل يبيث الشكوى في حقهم فأجبنا لهم علي مقتضى سؤاله ونأمرك أن لا تأمرهم بالانتقال وتتركهم فارغين في مساكنهم. هذا والسلام.
3 يوم السبت من شعبان 1248.

Möminlərin əmiri Şamildən qardaşı naib Səlimə.¹⁹⁶

Salam əleyküm.

Mövzuya gəlincə, qardaşımız ayaqçı Bəşir onun dörd dostunu başqa yerlərə nəql etməyini bizdən israrla istədi. Hələ də onların haqqı mövzusunda şikayət etməkdə davam edir.

Biz də ona istəyinə uyğun cavab verdik. Sənə onları başqa yerə köç etməyini və onları yurdlarında öz hallarına buraxıb tərk etməyini əmr edirik.

Vəssalam.

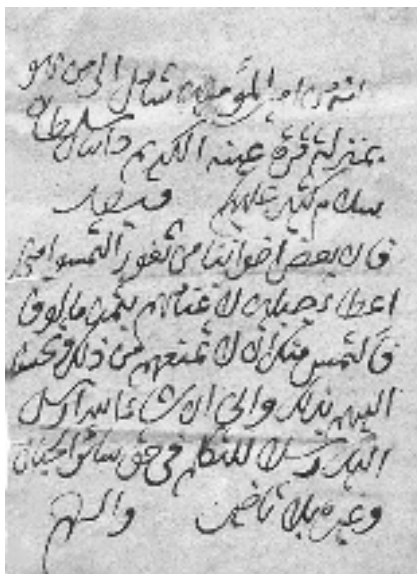
3 şaban şənbə günü, 1248 (26 dekabr, 1832).¹⁹⁷

¹⁹⁵ “İsrar etmək” mənasına gələn الح feili ərəb dilində في və ya علي hərfi cəri ilə bərabər işlədilir. Dolayısı ilə məktubda feil xətalı işlədilmişdir. Bax: Məhəmməd ibn Mukrim ibn Əli ibn Mənzur əl-Ensari, *Lisanül-Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1414/1994), 2: 577.

¹⁹⁶ Bu məktub xaricində naib Səlimin adı əlimizdəki başqa heç bir məktubda keçmir.

¹⁹⁷ Məktubun əsli Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyində 3KM-KII-5842 nömrəsi ilə qeydlidir.

2.2.3. Şeyx Şamilin Danyal sultana məktubu

من أمير المؤمنين شامل إلي من هو بمنزلة قرة عينه الكريم دانيال سلطان
سلام كثير عليكم فيعد,
قال بعض إخواننا من تغور إلتمسوا مني إعطاء جبلين لأغنامهم بثمان مألوف.
فألتمس منك أن لا تمنعهم من ذلك وتحسن إليهم بذلك وإني إن شاء الله أرسل إليك
رسلا للتكلم في حق سائر الجبال وغيره بلا تأخر. والسلام

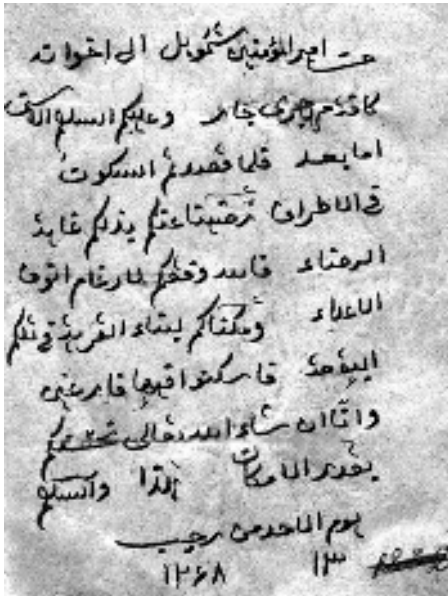
Möminlərin əmiri Şamildən gözünlün nuru dərəcəsində olan dəyərli Danyal sultana.

Sizə çoxlu salam olsun. Mövzu budur ki, Suğurdan olan bəzi qardaşlarımız qoyunları üçün iki dağı uyğun bir qiymətə onlara verməyimi xahiş etdilər. Mən də səndən onlara mane olmamanı, bu şəkildə onlara yaxşılıq etməyini xahiş edirəm. Mən də inşallah, digər dağları və başqa mövzuları danışmaq üçün gecikdirmədən sənə bir elçi göndərəcəyəm.

Vəssalam.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Məktubun əsli Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyində 3KM-KII-5845 nömrəsi ilə qeydlidir.

2.2.4. Şeyx Şamilin Car camaatına məktubu

من أمير المؤمنين شمويل إلي
إخوانه كافة مهاجري جاز. وعليكم
السلام الأسنى
أما بعد

فلما قصدتم السكوت في الأطراف
رضينا عنكم بذلك غاية الرضاء. فانه
وفقكم لإرغام أنوف الأعداء. ومكناكم
ببناء القرية في تلك البقعة. فاسكنوا فيها
فارغين. وإنا إن شاء الله تعالى نحسنكم
بقدر الإمكان.

هذا والسلام.

13 يوم الأحد من رجب 1268.

Möminlərin əmiri Şamildən bütün Car mühacirləri qardaşlarına.
Və əleyküm salam.

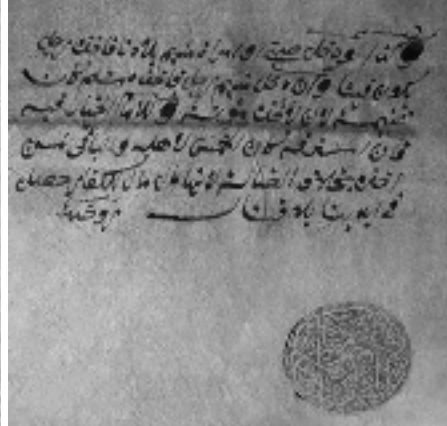
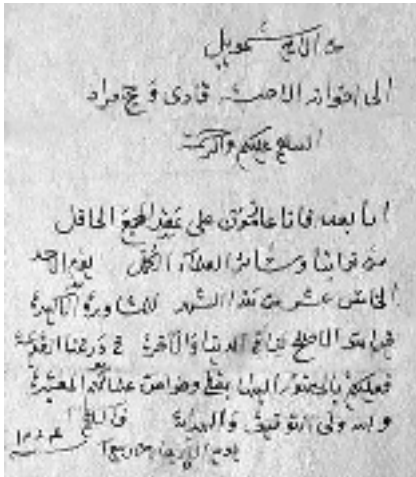
Məsələ budur ki, ətrafda susmağı istədiyinizdə, biz də sizin bu düşüncənizdən olduqca məmnun olduq. Allah sizi düşmənlərin bu-
runlarını əzməyə müvəffəq qılsın. Sizi o bölgədəki kəndə yerləşdir-
dik. Orada rahat bir şəkildə məskunlaşın. Biz də İnşallah, imkan-
mız daxilində sizə yardım edəcəyik.

Vəssalam.

13 rəcəb bazar günü 1268 (6 dekabr, 1832).¹⁹⁹

¹⁹⁹Məktubun əsli Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyində 3KM-KII-5848 nömrəsi ilə qeydlidir.

2.2.5. Şeyx Şamilin naib Qadi və Hacı Murada məktubu

من الإمام شمويل إلي إخوانه الأحبة قادي و حج مراد
السلام عليكم والرحمة

أما بعد، فإننا عازمون علي عقد المجمع الحافل من نوابنا وسائر العلماء الكمل يوم
الأحد الخامس عشر من هذا الشهر للمشاورة الأكيدة فيما هو الأصلح لنا في الدنيا
والآخرة في درغنا القديمة. فعليكم بالحضور بمفتي وخواص علمائكم المعترية. والله ولي
التوفيق والهداية. فالسلام.

يوم الاربعاء من ربيع الاول لسنة 1264.

İmam Şamildən sevimli qardaşları Qadi və Hacı Murada.

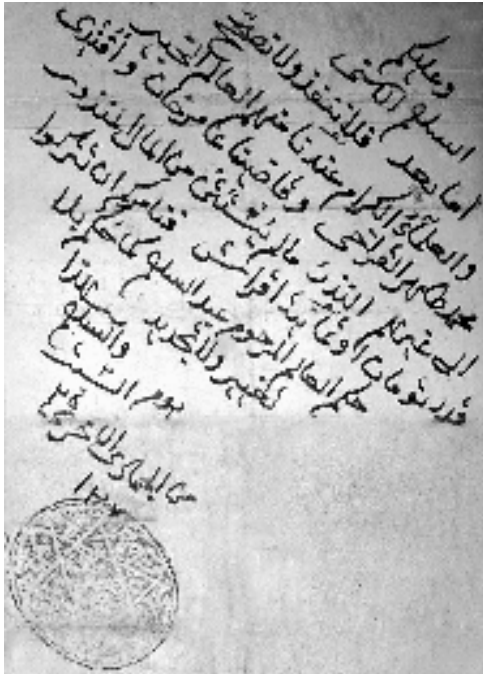
Allahın salamı və rəhməti olsun üzərinizə! Məsələ budur ki, biz
bu ayın on beşi, bazar günü qədim Darqomuzda bizim üçün dünya
və axirətdə nəyin ən xeyirli olduğunu qəti şəkildə istişarə etmək
üçün naiblərimiz və digər kamil alimlərimizlə dolu bir toplantı qur-
maqda qərarlıyıq. Üzərinizə düşən müfti və alimlərinizin arasında
dəyərli və mötəbər kimsələrlə oraya gəlmənizdir.

Müvəffəqiyyət və hidayətin sahibi Allahdır.

Vəssalam.

Çərşənbə günü rəbiüləvvəl 1264 (fevral, 1848).²⁰⁰

2.2.6. Şeyx Şamilin hirik qazısına cavabı

وعليكم السلام الأسنى
أما بعد فلا ننفذ ولا نصح
والعلماء الكرام عندنا فهم العالم
الخبير محمد طاهر القراخي وقاضينا
عامرخان وأفندي إلي غيرهم النذر ما
لم يثبتن من المال المنذور قدر
توماناً أو ثمانية أقراش.²⁰¹ ونأمركم أن
تتركوا حكم العالم المرحوم عبد
السلام كما حكم بلا تغيير ولا تجديد.
هذا والسلام.
يوم السبت 25 من جمادي
الأخري 127.²⁰²

Sizin də üzərinizə
dəyərli salam olsun.

Məsələ budur ki, nəzir haqqındakı hökmü təqdir etmir və doğru qəbul etmirik. Bizim yanımızda olan dəyərli alimlər, təcrübəli insan

²⁰⁰Məktubun orijinalında yazılı tarixi ربيع ۱ şəklində qısaltmalı olaraq yazılmışdır. Məktubun əsli Dağıstan/Xunzax şəhərinin Batlaic kəndində Şaxşəev Xüsusi Arxivindədir. Hacı Murada göndərilmiş məktublar haqqında ən son araşdırma üçün bax: Алибекова П.М., “Письма на имя наиба Хаджимурада из библиотеки Шахшаевых (с. Батлаич Хунзахского р-на РД)”, Вестнике Института истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН, sy. 57 (Махачкала: 2015), 137–141.

²⁰¹“Quruş” kəlməsinin Ərəbcəcəm halı قروش şəklindədir. اقراش şəklində cəm halına qaynaqlarda rast gəlmədik. Bax: Məhəmməd Murtaza əz-Zəbidi, Tacu'l-'Arus min Cəvähiri'l-Qamus, thq. Heyət (Küveyt: Mətbəətu'l-Hidayə, 1424/2003), 17: 330.

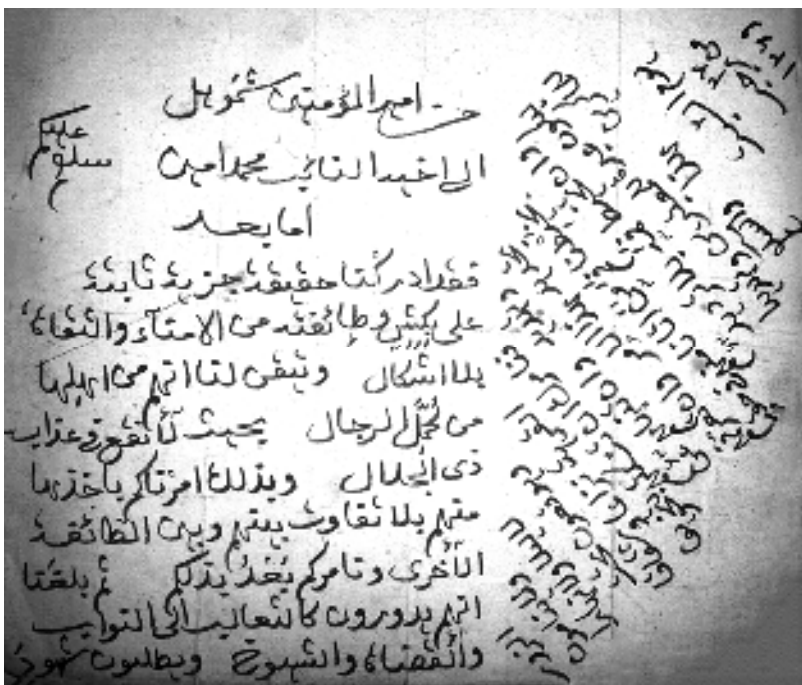
²⁰²Məktubda yazılmış tarixin son rəqəmi görünür.

Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, qazımız Əmirxan²⁰³ Əfəndi²⁰⁴ və digərləri də bunu doğru hesab etmirlər. Nəzir edilən maldan bir tümən və ya səkkiz quruş xaric tutulmaqda keçərsizdir. Buna görə də sizə mərhum alim Əbdüssalamın hökm etdiyi kimi, hökmünə heç bir dəyişiklik və yenilik etmədən qəbul etməyinizi əmr edirik.

Vəssalam.

25 cümədəl-uxra şənbə günü, 127(?).²⁰⁵

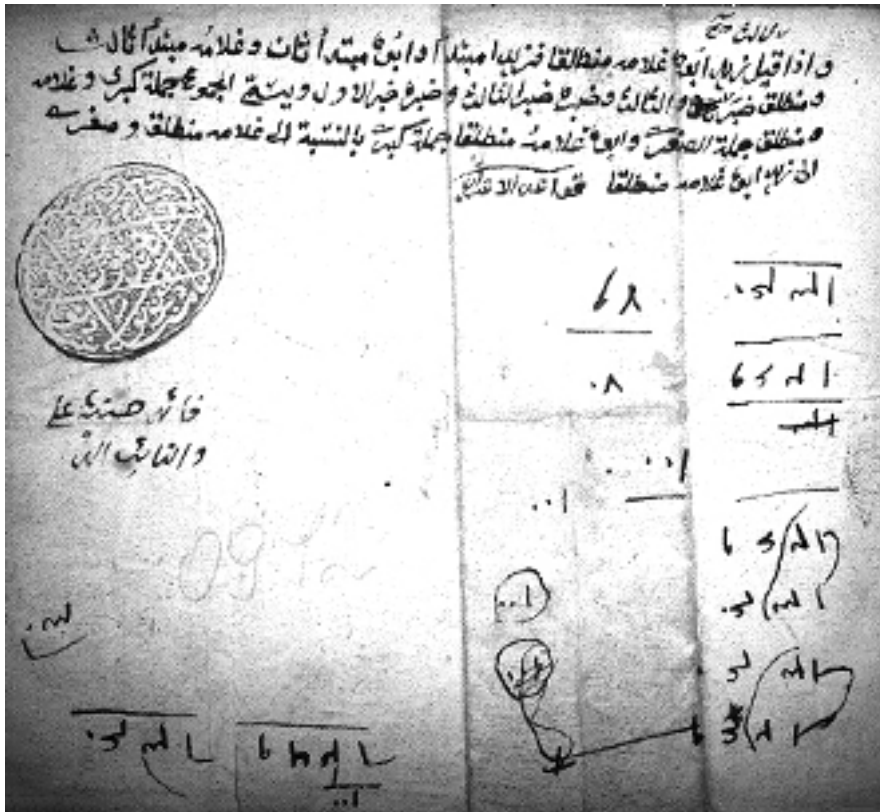
2.2.7. Şeyx Şamilin naib Məhəmməd Əminə məktubu

²⁰³ Böyük ehtimalla, qəsd edilən Əmirxan Çirkavidir.

²⁰⁴ Məktubda “Əfəndi” olaraq bəhs edilən şəxs haqqında məlumat tapılmadı.

²⁰⁵ Məktubun əsli Dağıstan/Gimridə Hacı Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinüvi əl-Avari Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

من أمير المؤمنين شمويل إلي أخيه النائب محمد أمين
سلام عليكم

أما بعد، فقد أدركنا حقيقة جزية ثابتة علي بكش وطائفته من الأمناء والثقات بلا إشكال. وتيقن لنا أنهم من أهلها من كُمل الرجال. بحيث لا نقع في عذاب ذي الجلال. وبذلك أمرناكم بأخذها منهم بلا تفاوت بينهم وبين الطائفة الأخرى ونأمركم بعد بذلك. ثم بلغنا أنهم يدورون كالثعالب إلي النواب والقضاة والشيوخ ويطلبون شهود الزور ولا ينامون لا ليلا ولا نهارا ويوقعون تحت القرية نزاعا وشقاقا. فنأمركم أن تسكتهم بتخويف وتهديد وأن تنهاهم عن تجديد هذا الأمر وأن تعرفهم بخبطنا فَم من أتانا منهم في حقه وأن تخبط فمه بلا ترديد ليكون عبرة للمعتبرين وتهديدا للماكرين. هذا والسلام.
27 يوم السبت من رجب 1269.

Möminlərin əmiri Şamildən qardaşı naib Məhəmməd Əminə.²⁰⁶
Salam əleyküm.

Bikiş və tərəfdarlarına qoyulmuş sabit cizyənin həqiqətini sadıq və mötəbər şəxslər vasitəsilə şübhə qalmayacaq şəkildə anladıq. Onların – cizyə əhli olduqları insanların kamil şəxsləri vasitəsilə məsələ bizə qəti şəkildə aydın oldu. Beləcə, biz də Zül-Cəlalın əzabına düçar olmayaq. Bu şəkildə onlarla digər qruplar arasında fərq qoymadan onu (cizyəni) onlardan almağını sənə əmr etdik. Bundan sonra da sənə bunu əmr edirik.

Sonra, bizə gələn xəbərlərə görə, onlar tülkülər kimi naibləri, qazıları və şeyxləri dolaşaraq yalançı şahidlər axtarırlar. Nə gecə, nə də gündüz yatırlar. Kəndin aşağısında münaqişə və ixtilaf çıxarırlar.

Sənə onları qorxudaraq və təhdid edərək susdurmanı, bu işi yenidən edəcəkləri halda qadağan buyurmağını və onlara həmin mövzuda bizə gələnlərin ağızlarına necə vurduğumuzu bildirməni əmr edirik. Tərəddüd etmədən onların ağızlarını yummanı əmr edirik ki, ibrət alanlar üçün ibrət, hiylə quranlar üçün isə təhdid olsun.

Vəssalam.

27 rəcəb şənbə günü, 1269 (6 may, 1853).²⁰⁷

²⁰⁶ Xunzax bölgəsindən olan Məhəmməd Əmin, Karata, Gidatl və Arader bölgələrində Şeyx Şamilin naibi olmuşdur. Bax: DAM RBA, *Şeyh Şamil'in 100 Məktubu*, 305.

²⁰⁷ Məktubun əslı Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyində 3KM-KII-5846 nömrəsi ilə qeydlidir.

2.2.8. Şeyx Şamilin naib İbrahimə məktubu

من أمير المؤمنين شمويل إلي أخيه النائب إبراهيم.
سلام عليكم.
أما بعد، فإن تمنع ذلك الرجل عدلو عن الدعوى علي حليلة أبيه بما أعطاه لها لأجل
خدمتها له وعن التزام دعوى الخلق فإن فيه مفاسد لا تحصى.
والسلام، في 21 ربيع الآخر.

Möminlərin əmiri Şamildən qardaşı naib İbrahimə.

Salam əleyküm.

Məsələ budur ki, Adilav adlanan bu şəxsi atasının etdiyi xidmətindən ötrü yoldaşına verdikləri səbəbindən müddəi olmasına mane ol və o adam xalqın iddialarını yerinə yetirsin. Çünki bunda sayıla bilinməyəcək qədər çox zərər vardır.

Vəssalam. 21 rəbiulaxır.²⁰⁸

2.2.9. Şeyx Şamilin general Baryatinskə məktubu

فانه خلتهم سبيلي الى الحج مع الاله والواله وله وعدته
من الاله صخاب فينا الصلح والهجاء والاله فالتسبه
مكولون واليه مبلولون ولم يكن على جواب ختم الامام

سلام علي من اتبع الهدى.
أما بعد، فإن خلتهم سبيلي إلي الحج مع الأهل والأولاد وعدة من الأصحاب فيينا
الصلح والإتحاد وإلا السيف مسلول واليد مبلول.

Hidayətə tabe olanlara salam olsun.

Məsələ budur ki, ailəmlə, övladlarımla və bəzi dostlarımla birlikdə Məkkəyə getməyimə mane olmasanız, aramızda sülh və ittifaq yaranar. Yoxsa qılınc çəkilmiş, əl qanla islaqdır.²⁰⁹

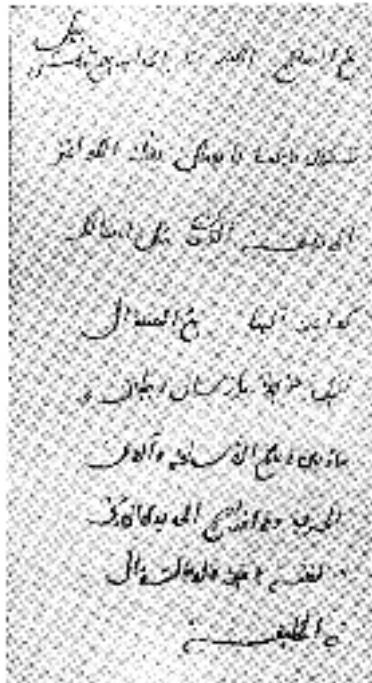
²⁰⁸ Məktubun əsli Dağıstan/Gimri'də Hac Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinuvəl-Avari Xüsusi Arxivində saxlanmaqdadır.

²⁰⁹ Məktub Şeyx Şamilin qazavat dönmində yazdığı sonuncu məktub olma özəlliyinə sahibdir. Dolayısı ilə yazılma tarixi 1256/1859-cu ildir. Məktubun katibi və nəql edəni Əbdürrəhman Qaziqumuxidir. Yenə Qaziqumuxinin bildirdiyinə görə, Şeyx Şamil ruslardan qaçarkən xəzinəsi geridə qalmış, möhürü də geridə qalan bu xəzinə içərisində qalmışdır. Buna görə də yuxarıda nəql edilən məktub general Baryatinskə möhürsüz olaraq göndərilmişdir. Bax: Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Təzkirə*, vr. 294a; *Xulasatu't-Tafsil*, vr. 35a.

2.3. Şeyx Şamilin Osmanlı dövlətinə göndərdiyi məktublar

2.3.1. Şeyx Şamilin İbrahim paşaya məktubu

172- 1843 ч. — Письмо [Шамиля] Ибрагим-паше Беку с просьбой доставки корреспонденции султану.*

ثم السلام الكثير منا إلي إبراهيم فاشى بيك.
نسألك بأجمعنا بإيصال تلك الكواغد إلي خليفة الزمان مثل إرسالك الكواغد إلينا. ثم
السؤال إليك مزيدة بإرسال رجلين حاذقين في علم الأسلحة وآلات الحرب وفي إخراج
الحديد من الأرض والفضة وغيره ولو بالسؤال من الخليفة.

Sonra bizdən İbrahim paşa bəyə çox salam olsun.

Hamınız bizlərə məktublar göndərdiyi kimi, bizim məktublarımızı da zamanın Xəlifəsinə göndərməyini istəyirik. Sonra əlavə bir

istək olaraq, Xəlifədən xahişlə olsa da, bizə silah elmlərindən və hərbi alətlərindən başı çıxan, yerdən dəmir, gümüş və digər mədənlər çıxarmaq işində bacarıqlı olan iki nəfər göndərsin.²¹⁰

2.3.2. Şeyx Şamilin Hacı İbrahim paşaya məktubu

²¹⁰ Цагарешвили, Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов, 226.

..... الحاج بالحرمين الشريفين إبراهيم فاشا
 قوافل التسليمات الواقيات ورواحل الدعوات الغالبات.
 أما بعد، فمَنْذ سمعنا اختياركم الجلييلة وسيركم الجميلة طارت عنا جميع الهموم
 والأتراح وحصل لنا جميع البشارات والأفراح واجتهدنا في مرضاته تعالى بذلك النفوس
 والأرواح، من شدة شوقنا إلي ملاقاتكم بالأشباح خرجنا بجميع من في قبضتنا من
 المجاهدين في شهر ذي الحجة 1269 إلي ولاية جار ووقع بيننا وبين الكفار محاربة
 ومقاتلة وبقي في الفضاء مطروحة عدة أجسادهم الخبيثة.
 ثم خرجنا أيضا مرة أخرى في اليوم العاشر من شوال 1270 بعزم أكيد إلي
 ملاقاتكم إلي طرف كرجستان وحاربوا معنا وانهزموا بإذن الناصر الفتاح. قُتلوا وأسروا
 وأحرق قراهم وقلاعهم.
 ثم لما علم الملاعين وقادتهم خوائف المنافقين عزمنا المصمم علي الملاقات خافوا
 لما أنهم يرون ذلك الطامة العظيمة بحيث ينقطع رجاؤهم حينئذ عن الحياة. واجتهدوا في
 سد الطرق بإقامة عساكر الكفرة في الأماكن المخوفة بحيث لا يتجاوز منا إليكم أحد
 بالروح. وقد كنا أرسلنا قبل هذه الوقائع رسلا ورسائل تنرى بالبناء من الأخبار
 والإفصاح والذي نفهم من سباق كلام وصل إلينا الآن في اليوم 20 من صفر عدم
 وصولهم إليكم بالسلامة والفلاح. فإنا لله وإنا إليه راجعون الآية.
 ثم دبرنا أمرا آخر وأرسلنا الرسل إلي النائب محمد أمين وعزمنا فتح الطريق من
 ولاية جركس وخرجنا في أوائل المحرم ورجعنا بإحراق القرى والقلاع بلا خبر منكم ولا
 أثر واضح.
 فالحاصل أن معظم ما يصعد إلي السماء من دعائنا أن يرزق الله تعالى لنا الملاقات
 بالأشباح. ولكن الأمور مرهونة بأوقاتها. والله سبحانه وتعالى ولي الأمور.
 في صفر 20 سنة 1271.
 إمام أيلة أهالي داغستان شمويل.²¹¹

əl-Hac bil-Harameyn İbrahim paşaya.

Sizlərə vəfali salam qafilələri və qalib olan dua karvanları olsun.

Məsələ budur ki, uca qərarınızı və gözəl səfərinizi eşitdiyimizdən bəri, bütün sıxıntı və kədərimiz yox olub getdi. Bütün müjdə və sevinclər bizim oldu. Canımız və ruhumuzla Allahın razılığını qazanmaq üçün çalışdıq. Sizinlə canlı olaraq görüşməyə duyduğumuz şövqdən dolayı, əmrimiz altında olan bütün mücahidlərlə 1269-cu

²¹¹Цагарешвили, Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов, 423. Məktubun ilk sətirləri silinmiş olduğu üçün oxumaq mümkün olmadı.

ilin zilhiccə ayında Car vilayətinə tərəf səfərə çıxdıq. Kafirlərlə aramızda savaşı və cəng oldu. Kafirlərdən bir neçəsinin pis cəsədi havada asılı qaldı.

Sonra, təkrar əzmlə sizinlə görüşmək üçün 1270-ci ilin şəvval ayının 10-da Gürcüstan tərəfə səfərə çıxdıq. Yenə bizimlə savaşıdılar, ən-Nasir və əl-Fəttah olan Allahın izni ilə məğlub oldular, öldürüldülər, əsir alındılar, kəndləri və qalaları yandırıldı.

Sonra o məlunlar qorxaq və münafiq idarəçiləri sizinlə görüşmək üçün qərarlı olduğumuzu gördüklərində bundan çox qorxdular. Onlar bunu özləri üçün həyatdan ümidlərini kəsəcək qədər böyük fəlakət olaraq görürlər. Bu səbəbdən, bizdən birinin sizin tərəfə getməməsi üçün qorxunc yerlərə kafir əsgərlərini qoyaraq yolları bağlamağa çalışdılar. Biz bu hadisələrdən öncə sizə xəbərlərlə məlumat verəcək olan ard-arda elçi və məktublar göndərmişdik. Bugün, yəni 20 səfərdə kəlamın məğzindən başa düşdüyümüzə görə onlar sizə sağ-salamat gəlib çatmayıblar. Hamımız Allahdan gəldik və hamımız Ona dönəcəyik (ayət).

Sonra başqa bir plan hazırladıq və naib Məhəmməd Əminə məktub göndərdik. Yolu Çərkəz vilayəti tərəfindən açmağa qərar verdik. Məhərrəm ayının əvvəllərində səfərə çıxdıq, amma sizdən bir xəbər ala bilmədən, açıq bir iz görmədən kəndləri və qalaları yandıraraq geri döndük.²¹²

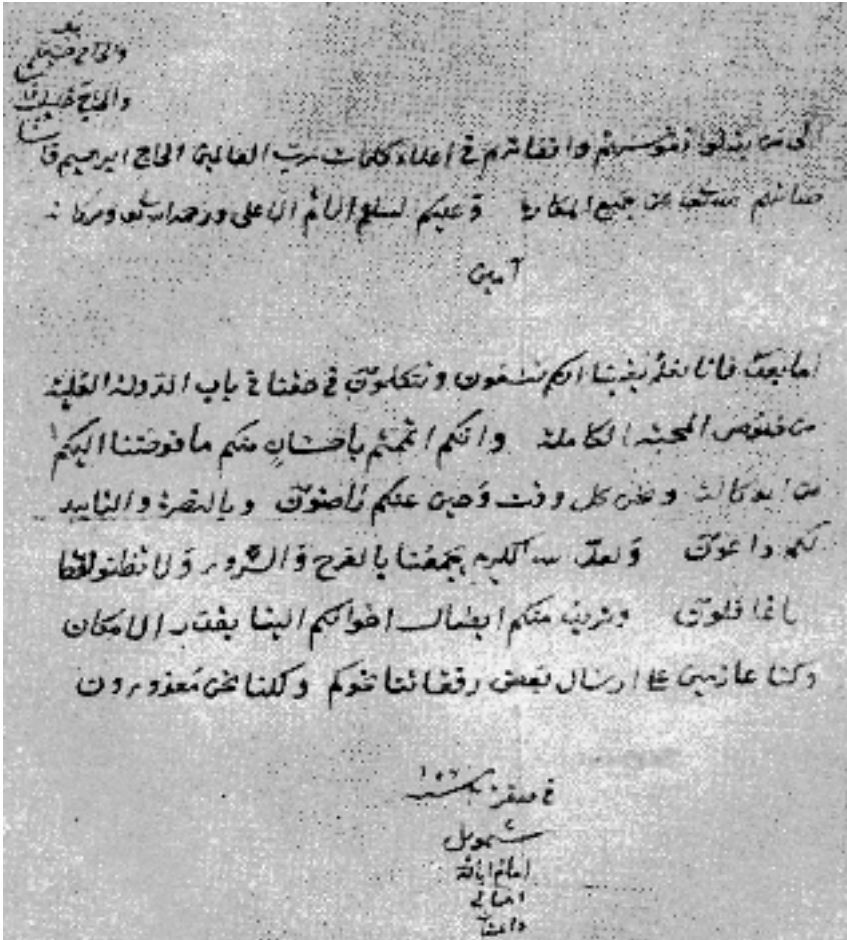
Xülasə, göylərə yüksələn dualarımızın çoxu Allah-Taalanın bizə canlı olaraq görüşməyi nəsib etməsi üçündür. İşlər vaxtların əsiridir. Allah Sübhənəhu və Taala Vəliyyül-Umur.

20 səfər 1271.

Dağıstan əyaləti əhalisinin imamı Şamil.

²¹² Şeyx Şamilin Çərkəz bölgəsindəki naibi olan Məhəmməd Əmin haqqında bəzi məktublar xaricində indiyə qədər müstəqil mənbə tapılmamışdır. Bu mövzuda yenidən əldə etdiyimiz Vəqaiu Emینیyyə adlı əsəri daha sonra tanıdacağıq.

2.3.3. Şeyx Şamilin Hacı İbrahim paşa, Hacı Xəlil paşa və Hacı Hüseyn bəyə məktubu

إلى من بذلوا نفوسهم وأنفاسهم في إعلاء كلمات رب العالمين الحاج إبراهيم قاشا
والحاج خليل قاشا والحاج حسين بيك.
صانهم الله تعالى من جميع المكاراه.
وعليكم السلام الأتم الأعلى ورحمة الله تعالى وبركاته آمين.

أما بعد، فإننا نعلم يقيناً أنكم تسعون وتتكلمون في حقنا في باب الدولة العلية من خلوص المحبة الكاملة وأنكم أتممت بإحسان منكم ما فوضنا إليكم من الوكالة. ونحن كل وقت وحين عنكم راضون وبالنصرة والتأييد لكم داعون. ولعل الله الكريم يجمعنا بالفرح والسرور. ولا تظنوا قط أنا غافلون. ونريد منكم إيصال أحوالكم إلينا بقدر الإمكان. وكنا عازمين علي إرسال بعض رفقاتنا نحوكم ولكننا نحن المعذرون.

في صفر 20 سنة 1271.

شمويل إمام أيلة أهالي داغستان.²¹³

Canlarını və nəfəslərini aləmlərin Rəbbi Allahın dinini ucaltmaq üçün fəda edən Hacı İbrahim paşa, Hacı Xəlil paşa və Hacı Hüseyn bəyə.

Allah onları bütün xoşagəlməz işlərdən qorusun.

Sizin də üzərinizə tam və uca salam, Allahın rəhmət və bərəkəti olsun. Amin.

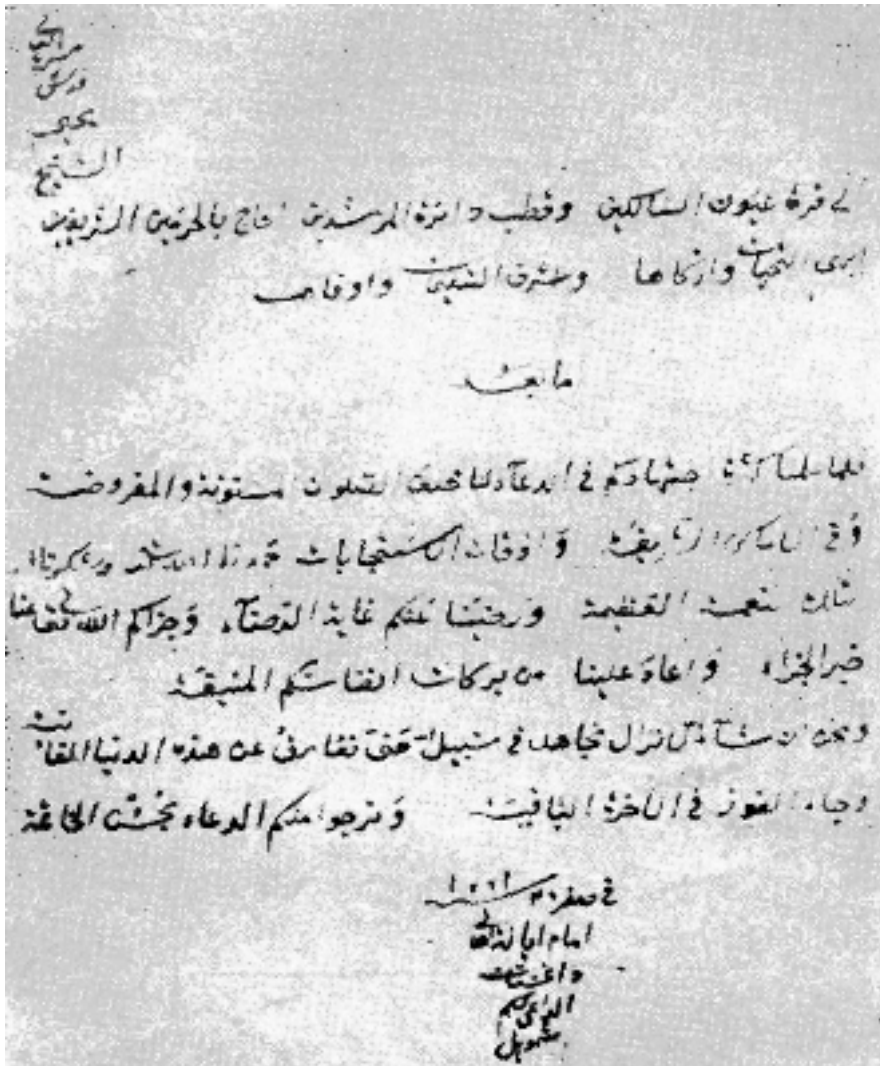
Məsələ budur ki, sizin bütün sevginizlə dövləti-əliyyənin qapısında bizim haqqımızda səy göstərdiyinizi və danışdığınızı qəti olaraq bilirik. Eyni şəkildə sizə vəkalət verdiyimiz mövzuları tərəfinizdən bir yaxşılıq olaraq tamamladığınızı da bilirik. Bizlər hər zaman və hər an sizdən razıyıq, yardım və dəstəyiniz üçün dua edirik. Bəlkə Allah bizi xoşbəxtlik və sevinclə qovuşdurar. Əsla bizim qafil olduğumuzu düşünməyin. İmkan daxilində xəbərlərinizi bizə çatdırmağınızı istəyirik. Bəzi dostlarımızı sizin tərəfə göndərmək istəyirik, ancaq bizləri üzrlü görün.

20 səfər 1271.

Dağıstan əyaləti əhalisinin imamı Şamil.

²¹³Цагарешвили, Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов, 425.

2.3.4. Şeyx Şamilin Şeyx Yəhya (Qutqaşınliya) məktubu

إلى قرة عيون السالكين وقطب دائرة المرشدين الحاج بالحرمين الشريفين الشيخ
 يحيى قدس سره العالي .
 أبهى التحيات وأزكاها وأشرق التسليمات وأوفاهها.

أما بعد، فلما علمنا كثرة اجتهدكم في الدعاء لنا خلف الصلوات المسنونة والمفروضة وفي الأماكن الشريفة وأوقات الإستجابات حمدنا الله تعالى وشكرناه لتلك النعمة العظيمة ورضينا عنكم غاية الرضاء. وجزاكم الله تعالى عنا خير الجزاء وأعاد علينا من بركات أنفاسكم المنيفة.

ونحن إن شاء الله لا نزال نجاهد في سبيل الله حتي نفارق عن هذه الدنيا الفانية رجاء الفوز في الآخرة الباقية ونرجو منكم الدعاء بحسن الخاتمة.

في صفر 20 سنة 1271.
إمام أليّة أهالي داغستان الداعي لكم شمويل.²¹⁴

Dərvişlərin göz nuru, mürşidlər dairəsinin qütbü Hacı Şeyx Yəhya qüddisə sirruhul-ali.

Ən parlaq, ən təmiz, ən şövqlü və ən vəfalı salamlar üzərinizə olsun.

Məsələ budur ki, sizin sünnət və fərz namazlarından sonra, mübarək yerlərdə və duaların qəbul edildiyi vaxtlarda bizə çox dua etmək üçün səy göstərdiyinizi öyrəndiyimizdə, bu böyük nemət üçün Allaha həmd və şükür etdik, sizdən çox razı qaldıq. Allah sizə də, bizə də ən xeyirlişəkildə mükafat versin, uca nəfəslərinizin bərəkətini üzərimizə geri gətirsin.

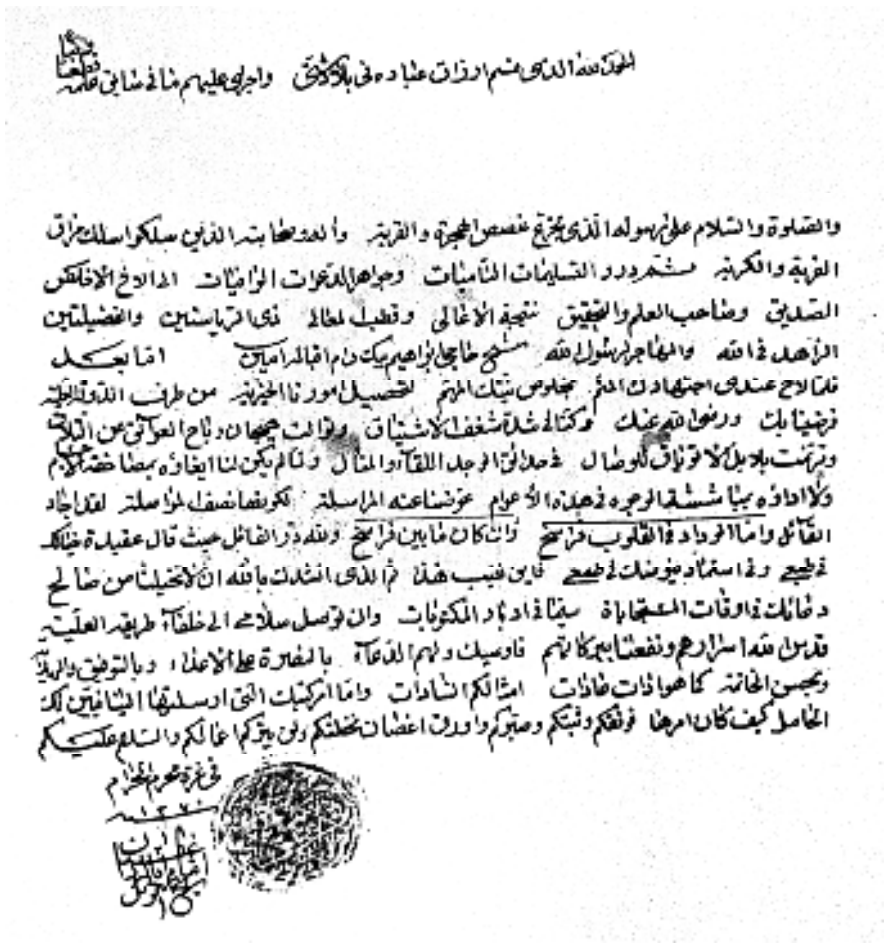
Bizlər, İnşallah, əbədi olan axirət yurdunda qurtuluş üçün bu fani dünyadan köçənədək Allah yolunda cihad etməyə davam edəcəyik. Hüsni-xatimə üçün sizdən dua etməyinizi xahiş edirik.

20 səfər 1271.

Dağıstan əhalisinin imamı, sizə dua edən Şamil.

²¹⁴Цагарешвили, Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов, 427. Məktubda Şeyx Yəhya Əfəndinin kim olduğu ifadə edilməsə də, bəhs edilən şəxsin nəqşbəndi şeyxlərindən Qəbələli Şeyx Hacı Yəhya əfəndi olduğunu ehtimal etmək mümkündür.

2.3.5. Şeyx Şamilin Şeyx Hacı İbrahim bəyə məktubu

الحمد لله الذي قسم أرزاق عباده في بلاد شتى وأجرى عليهم ما في سابق علمه قطعا وبنا.
والصلاة والسلام على رسوله الذي تجرع غصص الهجرة والقربة وآله وصحابه
الذين سلكوا سلك مزاق القربة والكربة.

ثم درر التسليمات الناميات وجواهر الدعوات إلي الأخ الأخلص الصديق وصاحب العلم والتحقيق نتيجة الأعالي وقطب المعالي ذي الرياستين والفضيلتين الزاهد في الله والمهاجر لرسول الله شيخ حاجي إبراهيم بيك دام إقباله أمين.

أما بعد، فلما لاح عندي اجتهداك المتم بخلوص نيتك المهم لتحصيل أمورنا الخيرية من طرف الدولة العلية فرضينا بك ورضي الله عنك. وكنا في شدة شغف الإشتياق وتوالت هيجان رياح العوائق عن التلاق وترنمت بلايل الأتوياق²¹⁵ للوصال في حدائق الوجد اللقاء والمنال. ولما لم يكن لنا إيفاؤه بمصافحة الأجسام ولا أدأؤه ببشاشة الوجوه في هذه الأعوام، عوضنا عنه المراسلة لكونها نصف المواصللة. لقد أجاد القائل: وأما الوداد في القلوب فراسخ، وإن كان ما بين فراسخ.²¹⁶ والله در القائل حيث قال: عقيدة خيالك في طبعي، وفي استمداد فيوضك في طمعي. فأين نغيب هذا؟!!

ثم الذي أنشدك بالله أن لا تخيلنا من صالح دعواتك في أوقات المستجابة سيما في إدبار المكتوبات وأن توصل سلامي إلي خلفاء طريقة العلية قدس الله أسرارهم ونفعنا ببركاتهم. فأوصيك ولهم الدعاء بالنصرة علي الأعداء وبالتوفيق والهداية وبحسن الخاتمة كما هو أدات²¹⁷ عادات أمثالك السادات.

وأما أمر كتبك التي أرسلتها إلينا فبيبن لك الحامل كيف كان أمرها. فوفقكم وثبتكم وصبركم وأورق أغصان نخلتكم ولن يترككم أعمالكم. والسلام عليكم.

في غرة محرم الحرام سنة 1270.

إمام آيالة داغستان شيخ شمويل.

Qullarının rizqini müxtəlif ölkələrə paylayan və onların üzərində əzəli elmində olanı qəti tətbiq edən Allaha həmd olsun.

Salat və salam yaxınlıq və hicrət cəfasının acısını çəkən Rəsulunun, çətinlik və yaxınlıq yolu ilə yeriyən ailəsinin və əshabının üzərinə olsun. Sonra, böyüyən salam inciləri və dua cövhərləri ən dürrüst dost vəqardaş, elm və irfan sahibi, ucalıqların nəticəsi, şərəflərin qütbü, iki idarəçilik və fəzilət sahibi, Allah üçün zahid, Allah rəsuluna mühacir Şeyx İbrahim bəyə olsun. Müvəffəqiyyəti daimi olsun. Amin.

²¹⁵ Ərəb dilində التوق sözü həsrət mənasında istifadə edilməkdədir, ancaq kəlimənin bu şəkildə bir cəm halı mövcud deyil. Bax: Zəbidi, Tacu'l-'Arus, 25: 117.

²¹⁶ Basram ibn Hümeydə aid olan beytin orijinal halı فراسخ sözü belədir. Bax: Məhəmməd ibn Aydəmir əl-Mustasimi, əd-Dürrül-Fərd və Beytül-Qasid, thq. Kamil Salman əl-Ciburi (Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyə, 1436/2015), 4: 254.

²¹⁷ Kəlmə öncə səhvən əlif hərfi ilə yazılmış, daha sonra düzgün halı yazılmışdır. Böyük ehtimalla, məktubun görüntüsünün pozulmaması üçün üstü cızılmamışdır.

Məsələ budur ki, bizim xeyirli işlərimizin dövləti-əliyyə tərəfindən tədarükü üçün səmimi niyyətin və bütün gücünlə çalışdığı bizə məlum olduğu zaman səndən razı olduq, Allah da səndən razı olsun.

Bizhəsrət duyğuları içərisindəydik ki, qovuşmanın önündəki mane rüzgarlarının həyəcanı üst-üstə gəldi, həsrət bülülləri qovuşma vəcdinin bağçalarında vüsal üçün tərənnüm etdi.

Bunun yerinə yetirilməsi bu illərdə bizə vücudların görüşməsi və təbəssüm edən üzlərlə ədası nəsib olmayınca, bunu qovuşmanın yarısı olan məktublaşma ilə əvəz etdik.

Şair nə gözəl deyib: “Sevgiyə gəlincə, o qəlbə kök salmışdır, arada məsafələr olsa belə”.

Bu beyti söyləyəndə də afərin:

*Xəyalının inancı mənim xasiyyətimdədir,
Feyzindən yardım diləmək mənim arzumdadır.
Bu halda necə qeyb olaq?!*

Sonra səndən Allah rızası üçün duaların qəbul edildiyi vaxtlarda, xüsusilə fərz namazlarından sonra bizi dualarında unutmamanı və salamımı təriqəti-əliyyə xəlifələrinə çatdırmanı istəyirəm. Qaddəsəlahu əsrarahum. Allah onların bərəkətlərindən bizi faydalandırsın.

Onlara və sizə, sizin kimi böyükklərin adəti olduğu üzrə düşmənlərə qarşı zəfər, müvəffəqiyyət, hidayət və həsnü-xatimə üçün dua tövsiyə edirəm.

Bizə göndərdiyin kitablara gəlincə, onların nə vəziyyətdə olduğunu ayaqçı sizə bildirəcək.

Allah sizi müvəffəq və sabitqədəm etsin, sizə səbir versin, xurmanızın budaqlarını yaşıllandırsın və əməllərinizi əskiltməsin.

Vəssalamu əleyküm.

1270-ci il məhərrəm ayının əvvəli.

Dağıstan əyalətinin imamı Şeyx Şamil.²¹⁸

²¹⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İrade Dahiliyye, nr. 301/19040.

2.4. Şeyx Şamilin rus generallarına göndərdiyi məktublar

2.4.1. Şeyx Şamilin general Molyutinə məktubu

الى تلقاء منفذ امور العسكر يا القرمات القاهر المشرع لدى ملك
ملوتن خضعت لكم رقاب الامال بالحداد واحترقت بصواعق
افكاركم السديده كل تحلل طلع في قلوب ذوي الفساد والعناد
اما بعد
وفدت الي رساله من جنابكم الشريف مبشرة بان الفادشاه العلي
قبل ما اظهرتموه في حق بشارة تمام الف سنة. وانتم رضيتم عما كتب اليكم في
الحزنه ولكم دائما وايضا علمتمونا خبر السردار في مكتوبكم هذا
استحققت الشكر لكم بذلك وقد كنت اريد علم ذلك من قبل ولكن
كبر ما بعد علمت ان في مرض في الطريق ثم اني كتبت الي جنابه المحي
كتابا وخرجني به علي بابك احواله الحسنه منه فالتمست من فضلكم
ان توضحه الي جنابه العالي وانتم هم خير في كونهم الله بركاتهم
وانا الفقير الي الله تعالى

إلي تلقاء منفذ أمور العساكر بالفرمان القاهر المشرع لدى الملك ملوتن خضعت لكم رقاب الأمال بالإمداد واحترقت بصواعق أفكاركم السديده كل تحلل طلع في قلوب ذوي الفساد والعناد

أما بعد

وفدت إلي رسالة من جنابكم الشريف مبشرة بأن الفادشاه العلي قبل ما أظهرتموه إلي حضرته العلية من جهتي في حق بشارة تمام الف سنة. وأنتم رضيتم عما كتب إليكم في حق نشانكم الجديد. ومن المعلوم كوني في الدعاء الخير له ولكم دائما. وأيضا لما علمتمونا خبر السردار في مكتوبكم هذا استحققت الشكر لكم لذلك. وقد كنت أريد ذلك

من قبل ولكن أحزن كثيرا بعد ما سمعت أنه في مرض في الطريق. ثم إنني كتبت إلي
جنابه المحبوب كتابا وغرضي به علمي بيأنأحواله الحسنة منه. فآلتمس من فضلكم أن
توجهوه إلي جنابه العالي . والسلام.

حرر في كالوكة 11 يوم الأربعاء من جمادي الآخرة 1279.
وأنا الفقير إلي الله تعالى شمويل

Əsgərlərin işlərini qahir fərman ilə yerinə yetirən, padşahın qatında tanınan Molyutinə.²¹⁹ Ümidlər boyunlarını uzadaraq sizə boyun əymiş, kəskin fikrinizin şimşəkləri, inad və fəsad əhlinin qəlblərindəki bütün zinətləri yandırmışdır.

Məsələ budur ki, tərəfimdən 1 000 ilin tamam olması müjdəsi ilə əlaqədar olaraq göndərilən və sizin o həzrətə təqdim etdiyiniz hədiyyəmin uca padşah tərəfindən qəbul edildiyini bildirən məktubunuz mənə çatdı. Yeni medalınız mövzusunda göndərilən (məktub) da sizi məmnun etmişdir. Mənim, sizin və onun üçün həmişə xeyir-dua etdiyim məlumdur. Eyni şəkildə məktubunuzda sərdarın xəbərini bizə bildirdiyiniz üçün sizə təşəkkür etməyi özümüzə borc bildik. Mən bunu daha öncədən bilmək istəyirdim. Onun yolda xəstələndiyini eşitdikdən sonra çox kədərləndim. Sonra onun sevimli tərəfinə bir məktub yazdım, məqsədim isə onun gözəl xəbərlərini öyrənməkdir. Sizdən (bu məktubu) onun uca tərəfinə çatdırmağınızı xahiş edirəm. Vəssalam.

1279, 11 cumadəlxir, çərşənbə günü Kaluqada yazıldı (4 dekabr, 1862).

Mən, Allaha möhtac Şamil.²²⁰

²¹⁹ Tam adı Dmitri Alekseyeviç Milyutindir. 1816-cı ildə Moskvada doğulmuşdur. 1833-cü ildə hərbi universiteti bitirmiş, Qafqaz və Qara dəniz sahillərində və Orta Asiyada hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. 1840-cı ildən etibarən Şeyx Şamilə qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. 1861-1881-ci illərdə Çarlıq Rusiyasının Hərb naziri olmuşdur. 1898-ci ildə marşal rütbəsinə yüksələn Milyutin 1912-ci ildə vəfat etmişdir . Bax: http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history_department/more.htm?id=11343152@SD_Employee, 13.09.2017.

²²⁰ Məktubun əslı Dağıstan/Mahaçqala Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya Mərkəzində Ф.12.п64 nömrəsi ilə qeydlidir.

2.4.2. Şeyx Şamilin Baron Rozenə məktubu²²¹

من العبد الفقير إلى الله تعالى شمويل إلي العالي بالجاه والرفيع بالمكان صاحب
العساكر الكثيرة والممالك الوافرة والي ولاية داغستان السردار الأعظم بارون روضين
أما بعد

فاستمع لما أتلو عليك من الحوادث والوقائع الواقعة فينا. فبينما أنا داخل في الخلوة
مشتغلا لخدمة خالقي قصد علي أهل النفاق ومكروني²²² مكرا وخرجوا عليّ بجنود كثيرة
وأحاطوا حولي أياما عديدة. وسألتهم بالله أن يتركوني علي حالي في الخلوة فلم يسمعوا
قولي ولم يزلوا يمكرون لي يوما فيوما. ولم يبق عندي من أصحابي إلا نحو عشرين
رجلا. فهربت منهم خذلهم الله تعالى إلي الكهف وتركت وطني ثم خرجت إلي قرية
عشلة فخرجوا خلفي فنصحت لهم وسألتهم ولم يقبلوا نصيحتي ومسألتي. فعرضت
أحوالهم لنائبك غنارال كُلْكَنُولْ فأمرهم بتركي علي حالي ونهيه عن فعالهم ومكورهم. فلم
ينظروا إلي قوله فشمزت ذيولي وجمعت جنودي وفعلتهم بإذن الله تعالى ما فعلتهم ونفذت
فيهم الأحكام الإلهية.

وأما المهادنة والمصالحة معك فأريدها بلا شك ولم أزل أطلبها إلي الآن ولم أعرض
بسوء ولا مكر لنوابكم و قلاعكم إلا بعد أن قصدوا الاستيلاء علينا وتحركوا إلينا للقتال
والأسر.

فإن وقعت المصالحة بيني وبينك يقع أيضا بينك وبين كل من يتبع أمري من الحيوش
الإسلامية ولا أريد معك إلا المصالحة ما كنتم تدعوننا في بلادنا بلا تعرض لنا بما نكرهه.
والسلام علي من اتبع الهدى.

Allahın fağır qulu Şamildən şanı uca, məqamı yüksək, çox əs-
gərlər və geniş məmləkətlər sahibi, Dağıstan diyarının valisi böyük
sərdar Baron Rozenə.²²³

²²¹ Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Təzkirə*, vr. 12 b-14 a.

²²² Ərəb dilində مكر feeli ب hərf-i cəri ilə birlikdə işlədilir. Bax: Zəbidi, *Tacü'l-'Arus*, 14: 147; Əbu'l-Hüseyn Əhməd ibn Fəris əl-Qəzvini ər-Razi, *Mu'cəmu Məqayisil-Luğa*, thq. Əbdüssalam Məhəmməd ibn Harun, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1399/1979), 5: 345.

²²³ Aleksey Aleksandroviç Rozen, 1812-ci ildə Estlyandsk bölgəsində doğulmuşdur. 1829-cu ildə rus ordusunda vəzifəyə başlayan Rozen 1836-cı ildə Qafqaza göndərilmişdir. Prens Baryatinsk liderliyində Qafqazda Şeyx Şamilə və çeçenlərə qarşı bir çox hərbi əməliyyatda iştirak etmiş, çox sayda çeçen kəndini yox etmişdir. Bu fəaliyyətləri Çar tərəfindən bir çox medal ilə təltif edilən Baron Rozen 1867-ci ildə Peterburqda vəfat etmişdir. Bax: https://ru.wikisource.org/wiki/ПБС/БТ/Розен,_Алексей_Александрович. 14.09.2017

Məsələ budur ki, bizdə baş vermiş hadisələrdən sənə danışacağlarıma yaxşı qulaq as. Mən xəlvətdə Yaradanıma xidmət ilə məşğul ikən nifaq əhli yanıma gəldi və mənə hiylə qurdular. Çoxlu əsgərlə çıxıb gəlib ətrafımı günlərlə mühasirə etdilər. Onlardan mənə Allah üçün tərk etmələrini istədim. Sözümə qulaq asmadılar və hər gün mənə hiylə qurmaqda davam etdilər. Ətrafımda dostlarımdan, sadəcə, iyirmi nəfər qaldı. Onlardan (Allah onları rüsvay etsin) mağaraya qaçdım və vətənimə tərk etdim. Sonra Aşilta kəndinə çıxdım. Onlar da mənim arxamca oraya çıxdılar. Onlara nəsihət etdim və (məni öz halıma buraxmalarını) istədim. Nəsihətimi və istəyimi qəbul etmədilər. Onların bu hərəkətlərini naib olan general Kulkinola ərz etdim. O da onlara məni tərk etmələrini əmr etdi, gördükləri işləri və hiylələri qadağan buyurdu. Onun da sözünə qulaq asmadılar. Bunun müqablında mən də qollarımı çirmaladım, əsgərlərimi topladım, Allah-Taalanın izni ilə onlara etdiklərimi etdim və onlar haqqında ilahi hökmləri tətbiq etdim.

Sizinlə atəşkəs və sülhə gəlincə, şübhəsiz ki, onu arzulayır və hələ də tələb edirəm. Mən sizin naiblərinizdən və qalalarınızdan bizi işğal etməyə çalışıb, müharibəyə başlamaq və əsir etmək üçün hərəkət etməzdən əvvəladək bir pislik və hiylə görmədim.

Əgər səninlə-mənim aramda bir ittifaq olarsa, bu, səninlə-mənim əmrimə itaət edən İslam orduları arasında sülh deməkdir. Və mən ölkəmizdə bizi dəvət etdiyin mövzuda – xoşlanmadığımız işlərlə qarşılaşmamaq şərti ilə səninlə sülh etmək istəyirəm.

Hidayətə tabe olanlara salam olsun.

وَأَسْأَلُ مَنْ جَاهَكُمْ الْوَاسِعَ أَنْ تَسْأَلُوا مِنْ إِمْبِرَاطُورِ الْأَعْظَمِ الَّذِي تَوَافَرَتْ عِنْدِي
الطَّافَةُ الْجَلِيلَةُ إِنْ وَقَعَ لِي أَمْرُ الْإِرْتِحَالِ إِلَى دَارِ الْآخِرَةِ وَالْإِسْتِقْرَارَ أَنْ يَجْمَعَ بَيْنَ أَهْلِي
وَأَوْلَادِي لِنَلَا تَبْقُونَ أَهْلِي كَالْأَغْنَامِ الَّتِي بَقِيَتْ بِلَا رَاعٍ فِي الْبَادِيَةِ. وَنَشْكُرُهُ عَلَى نِعْمَانِهِ
الظَّاهِرَةِ وَالطَّافَةِ الْبَاهِرَةِ.

فَإِنْ أَحْسَنْتُمْ تَبْلِغَ رِضَائِي وَإِشْعَارِ شُكْرِي إِلَى إِمْبِرَاطُورِ الْأَعْظَمِ الْمُحْسِنِ إِلَيَّ دَائِمًا
فَإِذَا مِنْكُمْ غَايَةُ الْخَيْرِ وَالْإِحْسَانِ.

3 ذِي الْقَعْدَةِ لِسَنَةِ 1287.

شمویل المریض الهرم²²⁷.

Nazirlərin ən dəyərlisi, etibarlı insanların ən şərəflisi, Hərb naziri Molyutinə. Şərəfin daim uca, buludların parlaq və yağmurlu olsun. Amin.

Dəyərli tərəfinizə ərz edirəm ki, mübarək şəhər Mədinəyi-Mü-nəvvərəyə gəldiyimdən bəri ard-arda baş verən müxtəlif xəstəliklər ucbatından yataq əsiri olmuş vəziyyətdəyəm. O dərəcədə ki, bu dünya yurdundan əbədi yurda köçmək düşüncəsi qalib gəldi. Əgər vəziyyət belə olarsa, mənim ölümümdən sonra, o uca şəfqətinizi və dəyərli mərhəmətinizi ailəm və uşaqlarımın üzərindən, dünya durduqca unudulmayacaq qədər mənə etdiyiniz yaxşılıqları onlardan da əsirgəməməyinizi xahiş edirəm.

Əşitdim ki, oğlum Qazı Məhəmmədə məni ziyarət etməsi üçün hörmətlə icazə vermişiniz. Bunun üçün sizə çox-çox təşəkkür etdim. Ailəmə və övladlarıma bu məqbul yaxşılığınızı unutmamalarını və yaşadıkları müddət ərzində sizə qarşı təşəkkürlərini ifadə etmələrinə qüsurlu davranmamalarını vəsiyyət etdim.

Sizin geniş nəminizdən, mənə qarşı dəyərli lütfələri bol olan uca imperatordan axirətə və əbədi məskənimə köç edəcəyim halda, çöldə çobansız qoyunlar kimi qalmamaları üçün xanımlarımı və uşaqlarımı bir yerdə toplamasını istəməyinizi xahiş edirəm. Ona (Çara) açıq nemətləri və dəyərli lütfələri üçün təşəkkür edirik. Məmnuniyyətimin və təşəkkürümün ifadəsi olan bu məktubu mənə həmişə yaxşılıq etmiş uca imperatora çatdıraraq yaxşılıq etsəniz, bu sizdən yaxşılıq və xeyrin zirvəsi olar.

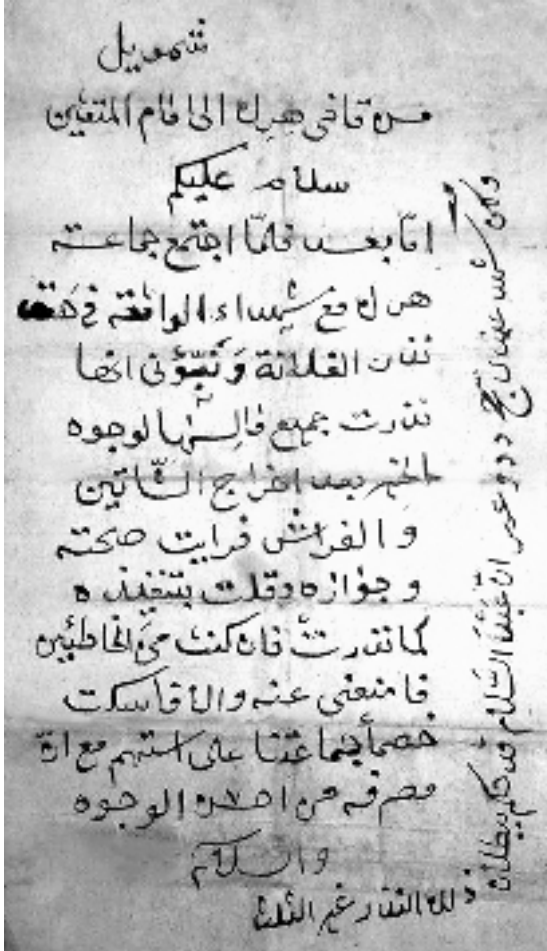
3 zılqədə 1287 (27 yanvar, 1871).

Xəstə və yaşlı Şamil.

²²⁷<http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=18&art=71419.09.2017>.

2.5. Şeyx Şamilə göndərilmiş məktublar

2.5.1. Hirik qazısının Şeyx Şamilə məktubu

من قاضي هريك إلي إمام
المتقين شمويل

سلام عليكم

أما بعد فلما اجتمع جماعة
هريك مع شهداء الواقعة في
حق نذر الفلانة ونبؤني²²⁸ أنها
نذرت جميع مالها لوجوه الخير
بعد إخراج الشاتين والفراش
ورأيت صحته وجوازه وقلت
ببتفيذه كما نذرت. فإن كنت من
الخاطئين فامنعني عنه وإلا
فأسكت خصماء جماعتنا علي
استهم مع أن مصرفه من
أحسن الوجوه.

والسلام.

ولكن شهد عندي حج ددو
عمر أن عبد السلام حكم
ببطلان ذلك النذر غير الثلث.

Hirik qazısından
Allahdan çəkinənlərin
imamı Şamilə.

Salaməleyküm.

Məsələ budur ki,
Hirik camaatı filan qa-
dının nəziri haqqındakı

hadisənin şahidləri ilə toplaşıb, o qadının iki qoyun və yataq xaric bütün malını xeyir işlər niyyəti ilə nəzir etdiyini mənə xəbər

²²⁸Məktubda ونبؤني kəlməsində vav hərfi səhv yazılmışdır. Doğrusu ونبؤني şəklindədir.

verincə, bunun doğru və caiz olduğunu düşündüm və nəzir etdiyi şəkildə tətbiq olunmasını söylədim. Əgər mən bu mövzuda xəta edənlərdən olarsam, mənə maneçilik törət. Əks təqdirdə, xətalı deyiləmsə, nəzirin xərclənəcəyi məkanların ən xeyirli yerlər olmasına rəğmən camaatımızdan mübahisə edənləri arxaları üstünə oturdaraq susdur. Vəssalam.

Hacı Dadu Ömər mənim yanımda Əbdüssalamın üçdə biri xaric olmaqla bu nəzirin batil olduğuna hökm etdiyinə şahidlik etdi.²²⁹

2.5.2. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin Şeyx Şamilə məktubu

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 أَلَيْسَ بِهَذَا الْعَيْتُ مَنْ الشَّيْخِ الْهَرَمِ سَيِّدِ عَمْرِو بْنِ
 إِلَى وَلَدِهِ إِنْ عَزَّاهُ كَرَّمَ سَمْعُ بِلْ قَالِي أَبَا الْعِيَالِ
 السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ وَبَعْدُ
 فَمَنْ سَمِعْنَا خَالَكُمْ وَمَا نَكُنْ هَدَتْ أَسْعَى ذِكْرُ
 كُنْزًا وَاحْمَدُوا أَنْكُمْ وَتُكْرُوا لَهُ عَلَى مَا نَعْمَ عَلَيْكُمْ
 بِأَلَيْعَمَ الْعِظَمِ وَأَدْعُوا لِلْيَا دِيَاهِ بِالْخَيْرِ فَعَدُ

²²⁹Məktubun əslı Dağıstan/Gimridə Hacı Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinuvi əl-Avari Xüsusi Arxivindədir.

سَمِعْنَا عِظْمَ رَاجِيَةٍ وَاحِدَانَهُ الْهَيْمَ بِاللَّعْمِ الْكَبِيرَةِ
 كُونَكُمْ مَعَ الْمُسْتَيْبِ الْهَيْمَ الْهَيْمَ غَامِلَةً مَعَكُمْ بِاللَّعْمِ الْهَيْمَ
 فَازَاكَ نَهْدَا قَعَ الْمُسْتَيْبِ الْهَيْمَ الْهَيْمَ يَكُونُ صُنْعُهُ
 لِلْحَسَنَةِ وَلَهُ سَلَا أَقْدَابُ الْكِرَامِ لَكْرَهُمْ وَاحِدَانَهُ
 لَعْمُهُمْ فَجِبْ عَلَيْكُمْ وَعَلَيْنَا الشُّكْرُ عَلَى نِعْمَتِهِ وَالِدَعَاؤِ
 لَهُ بِالْخَيْرِ كُلِّ وَقْتٍ بِازْدِيَادٍ جَاهِهِ لَهُ تَمَنِّيُ الشُّكْرِ
 لَخَلْفَ لَهُ بِشُكْرٍ خَالِفٍ وَشُكْرٍ مُنْعِمٍ وَاجِبٌ كَمَا
 لَهُ بِخَفِيٍّ عَلَيْكُمْ وَالسَّلَامُ فِي ٢٧٨ هـ فِي تَمِيرِ خَانَ سُورَهُ

من الشيخ الهرم سيد جمال الدين إلي ولده الأعز الأكرم شمويل فإلي باقي العيال
 السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته. وبعد.

فمذ ما سمعنا حالكم وشأنكم حمدت الله تعالى علي ذلك كثيرا واحمدوا أنتم واشكروا
 له علي ما أنعم عليكم بالنعم العظام وادعوا للبادشاه بالخير. فقد سمعنا عظم رحمته
 وإحسانه إليكم بالنعم الكثير مع كونكم من المسيئين إليه. كيف يكون صنعه للمحسنين؟ ولا
 شك أن دأب الكرام لكريم وإحسانهم لعميم. فيجب عليكم وعلينا الشكر علي نعمته والدعاء
 له بالخير كل وقت بازدياد جاهه. لأن من لا يشكر الخلق لا يشكر الخالق. وشكر المنعم
 واجب كما لا يخفي عليكم.

والسلام. في 1278 في تميز خان شور.

Yaşlı Şeyx Seyid Cəmaləddindən dəyərli və comərd oğul Şamilə və digər ailə üzvlərinə.

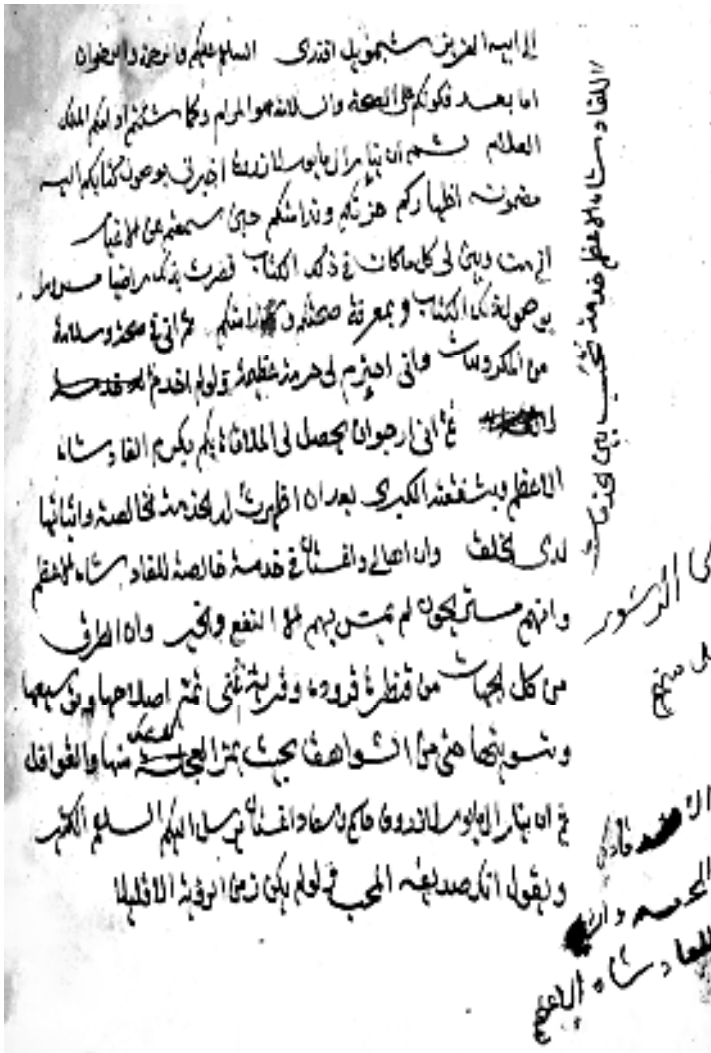
Salam əleyküm və rəhmətullahi və bərəkətuhi.

Məsələ burasındadır ki, sizin halınızı və vəziyyətinizi eşitdikdən sonra, bunun üçün Allaha çox həmd etdim. Siz də bu böyük nemətləri üçün Allaha çox həmd və şükür edin. Padşaha xeyir-dua edin. Ona pislik edənlərdən olduğunuz halda, padşahın bol hədiyyələrlə sizə olan böyük ehsan və ikramını dinlədik. Belə olduğu halda, onun yaxşılarla davranışı necədir? Şübhə yoxdur ki, comərd insanların adəti mərdlik, ikramları da geniş olur. Bu səbəbdən, bizə və sizə lazım olan onun nemətlərinə təşəkkür və şanınin ucalığı üçün həmişə xeyir-dua etməkdir. Xalqa təşəkkür etməyən, Xaliqə də şükür etməz. Sizin də bildiyiniz kimi, ehsan sahibinə dua etmək vacibdir.

Vəssalam. 1278 Temirxan-Şura.²³⁰

²³⁰Məktub Şeyx Şamil və ailə fərdləri Kaluqada sürgündə ikən göndərilmişdir. Bax: Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Xülasatüt-Təfsil*, vr. 120b-121a. Qafqazda nəqşbəndi təriqətinin yayılmasında xüsusi rolu olan Cəmaləddin Qaziqumuxi, eyni zamanda, Şeyx Şamilin qayınatası və məsləhətçisidir. Şeyx Cəmaləddin Qaziqumuxi bu məktubu rusların Qafqazdakı mərkəzlərindən biri olan Temirxanşurada yazmışdır. Ayrıca Şeyx Şamilin göndərdiyi və özünə gələn məktubların ruslar tərəfindən nəzarətdə saxladığı aydın olur. Məktubu doğru başa düşmək üçün bu səbəbləri nəzərə almağın gərəkliliyi qənaətimdəyik. Bax: Alper Alp, “Rus Esareti Döneminde ve Sonrasında Şeyh Şamil ve Oğulları”, 384.

2.5.3. Şeyx Şamilə kimin göndərdiyi bilinməyən məktub

إلى أبيه العزيز شمويل أفندي. السلام عليكم والرحمة والرضوان.
أما بعد، فكونكم علي الصحة والسلامة هو المرام وكما شئتم أدامكم الملك العلام.

ثم إن ينارال مايور لازروف أخبرني بوصول كتابكم إليه، مضمونه إظهاركم حزنكم وندامتكم حين سمعتم عن الأغيار أنني مت وبين لي كل ما كان في ذلك الكتاب، فصرت بذلك راضيا ومسرورا بوصول ذلك الكتاب وبمعرفة صحتكم وسلامتكم.
ثم إنني في صحة وسلامة من المكروهات وإنني أحترم لي حرمة عظيمة ولو لم أخدم خدمة لائقة.

ثم إنني أرجو أن يحصل لي الملاقاة بكم بكرم الفادشاه الأعظم وبشفقته الكبرى بعد أن أظهرت له الخدمة الخاصة وإثباتها لدى الخلق.
وإن أهالي داغستان في خدمة خالصة للفادشاه الأعظم وإنهم مستريحون لم يمس بهم إلا النفع والخير.

وإن الطرق من كل الجهات من قنطرة قروده وقرية غنى تم إصلاحها وتوسيعها وتسويتها حتي من الشواهد بحيث يمر العجلة منها والقوافل.
ثم إن ينارال مايور لازروف حاكم وسط داغستان يرسل إليكم السلام الكثير ويقول إنك صديقه المحب ولو لم يكن زمن الرؤية إلا قليلا.²³¹

Qiymətli atam Şamil əfəndiyə. Üzərinizə salam, rəhmət və razılıq olsun.

Mövzuya gəlincə, istəyimiz sağlıq və salamatlıq içərisində olmanız, hər şeyin Sahibi və hər şeyi bilən Allahın həyatınızı arzulađığınız kimi davam etdirməyinizə kömək olmasıdır.

Sonra general-mayor Lazarov ona məktubunuzun gəldiyini xəbər verdi. Məktubun məzmunu, başqalarından mənim vəfat etdiyimi eşitməyiniz səbəbindən kədər və peşmanlığınızı ifadə etməyinizdir. Lazarov məktubda olan hər şeyi xəbər verdi və məktubunuzun çatmasından, sağlıq və səhhətinizi öyrənməyimdən razı və xoşbəxt oldum.

Mən də mərəz amillərindən uzaq, sağlıq və salamatlıq içərisindəyəm. Hörmətə layiq bir xidmətim olmadığı halda, mənə çox böyük ehtiram göstərildi.

Yenə uca padşahın kərəmi və böyük şəfqəti ilə ona göstərdiyim və xalqa göstərdiyim xidmətlərə rəğmən sizinlə görüşəcəyimi arzu edirəm.

Dağıstan əhalisiuca padşaha sadıqxidmət içərisində və dincəlməkdədir. Onlara xeyir və faydadən başqa bir şey toxunmadı.

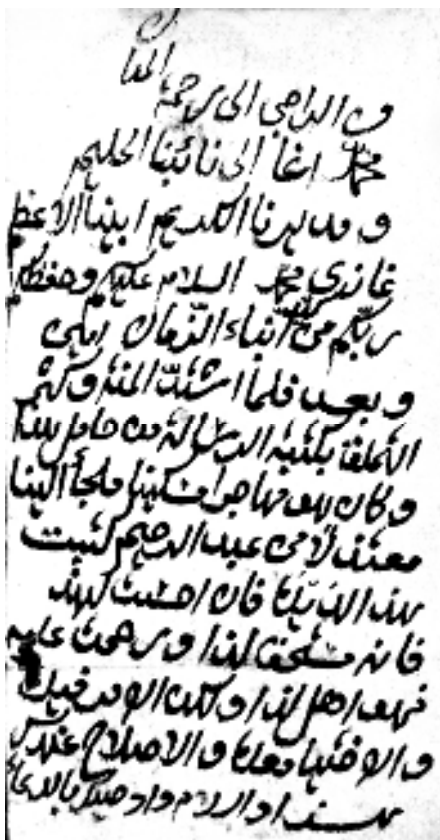
Qoroda və Quna kəndlərinin keçidləri tərəfindən bütün istiqamətlərdən yolların təmiri, genişləndirilməsi, zirvələrin belə araba və

²³¹Məktub Hadis Rasulov Xüsusi Arxivində qorunmaqdadır.

qafilələrin keçə biləcəyi şəkildə düzləşdirilməsi bitdi. Sonra general-mayor Lazarov də sizə çox salam söyləyir və deyir ki, görüşmək vaxtı çox olmasa da, siz onun qiymətli dostusunuz.

2.6. Şeyx Şamilin naiblərinin göndərdiyi və onlara göndərilən məktublar

2.6.1. Məhəmməd ağanın Qazı Məhəmmədə məktubu

من الراجي إلي رحمة المنان محمد
أغا إلي نائبنا الحليم ومديرنا الكريم أبينا
الأعظم غازي محمد السلام عليكم
وحفظكم ربكم من أبناء الزمان آمين.
وبعد فلما اشتد المنه وكثر التملق
بكتبة الرسالة من حامل هذا وكان هو
مهاجرا مسكينا فلجأ إلينا معتزلا من عبد
الرحيم كتبت هذا الدين.
فإنأحسننت لهذ (ا) فإنه مستحق لذا
ولكن الأمر فيك والإختيا (ر) معك
والإصلاح عندك.

هذا والسلام وأوصيك بالدعاء.²³²

Əl-Mənnan olan Allahın rəhmətinə ümid edən Məhəmməd ağadan yumşaq xasiyyətli naibimiz, cəmərəd müdirimiz və ən böyük liderimiz Qazı Məhəmmədə.

Salam əleyküm. Rəbbiniz sizi zəmanə insanlarından qorusun.

²³²Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, no. 3KM KII-0003

Mövzuya gəlincə, Əbdürrəhimdən qaçaraq bizə sığınan fağır və mühacir olan bu kuryerin məktub yazma vasitəsilə minnəti artınca və yaltaqlığı çoxalınca ona bu borcu yazdım.

Əgər ona yaxşılıq etsəniz, o, buna layiqdir. İstənilən əmr, ixtiyar və islah etmək sizin əlinizdədir.

Vəssalam, duanı tövsiyə edirəm.

2.6.2. Qazı Məhəmmədin naib Əbdürrəhim bəyə məktubu

إلى قريبتنا بالمصاهرة ما حاصله من هذا إلى قريبتنا المحب
عبد الرحيم بيك سلام عليكم أما بعد أعلم
لك أن كنت تريد المحاربة مع الروس فأرسلهم
لا علينا وأنك كنت فعلنا ذلك لنحضر المحاربة
ثم سلم الكتاب إلى سيده وأرسله إلى عبد الرحيم بيك

إلى قريبتنا المحب عبد الرحيم بيك سلام عليكم.
أما بعد, إعلم لك إن كنت تريد المحاربة مع الروس فأرسلهم لا علينا فعلنا ذلك
لنحضر المحاربة.²³³

Yaxınımız və sevdiiyimiz Əbdürrəhim bəyə salam əleyküm.

Mövzuya gəlincə, səni xəbərdar edirəm ki, əgər ruslarla müharibə etmək istəyirsənsə, mərmini onların üzərinə at, bizim üzərimizə deyil. Qərarını bizə xəbər ver ki, müharibəyə hazırlaşaq.

²³³Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Təzkirə*, vr. 274 a- 274 b.

2.6.3. Naib Əbdürrəhim bəyin qazı Məhəmmədə məktubu

هذا الجواب من الفقير الى عون الله تعالى العبد
 الحقير عبد الرحيم الي الكرام بن الامام الكريم
 شمويل سلام عليكم اما بعد فله جلاله
 استنكم ان تغضوا عني لاجل خطاه حصل
 من مدفعي اذ اردت ايصال البندقية الى
 الروس فوقع عليكم فله تغضوا عني
 لاجل هذا فاعفوا عني اعوذ بالله
 من المحاربة معكم فانه اقدر على ذلك ولا اريد
 فانه شاء الله تعالى احارب الروس حين خرجوا
 علينا فانما وعدته حارب هذا الثاني يوم

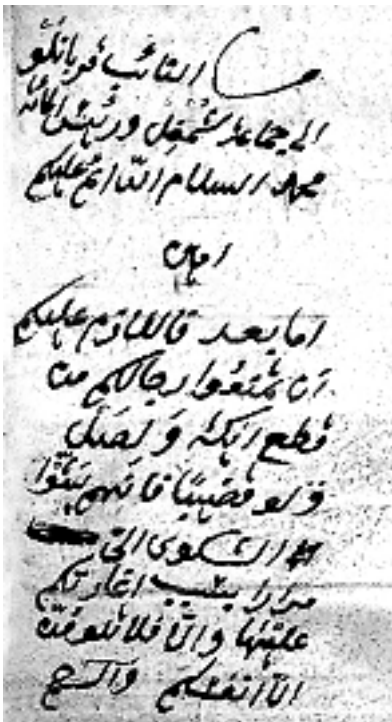
من الفقير إلي عون الله تعالى العبد الحقير عبد الرحيم إلي الكريم ابن الإمام الكريم
 شمويل سلام عليكم.
 أما بعد، فلأجل الله تعالى أسألكم أن تعفو عني لأجل خطأ حصل من مدفعي، إني
 أردت إيصال البندقية إلي الروس ف وقعت عليكم.
 فلا تغضبوا علي لأجل هذا فإنني أسأل عفوكم، أعوذ بالله تعالى من المحاربة معكم
 فإنني لا أقدر علي ذلك ولا أريد. فإن شاء الله تعالى أحارب الروس حين خرجوا علينا.²³⁴

²³⁴Əbdürrəhman Qazıqumuxi, *Təzkirə*, vr. 274 b- 275 a.

Allahın yardımına möhtac dəyərsiz qul Əbdürrəhimdən hörmətli olana – Qazı Məhəmmədə və hörmətli İmam Şamilin oğluna salam əleyküm.

Məsələ budur ki, topumdən qaynaqlanan xəta üçün mənim günahımı Allahdan bağışlamağınızı istəyirəm. Mən mərmini ruslara atmaq istəyərkən, sizin üzərinizə düşdü. Bu səbəbdən mənə qəzəblənməyin. Sizdən bağışlanmağımı diləyirəm. Sizə qarşı savaşımaqdan Allaha sığınıram. Mənim buna gücüm çatmaz və bunu istəmirəm. İnşallah, ruslar bizə hücum etdiklərində onlara qarşı savaşacağam.

2.6.4. Naib Qurbanilavin məktubu

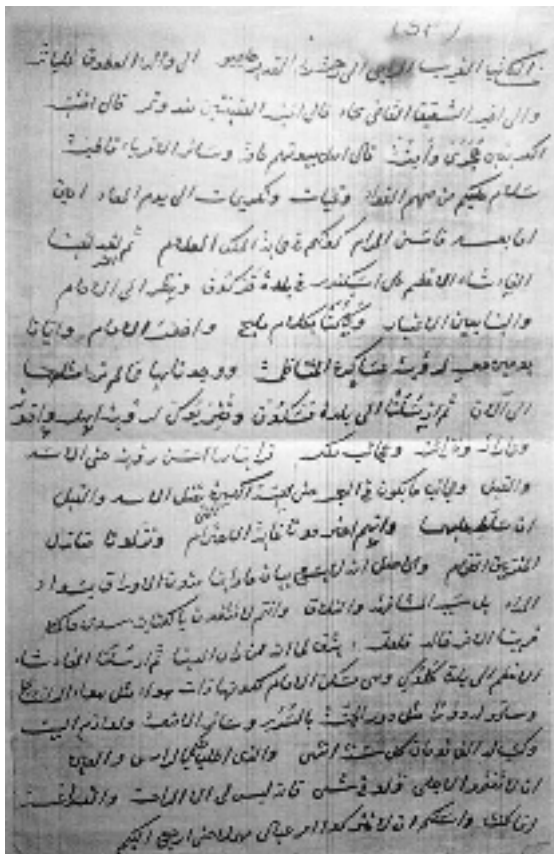
من النائب قربنلو إلي جماعة شمعغل ورئيس المائة محمد، السلام الدائم عليكم امين.
أما بعد، فالأزم عليكم أن تمنعوا رجالكم من قطع أيكَة وَلَصْل ولو قضيباً.

فإنهم بثوا الشكوى إلي مرارا بسبب إغارتكم عليها. وإلا فلا تلومن إلا أنفسكم. والسلام.²³⁵

Naib Qurbanilavdan Şumğil camaatına və yüzbaşı Məhəmmədə. Üzərinizə daim salam olsun. Amin.

Məsələ budur ki, adamlarınıza Vəlisalın meşəsindən bir budaq belə kəsmələrini qadağan edin. Oraya etdiyiniz basqınlar ucbatından onlar mənə dəfələrlə şikayət ediblər. Dediymi etməsəniz, özünüzdən başqasını qınamayın. Vəssalam.

2.6.5. Naib Hacıovun məktubu

²³⁵ Məktubun əsli Əbdürrəhman əl-Hənuxi Xüsusi Kolleksiyyasında qorunmaqdadır.

أما بعد، فأسنى المرام كونكم في حماية الملك العلام، ثم لقد لقينا الفادشاه الأعظم علي إسكندر في بلدة خركوف ونظر إلي الإمام وإلينا بعين الاعتبار وكلمنا بكلام مليح وأحضر الإمام وإيانا يومين لرؤية عساكره المتناظمة ووجدناها مما لم نر مثلاً إلي الآن . ثم أرسلنا إلي بلدة مسكوف وفتر بوك لرؤية أهله وإخوته وعمارته وخزائنه وعجائب ملكه. فرأيناها أحسن رؤية حتي الأسد والفيل وعجائب ما يكون في البحر حتي الحيتة الكبيرة التي تقتل الأسد والفيل إن سلط عليهما.

وانهم إحترمونا غاية الإحترام ونقلونا منازل المغتربين الفخام. والحاصل إنه لا يسع بيان ما رأينا متون الأوراق بسواد المراد بل سببه المشاهدة والتلاق وأنتم لا تثقون بالكتابة سوى حاكمنا قريتنا الأغر خالد فلعله يثق لما أنه ممن رأي الدنيا.

ثم أرسلنا الفادشاه الأعظم إلي بلدة كلوك وهي مسكن الإمام لكونها ذات هواء مثل هواء الداغستان وسلموا له دوراً مثل دور الجنة بالسرر وسائر الأمتعة ولوازم البيت وكتب له الف تومان كل سنة إنتهي.

والذي أطلب منكم بالراس والعين أن لا تفتروا لأجلي ولو في شيء فإنه ليس لي الا الراحة والفراغة أينما كنت وأسألكم أن لا تتركوا أمر عيالي مهملاً حتي أرجع إليكم وأن تنتظروا إليهم بعين الرحمة والشفقة ما استطعتم.

وإننا نسكن مع الإمام حتي يرجع عزيزنا غازي محمد من قلعة شوره بالأهل والعيال.

ثم السلام الأتم علي كل من يتفحص عن أحوالنا من الشيوخ والشبان. والباقي يقصمك الحامل أخونا تاويش محمد بالبيان ولعل بيانه تقوم مقام العيان.

هذا والسلام بالشوق ثم الكلام وأوصيكم بالدعاء.

حررت في بلدة كلوكه ليلة الاثنين من ربيع الأولي 1276.²³⁶

Qadir olan Allahın rəhmətini uman qərib yazar Hacıyovdan əlilatası Qalbaza, öz qardaşı Qazı Muhada, iffətli anaları Mənar və Səməre, dəyərlibacıları Hucaray və Aminata, bütün ev əhlinə və digər əqrəbaların hamısına. Qiyamət gününədək sizlərə səmimi salamlar və hörmətlər olsun. Amin.

Məsələ budur ki, ən uca hacətsizin əl-Məlik və əl-Əllam olan Allahın mühafizəsində olmanızdır. Sonra biz uca padşah Əli İsgəndər (Aleksandr) ilə Xarkov şəhərində görüşdük. Padşah İmama

²³⁶Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi. Məktubun son qisminə bu qeydlər yazılmışdır: ثم بلغ السلام ايها الغريب محاد إلي اخواننا الأحبة محمد وأقفل وخشل محمد مرتضى علي. وجاء توشر محمد من شوره يوم الخميس 16 من ربيع الاخر في 1276 ورجع حاجيو من عند الأمام ليلة الثلاثاء 22 من ذي القعدة سنة 1276.

(Şeyx Şamilə) və bizə dəyər verərək baxdı, şirin dillə danışdı. İmamı və bizi sıralar halında düzülmüş əsgərlərini görməmiş üçün iki gün orada saxladı. Onun rus ordusunun bənzərini indiyədək heç görməmişdik. Sonra bizi ailəsini, qardaşlarını, saraylarını, xəzinələrini və səltənətinin qəribəliklərini görməmiş üçün Moskva və Peterburqa göndərdi. Aslana, filə və dənizdə olan ən qəribə şeylərə qədər hamısını ən gözəl şəkildə gördük. Hücüm etdiyi zaman, hətta aslan və fili belə öldürəcək qədər böyük balina da gördük.

Onlar bizə çox böyük hörmət göstərdilər və hörmətli qonaqların qaldığı evlərə köçürdülər. Xülasə, gördüklərimizi qeyd etməyə kağızların mətnləri bəs eləməz. Əksinə, bunları görmək və yaşamaq lazımdır. Siz yazdıqlarımıza etimad etmirsiniz, amma hakimimiz dəyərli yaxınımız Xaliddir. Dünyagörmüş biri olaraq ümid edirik ki, o etimad göstərər.

Sonra padşah bizi havası Dağıstanın havasına bənzəyən İmamın qaldığı yer olan Kaluqaya göndərdi. İmama cənnət sarayları kimi yataqlı, digər əşyaları və ev ləvazimatı olan bir saray verdilər və hər il 1 000 түмән ayrılması qərarlaşdırıldı.

Sizdən başım və gözüm üstündə etdiyim ricam mənim haqqımda heç bir mövzuda iftira atmamanızdır. Burada olduğum hər yerdə rahatam və boş vaxtım var. Yenə sizdən xahişim onların yanına qayıda nəqədər ailəmin işlərini ehmal etməməyiniz və gücünüz çatdığı qədər onlara mərhəmət və şəfqət nəzəri ilə baxmanızdır.

Biz əzizimiz Qazı Məhəmməd Şara qalasından ailəsi ilə gələnə qədər İmamla qalırıq.

Sonra halımızı soruşan yaşlı, gənc hamıya salam olsun. Geridə qalanını ayaqçı qardaşımız Taviş Məhəmməd təfəsilatı ilə sizə danışacaq. Ümid edirəm, onun danışması gözlə görmə yerinə keçər.

Həsərlə salam və kəlam olsun. Sizə duanı tövsiyə edirəm.

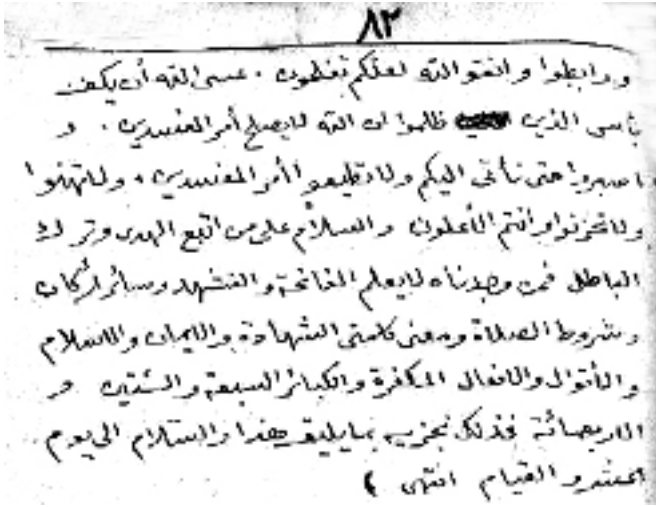
1276, rəbiül əvvəl ayının ikinci gecəsi Kaluqada yazıldı.

2.7. Qazavatın ilk lideri Qazi Məhəmmədlə əlaqədar məktublar

İmam Mənsurdan (1732-1791) sonra Şimali Qafqazda ruslara qarşı cihadın lideri olan Qazi Məhəmməd Gimravi 1793-cü ildə Dağıstanın Gimri kəndində dünyaya gəlmişdir. Bölgədə mövcud olan mədrəsələrdə təhsil aldıqdan sonra, Şeyx Şamil ilə yanaşı, nəqşibəndi şeyxi Cəmaləddin Qazıqumuxidən (1788-1869) təriqət dərsi almışdır. Bir müddət sonra Qazi Məhəmməd cihad haqqında düşünməyə başlamış və bu düşüncəsini ən yaxın dostu Şeyx Şamillə müzakirə etmişdir. Mövzunu şeyxləri Cəmaləddin Qazıqumuxiyə qədər gətirərək onun görüşünü və təsdiqini almaq istəmişdir. Bu fikrə müsbət yanaşmayan Cəmaləddin Qazıqumuxi Qazi Məhəmmədi bu düşüncəsindən uzaqlaşdırmağa çalışmış, ancaq müvəffəq olmamışdır. Şeyx Cəmaləddinin mövqeyindən razı qalmayan Qazi Məhəmməd bu istəyini İsmayıl Kürdəmirinin Dağıstan xəlifəsi olan Şeyx Məhəmməd əl-Yarağiyə bildirmiş və istədiyi fətvanı almışdır. Qazi Məhəmmədlə Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxi arasında cərəyan edən bu məktublaşmanı Cəmaləddin Qazıqumuxinin oğlu Əbdürrəhman ibn Cəmaləddin Qazıqumuxi yaşadığı dönmə üçün ilk mənbələrdən biri olan “*Təzkirə*” adlanan əsərində nəql etmişdir. Əbdürrəhman Qazıqumuxi, eyni zamanda, Şeyx Şamilin katibliyini də etmişdir. Qazi Məhəmmədin Qafqaz kəndlərinə göndərdiyi məktubu isə son dönmə Qafqaz tarixçilərindən olan Nəzir əd-Durkili “*Nüz-hətül-Əzhan*” adlı əsərində nəql etmişdir.

2.7.1. Qazi Məhəmmədin cihada dəvət və xəbərdarlıq üçün Dağıstan kəndlərinə göndərdiyi məktub

بسم الله الرحمن الرحيم هو البارى تعالى والمستعان.
 جري أمرنا ونحن عباد الله تعالى أولو بأس شديد قاهرون فوق كل جبار عتيد.
 إلى كل من يعاند شريعة المختار ويخالف سيرة الأبرار. سلام على من يستمعون
 فيستبوعون أحسنه ويتخذون الإسلام دينه آمين.
 أما بعد، فيا أيها النفوس الخبيثة إعلموا أنا بذلنا أرواحنا ومهجنا لإعلاء كلمات الله
 وشرفنا نفوسنا ابتغاء مرضاة الله، فإن كان لكم كيد فكيدون، ثم لا يكن أمركم غمة ولا
 تنظرون، وإذا نزلنا بساحة قوم فساء صباح المنذرين، فإن تبتم فلکم رؤوس أموالکم لا
 تظلمون ولا تظلمون، والأفاذا خلعت البردة جلبابها لبست الحرارة أثوابها فلنأتينكم بجنود
 لا قبل لكم بها ولنخرجنكم من قراكم أدلة وأنتم صاغرون، ولنذيقنكم من العذاب الأدنى
 دون العذاب الأكبر لعلكم ترجعون، خرجنا ونحن قوم أدلة على المؤمنين أعزّة على
 الكافرين، لإعانة إخواننا المؤمنين التائبين العابدين سلام عليكم إلى يوم الدين.
 أما بعد فيا أيها الإخوان الكرام، اصبروا وصابروا وربطوا واتقوا الله لعلكم
 تفلحون، عسى الله أن يكف بأس الذين ظلموا إن الله لا يصلح أمر المفسدين، واصبروا
 حتى نأتى إليكم ولا تطيعوا أمر المفسدين، ولا تهنوا ولا تحزنوا وأنتم الأعلون والسلام
 على من اتبع الهدى وترك الباطل، فمن وجدناه لا يعلم الفاتحة والتشهد وسائر أركان
 وشروط الصلاة ومعنى كلمتى الشهادة والإيمان والإسلام والأقوال والأفعال المكفرة
 والكبائر السبعة والستين والأربعمئة فذلك نجزيه بما يليق.
 هذا والسلام إلى يوم الحشر والقيام. إنتهى.

Rəhman və Rəhim olan Allahın ad ilə. Yaradan və Özündən yardım istənilən şübhəsiz Odur.

İşimiz öz qaydasında getdi və biz Allah-Taalanın hər qəddar və inadçı qullarına qarşı müzəffər və güclü-qüvvətli bəndələriyik.

Seçilmiş Peyğəmbərin şəriətinə qarşı çıxan, salehlərin həyat yoluna müxalifət edənlərin hamısına! Eşidənlərə və eşitdiklərinə ən gözəl şəkildə təbə olanlara, İslamı din olaraq qəbul edənlərə salam olsun. Amin.

Məsələ budur ki, ey nəfsləri kirlilər, bilin ki, biz ruhlarımızı və canlarımızı Allahın adının uca olması üçün xərclədik. Şərəfimizi və nəfslərimizi Allahın razılığını əldə etmək üçün xərclədik. Əgər qura biləcəyiniz hiyləli bir düzəniniz varsa, gözləmədən mənə qarşı qurun. Sonra işiniz sizə dərd olmasın, mənə möhlət də verməyin. Əzabımız onların yurdlarına endiyi zaman, xəbərdar edilmiş olanların sabahı nə pis olacaq. Əgər tövbə edəsi olsanız, sərmayəniz sizindir, nə zülm edərsiniz, nə də sizə zülm olunar. Əks halda, qış örtüsünü çıxardığında, hərərət libasını geyindiyində, sizə qarşısında dura bilməyəcəyiniz ordularla gələcəyik və kəndlərinizdən zəlil və təhqir edilmiş olaraq çıxaracağıq. And olsun, dönsünlər deyər, biz onlara (axirətdəki) ən böyük əzabdan öncə (dünyadakı) yaxın əzabı, əlbəttə, daddıracağıq. Möminlərə qarşı mütəvazi, kafirlərə qarşı isə çox sərt olan biz tövbə edən, ibadət edən qardaşlarımıza yardım göstərmək üçün yola çıxdıq. Qiyamət gününə qədər sizə salam olsun.

Məsələ budur ki, ey dəyərli qardaşlarım, səbr edin. Səbr yarışında düşmənlərinizi keçin. Cihad üçün hazır və tədbirli olun, Allaha qarşı çıxmaqdan çəkinin ki, qurtuluşa çatasınız. Ola bilsin, Allah kafirlərin qüvvəsinin qarşısını alsın. Allah pozğunçuların əməllərini islah etməz. Sizə gələncə qədər səbr edin, pozğunçuların əmrinə itaət etməyin. Acizlik göstərməyin və kədərlənməyin, möminsinizsə, üstün olan siz olacaqsınız. Batili tərki edib hidayətə təbə olanlara salam olsun. Fatihəni, təşəhhüdü, namazın digər qayda və şərtlərini, iman, İslam və kəlməyi-şəhadətin mənalərini, küfrə səbəb olan söz və işləri, yeddi böyük günahı, dörd yüz altmışı bilməyənləri layiq olduğu ²³⁷şəkildə cəzalandıracağıq. Həşr və qiyam gününə qədər salam.

²³⁷ Nəzir əd-Durkili, *Nüzhetül-Əzhan*, v. 81.

2.7.2. Qazi Məhəmmədin Şamxala məktubu

من غازی محمد الی شمخال السلام علیکم
 اما بعد
 فان تعجب فحجب علی قولک احب العلماء وادعوا
 ولم تعرف قدر العلم والعلماء اذ لو عرفتم قدرهم
 البلی بل زرتهم لان العلم یزار ولا یزور ولست الی
 الی السلاطین فان ینکن لهم امر فنی فلیأتونی
 ولحضروا مسجیدی اوداری کذا اتی النقل
 مکتبۃ علم الدین الشیخی اخصو دیت
 ع. البخاری والسلام
 یوم ربيع الاخره ۱۲۴۴

من غازی محمد الی شمخال. السلام علیکم.
 أما بعد، فإن تعجب فحجب علی قولک أحب العلماء وأدعوا ولم تعرف قدر العلم
 والعلماء. إذ لو عرفته لم تدعهم إلیک بل زرتهم لأن العلم یزار ولا یزور.
 ولست الاتی الی السلاطین فإن ینکن لهم أمر منی فلیأتونی ولیحضروا مسجیدی أو
 داری. کذا أتی النقل عن البخاری.
 والسلام. هذه یوم ربيع الاخير 15 سنة 1244.²³⁸

Qazi Məhəmməddən Şamxala. Salam əleyküm.

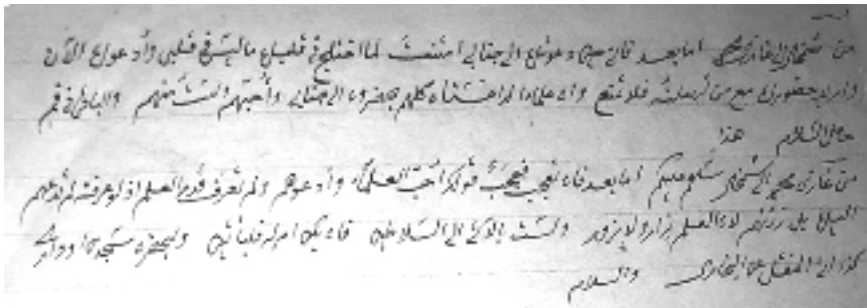
Məsələ budur ki, əgər təəccüb edirsənsə, əsl təəccüb ediləcək olan sənin bu sözündür: alimləri sevirəm və onları dəvət edirəm. Elmin və

²³⁸ Məktub Dağıstan/Xasavyurdda Alamuddin Şeyxilavi Xüsusi Arxivində saxlanılmaqdadır.

alimlərin qiymətini bilmədin. Əgər bilmiş olsaydın, onları yanına dəvət etməz, əksinə, özün onları ziyarət edərdin. Elm ziyarət etməz, ziyarət edilir. Mənə gəlincə, sultanların ziyarətinə gedəcək deyiləm. Əgər onların mənimlə əlaqəli bir işləri olarsa, ya mənim yanıma, ya məscidimə, ya da evimə gəlsinlər. Buxaridən bu şəkildə rəvayət edilmişdir.

Vəssalam. 1244-cü il, 15 rəbiulaxır.

2.7.3. Şamxalın Qazi Məhəmmədə məktubu

من شمخال إلى غازي محمد.
أما بعد، فإني حين دَعَوْتُكَ إلى جنابي امتنعت لما اختلج في قلبك ما ليس في قلبي.
وأدعوك الآن وأريد حضورك مع من أرسلته فلا تمنع.
وإن علماء الداغستان كلهم يحضرون إلى جنابي وأجبتهم ولست منهم.
والباقى في فم حامل السلام هذا. والسلام.²³⁹

Şamxaldan Qazi Məhəmmədə,

Məsələ budur ki, səni yanıma dəvət etdiyim zaman ağımda olmayan sənin ağına gəldiyi üçün gəlməyi qəbul etmədin. İndi yenə səni dəvət edirəm və göndərdiyim ayaqçı ilə gəlməyini istəyirəm, bunu rədd etmə. Şübhəsiz, Dağıstanın bütün alimləri mənim yanıma gəlirlər, mən də onlardan olmadığım halda onları sevirəm.

Geri qalanı salam apararı ayaqçının ağzındadır.

²³⁹ Alamuddin Şeyxilavi Xüsusi Arxiv.

2.8. Seyid Cəmaləddin Qazıqumuxinin məktubları

1788-ci ildə Qazıqumux bölgəsində dünyaya gəlmişdir. Əslən lakdır; tam adı Seyid Cəmaləddin ibn Əbdürrəhman əl-Qazıqumuxidir. Gəncliyində Çar Rusiyası tərəfindən Qazıqumux xanı olaraq təyin edilmiş Aslan xanın yanında katiblik etmişdir. Şeyx Məhəmməd əl-Yaraği Kura bölgəsində İsmayıl Şirvanidən icazət alaraq, nəqşibəndi təriqətini yaymağa başladığı zaman Aslan xan bundan narahat olmuş, katibini – Seyid Cəmaləddini Şeyx Məhəmmədin yanına göndərərək, ətrafına mürid toplamaqdan əl çəkməsini əmr etmişdir. Seyid Cəmaləddin Şeyx Məhəmməd ilə görüşdükdən sonra, onun təsiri altına düşmüş və müridləri arasına qatılmışdır. Geri döndükdən sonra, bu vəziyyəti Aslan xana deməkdən çəkinərək bir müddət gizlənmişdir. Seyid Cəmaləddinin bu hərəkətindən şübhələnən Aslan xan onu zorla məqamına gətizdirmiş və edam olunmasına qərar vermişdir. Daha sonra onda gördüyü bir kəramət səbəbiylə bu qərarını dəyişdirib, Seyid Cəmaləddini Qazıqumux bölgəsindən sürgün etməklə kifayətlənmişdir.²⁴⁰

Qısa müddət sonra Şeyx Məhəmməddən icazət alan Seyid Cəmaləddin bölgədə şeyxindən sonra ən etibarlı sufi şeyxi olmuşdur. Savaşa başlamaq istəyən Qazi Məhəmməd və Şeyx Şamil ən məşhur müridlərindəndir. Qazi Məhəmməd şeyxindən cihada başlamaq üçün fətva istəsə də, Seyid Cəmaləddin buna icazə verməmişdir. Bu səbəbdən, Qazi Məhəmməd ona “Cəbbanüd-din” (dinin qorxağı) ləqəbini vermişdir. Bu hadisə bəzi qaynaqlarda Seyid Cəmaləddinin Qazavata soyuq yanaşdığı iddialarına səbəb olmuşdur. Bu iddianı irəli sürənlər isə Seyid Cəmaləddinin fətva verməməsindəki səbəblərə heç bir diqqət yetirməmişlər. Seyid Cəmaləddin bu səbəbləri Şeyx Məhəmməd əl-Yarağiye göndərdiyi uzun bir məktubda açıqlamışdır. Məktubun orijinal halı əlimizdə olmasa da, Nəzir əd-Durkili

²⁴⁰Əbdürrəhman əl-Qazıqumuxi, *Təzkirə*, vr. 3a-5b.

orijinal məktubun mətnini “Nüzhətül-Əzhan” əsərində bizə nəql etmişdir.²⁴¹

Qazavat dönəminin sona çatmasından sonra, Şeyx Cəmaləddin bir müddət Dağıstanda qalsa da, daha sonra Həccə getmək üçün Qarsa, oradan da İstanbula gəlir. Xəstəliyi ucbatından Həcc səfərini yarıda kəsmək məcburiyyətində qaldı. Seyid Cəmaləddin İstanbulda vəfat etmiş və Üsküdar da dəfn edilmişdir. Seyid Cəmaləddin İstanbulda olduğu müddətdə də müridləri ilə əlaqəsini kəsməmiş, Dağıstandan Həcc üçün gələn müridləri ilə əlaqəsini davam etdirmişdir. Şueyb əl-Bakinin rəvayətinə görə, bəzi müridləri Üsküdar da onun ziyarətinə gəlmiş və ona Dağıstandan ət və bəzi hədiyyələr gətirmişlər. Bu əti və hədiyyələri görən Seyid Cəmaləddin “Ey gidi Dağıstan” söyləyərək ağlamışdır.²⁴²

2.8.1. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin Qazi Məhəmmədə məktubu

٦٦ ذكر الله في الخلوات لا غرر وكتب اليه كتابا
بما حصله بهذا اليتيم العالم الكامل المريد
غازي محمد ان كنت مشككت في طريقته الله شاه
التفصيل بنده بلزم عليك حله زعم الخلوة

²⁴¹Nəcmuddin əl-Huzzi, *Risalə*, vr. 2a. On üç vərəqdən ibarət olan bu risaləni əl-Hotsi rusların ondan soruşduqları “mürid” kəlməsinin mənası haqqında yazmışdır. Risalənin orijinal nüsxəsi Alamuddin Şeyxilavi Xüsusi Arxivindədir; Nəzir Durkili, *Nüzhətül-Əzhan*, 97-102.

²⁴²Şueyb əl-Bakini, *Tabaqat*, 466-467.

وذكر الله لك كثيرا ونصح من هذا راياك بما علمت
 ولا حاجة لك إلقاء الناس إلى الفتن وإنما
 ومعلوم أن الفتن تتناول بلا انقطاع
 إن خضت في هذا الأمر الذي تريد تحصيله
 فإذا قرأ غازی محمد کتاب والدی لم يرض
 به ولم يرجع عن قصده إلى بجهاد فكيف بنا
 كتابا إلى الشيخ محمد الكرام الذي كان منك

إلى العالم الكامل المريد غازي محمد.
 إن كنت سلكت في طريقة الشاه النقشبندی يلزم عليك ملازمة الخلوة وذكر الله تعالى
 كثيرا ونصح من زار إليك بما علمت, ولا حاجة لك إلقاء الناس إلى الفتن والمهالك.
 ومعلوم أن الفتن تتناول بلا انقطاع إن خضت في هذا الأمر الذي تريد تحصيله.

Kamil alim və mürid Qazi Məhəmmədə.

Əgər şahı-nəqşibəndi təriqətinə intisab etmisənsə, sənə lazımlı
 olan xəlvətə davam etmək, Allah-Taalanı çox zikr etmək, səni
 ziyarət edənlərə bildiklərindən nəsihət söyləməkdir.

Sənin üçün insanları fitnələrə və təhlükələrə atmağa ehtiyac yoxdur.

Məlum olduğu kimi, əldə etmək istədiyin bu işə daldığın zaman
 fitnələr fasiləsiz olaraq ard-arda gələr.²⁴³

²⁴³Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Təzkirə*, v. 16.

2.8.2. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin oğlu Əbdürrəhman Qazıqumuxiyə məktubu

بِمَا خَاصَلَهُ بِهَذَا مِنْ نَيْدِ الشَّيْخِ الْهَرَمِ سَيِّدِ جَمَالِ الدِّينِ إِلَى
قُرَّةِ عَيْنِهِ خُضْرَةَ ابْنِهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ السَّلَامَ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ
وَبَعْدُ فَاتِمَّا وَصَلْتُ إِلَى بَلَدِهِ تَغْلِيَسَ وَجَدْتُ
عَظِيمَهَا الْمَعْرُوفَ كُنْيَا زَيْنَا رَأَى أَنْتَفَانِثَرِ الْغَنَارِ
صَاحِبَ الْعَقْلِ وَالْكَمَالِ وَالْفَضْلِ وَالْإِعْزَازِ
ذَا وَدَّ طَوْلَهُ الذَّيْلَ عَظِيمَهُ النَّيْلَ فَعَرَفَ
فَضْلِي وَاسْتَمَعَ قَوْلِي وَأَكْرَمَ نَزْلِي وَأَنْزَلَنِي مَنَزَلَهُ
كَرَّمَ وَأَعْزَنَنِي احْتِرَامًا عَظِيمًا وَأَعْظَمَ لَذِكْرِهِ
الْبَعِيدِ أَهْبَةَ مَوْفُورَةَ زَادَ اللَّهُ مَرْتَبَتَهُ وَجَاهَهُ بِهَا
يَوْمًا فَيَوْمًا وَرَضِيَتْ عَنْهُ غَايَةُ الرِّضَا وَلَهُ أَقْدَرُ
عَلَى شُكْرِكَ إِذَا اللَّهُ الدَّعَاءُ بِالْإِعْزَازِ وَالْإِكْرَامِ
مَعَ

n. 1156

من هذا الشيخ الهرم سيد جمال الدين إلى قرة عينه خضرة ابنه عبد الرحمن
السلام عليكم ورحمة الله

وبعد، فلما وصلت إلى بلدة تغليس وجدت عظيمها المعروف كنياز غنارال انتفانثر
اربليانوف صاحب العقل والكمال والإحسان ذا دولة طويلة الذيل عزيمة النيل، فعرف
فضلي واستمع قلبي وأكرم نزلي وأنزلني منزلا كريما واحترمني احتراماً عظيماً
وأعطاني لذلك السفر البعيد أهبة موفورة زاد الله مرتبته وجاهد يوماً فيوما ورضيت
عنه غاية الرضاء ولا أقدر علي شكر إحسانه إلا الدعاء بالإعزاز والإكرام من الله تعالى

وقد أكرمني بهذا الإكرام ولإعلام رضائي عنه وإكرامه إياي كتبت هذا إليكم فارضوا عنه وادعوا له بالخير كل وقت إن كنتم أبنائي وتحبونني.
ثم بعد ما تلقيت منهم حرمة مذكورة قمت علي ساق الرحيل إلي ذلك المقصد الحسن الجميل حتي إذا نزلت لمحروسة قارص عرض علي مرض شديد وبقيت أسير الفراش في أمد بعيد واشتد الأمر حتي أشرفت علي الموت وفات الحج في هذه السنة لخروج الوقت ولذلك بقيت هنا في هذه المدة الطولى بعد ما قدمت في السنة الماضية في جمادى الأولى ثم إني بفضل الله تعالى دخلت في بعض الخفة والعافية وذقت من طيب العيشة الراضية أدامكم الله تعالى علي الصحة والسلامة.
والسلام.²⁴⁴

Yaşlı Şeyx Seyid Cəmaləddindən gözünün nuru oğlu Əbdürrəhmana.
Salam əleyküm və rəhmətullah.

Məsələ budur ki, Tiflis şəhərinə çatdığım zaman oranın böyüyü olan ağıl, kamal, ehsan, geniş sərhədlərə malik dövlət və uca qüdrət sahibi olan knyaz general-ot infanter²⁴⁵ Arbelianovu tapdım. O da məni dəyərləndirib, sözümü dinlədi, gözəl bir yerə qonaq apardı. Mənə çox böyük hörmət göstərdi və bu uzun yolçuluq üçün bol miqdarda azuqə ilə yardım etdi. Allah onun məqamını ucaltsın. Günlərlə mənim qulluğumda durdu və ondan çox razı qaldım. Bu yaxşılığına qarşılıq olaraq, Allahdan onu ucaltması və ikram etməsi üçün dua etməkdən başqa necə təşəkkür edəcəyimi bilmirəm. Mənə bu şəkildə yaxşılıq etdiyini və ondan razı qaldığımı bildirmək üçün sizə bu məktubu yazdım. Siz də əgər məni sevirsinizsə və mənim uşaqlarınımsınızsa, ondan razı olun və həmişə ona xeyir-dua edin.

Onlardan bəhs etdiyim şəkildə hörmət gördükdən sonra, o gözəl məqsədə yetmək üçün yola çıxdım. Qorunmuş şəhər olan Qarsa çatdıqda, şiddətli bir xəstəliyə düşər oldum. Bu səbəbdən, uzun müddət yataq əsiri olaraq qaldım. Xəstəlik o qədər şiddətlənmişdi ki, az qala, öləcəkdim. Vaxtın keçməsi səbəbindən, bu ilki Həcc ziyarətini də qaçırdım. Bu müddət ərzində keçən il cumadəl-ulə ayında gəldikdən sonra burada qaldım. Sonra Allahın yardımı ilə biraz xəfiflik və sağlq dönməsinə qayıdıb, gözəl həyatdan zövq aldım. Allah sağlq və səhhətinizi daimi etsin.

Vəssalam.

²⁴⁴ Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Xülasatüt-Təfsil*, vr. 115 b-116 b.

²⁴⁵ «Генерал от Инфантерии» Çar Rusiyası vaxtında işlədilən bir rütbədir.

2.8.3. Şeyx Cəmaləddin Qazıqumuxinin oğlu Əbdürrəhman Qazıqumuxiyə məktubu

قَرَأْتُ عَلَىٰ هَذَا الْمَنَوَانِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مِنْ سَيِّدِ جَمَاهِرِ الْإِسْلَامِ إِلَىٰ وَلِيِّهِ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ
السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ
إِلَهُ جَبَرُ الْعَالِي بِالْجَاهِ غِنَارًا أَدْنَانًا كُنَّا
بِمِلْكِكَ حَاكِمٌ عَاكِرٌ ذَاغِثًا وَمَعَهُ هَوَا بِنَاهَا

وَاللهُ وَلَدَنَا الْعَالِي بِالْجَاهِ غِنَارًا كُنَّا وَجَبَرُ جَانِ
حَاكِمٌ وَبِنَاهَا فِي قُلُوبِهِ خَيْرٌ خَيْرٌ سَوْنُهُ قَدَاغَانَا
بِإِغْثَا الْإِسْلَامِ وَخَيْرٌ خَيْرٌ الْكَلْبُ الْكَافِي
لَنَا فِي الْقَرْيَةِ حَتَّىٰ يَصِلَ إِلَىٰ الْمَقْصِدِ وَبِإِغْثَا
الْكَافِ الْكَافِي إِلَىٰ جَمِيعِ هَكَذَا الْإِسْلَامِ وَاللهُ عَظِيمٌ
فِي الْقَرْيَةِ الْإِسْلَامِ فِي الْقَرْيَةِ وَالْقَرْيَةِ وَالْقَرْيَةِ
الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
غِنَارًا الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
الْقَرْيَةِ الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
فِيهَا الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
الْقَرْيَةِ الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي

زَادَ الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
إِسْلَامًا وَلَمْ يَزَلْ الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
إِسْلَامًا الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
وَالْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
إِلَىٰ وَلِيِّهِ الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي
السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ
قَدْ كُنَّا خَاكِمٌ وَشَاكِمٌ حَتَّىٰ الْكَافِي الْكَافِي
كُنَّا وَاحِدًا أَنْتُمْ وَتَكُونُوا لَدُنَّا الْكَافِي الْكَافِي
بِإِغْثَا الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي الْكَافِي

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.

من سيد جمال الدين إلي ولده الأعز عبد الرحمن. السلام عليكم ورحمة الله تعالى. وبعد، فإن الأمير العالي بالجاه غنارال اديتانت كناز ميلكف حاكم عساكر داغستان ومن حواليتها وإن ولدنا العالي بالجاه غنارال كناز جورجاز حاكم ديوان في قلعة تميز خان شوره قد أعانا لي بإعطاء الباسفورث والخراج الكثير الكافي لنا في الطريق حتي نصل إلي المقصد وبإعطاء الكاغذ الآخر إلي جميع حكماء البادشاه الأعظم في الطريق ليوقرونا في النزول والرحال وبإعطاء الكاغذ المخصوص أيضا إلي الأمير المحترم المعلوم غنارال انتفانثوركينياز اربليانوف القائم مقام السردار كناز براتنسكي لفقدانه في منزله مظهرين فيها الحرمة لنا في كل منزل ومكان بهذه الحرمة العظيمة التي لا تفعلونها أنتم. زاد الله رتبتهما كما زاد رتبتي هكذا. وإن شاء الله تعالى لا أنسي إحسانهم ولو بالدعاء الخير لأن شكر المنعم واجب اما باليد مكافات إحسانه أو باللسان بالدعاء الحسن. ولإعلام هذا كتبت إليكم هذه الرسالة.
والسلام سنة 1278 في قرية أندري.²⁴⁶

Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim.

Seyid Cəmaləddindən qiymətli oğlu Əbdürrəhmana. Əs-səlamu əleyküm və rəhmətullahi Taala.

Dağıstan və ətrafındakı əsgərlərin hakimi, məqamı uca əmir general-adyutant Knyaz Məlikov və Temirxanşura qaləsindəki divanın hakimi məqamı uca övladımız general Knyaz Curcaz mənə pasport, eləcə də gedəcəyimiz yerə çatana qədər bəs edəcək bol miqdarda pul verdi. Yolumuzun üstündə yerləşən uca padşahın bütün hakimlərinə bizi qonaq etmələri və yer vermələri üçün ayrı bir kağız da verdi. Sərdar Knyaz Baryatinski yerində olmadığı üçün onun yerinə keçmiş hörmətli general ot-infanter Knyaz Arbelianov üçün də xüsusi bir kağız verməklə, bizə hər qonaq olduğumuz yerdə sizin belə edə bilməyəcəyiniz qədər böyük hörmət etdilər. Allah mənim dərəcəmi artırdığı kimi, onların da dərəcələrini artırsın. İnşallah, mən də xeyir-dua ilə onların etdiyi yaxşılığı unutmayacağam. İstər əl ilə mükafatına qarşılıq ehsan edilsin, istərsə də dillə xeyir-dua edilsin, yaxşılıq edənə təşəkkür etmək vacibdir.

Bunu bildirmək üçün sizə bu məktubu yazdım.

Vəssalam. 1278, Endirey kəndi.

²⁴⁶Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Xulasatüt-Təfsil*, vr. 119 b-120 b.

إلي ذلك الجنب العالي مجمع المفاخر والمعالي ناظم أمور الدولة العلية وصاحب كل اختيار السدة السنية ذي الهمة العالية والشيمة الراضية الصدر الأعظم والوزير الأفخم.

السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته إلي يوم القيام.
أما بعد، فإننا كنا نجاهد في سبيل الله في هذه السنين العديدة مع الكفرة الفجرة لإعلاء دينه وإعزاز كلمته مع قلة عددنا وقناعة عددنا، كما هو معلوم لديكم، مفوضين أمورنا إلي رب الأرباب ومسبب الأسباب ومسهل الصعوبات ومالك الرقاب، واثقين علي نصرته وراجين الإعانة منكم لدينه.

فصرنا إلي الآن بلطف الله تعالى ونصرته غاليين عليهم لا مغلوبين.
فبينما نحن كذلك سمعنا أن بدر السعادة قد بزغت وشمس السيادة قد طلعت وراية الإسلام قد حركت وأعلام الكفر قد كسرت.

ففرحنا بذلك فرحا شديدا وفاشت المسرة بيننا زمنا مديدا وحمدنا علي ذلك حمدا كثيرا لله الذي كان بعباده خبيرا بصيرا.

وكنا ندعو إلي الله تعالى سرا وجهارا وليلا ونهارا بتأييدكم بنصرته وتخليد دولتكم برأفته، راجين من باري البرية أن يرزقنا رؤية شوكتكم القاهرة وملاقات عساكركم المنصورة، متهئين للخروج إلي الجهاد ومترقبين لأمركم المطاع السداد.

فبينما نحن كذلك سمعنا أن الصلح قد وقع بينكم وبين الكفار ورفعتم اليد عنا بالكلية وتركتمونا نسيا منسيا بلا إدخال تحت المصالحة ثقة علي أقوال الفجار الفسقة مع أنا رجالك المطيعين لأمرك واتباعك المتقادين لفرمانك.

فبقينا حيارى مدهوشين وأصاب علينا من المصيبة ما تنكسر به ظهورنا وتتطفي به أشواق قلوبنا، وقلنا إنا لله وإنا إليه راجعون، فالحكم لله العلي الكبير.
فإن كنتم صالحتم معهم بالكلية فمرادنا الأقصى أن تدخلونا تحت جناحكم الميمونة وتظلونا بظلال رأفتكم العميمة ولا تفرقونا عنكم في المصالحة والمحاربة ولا تصلطوا هؤلاء الملاعين علينا بالكلية.

وإن رفعتم اليد عنا وتركتمونا نسيا منسيا وشيئا فريا فلا حيلة لنا سوى الجهاد معهم إلیان نموت. والتوكل علي الحي الذي لا يموت وهو حسبنا ونعم الوكيل ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم.

وإن استخبرتم عنا فبحمد الله تعالى ورحمته كنا نجاهد معهم ليلا ونهارا وصيفا وشتاء وليس لنا فراغ منهم ولو زمنا قليلا.

فإنهم بعد وقوع الصلح بينكم وبينهم رجعوا علينا بالكلية بل جاؤا علينا في الشتاء الماضي ثلاث مرات بشوكتهم القوية، فرجعوا عنا بإذن الله تعالى مغلوبين.

وجاؤا علينا أيضا في الصيف الماضي بشوكتهم الكلية من خمس جهات وهجموا علينا دفعة فلم يبلغوا مرأهم وقطع دابرهم ولا رجع غابرهم وردهم الله تعالى بغیظهم لم ينالوا خيرا.

فالحمد لله الذي نصر للضعفاء من عباده وهزم الأحزاب وحده.

هذا حالنا. ولو كنا قادرين علي إرسال رسول او رسالة لنرسلهما في كل شهر مرة ولنقصكم عن أحوالنا و عما جري بيننا وبينهم إلي الآن .
 لكن منعنا وحصرنا عن الأمر المهم هذا عوانق من إنسداد الطرق من الجوانب الأربعة علينا.
 وكل من أرسلناه إليكم إلي الآن قد هلك في الطريق بالحبس والقتل والأسر وغيرها من المهلكات العزيرة والمدافاة الأكيدة والمتلفات الاكيدة الصادرة من رقباء الكفرة المنصوبة في الطرق ومحال السهلة للتجاوز إليكم والممرات الحسنة.
 فلا نجد حيلة ولا يكن منكم علينا شينة.
 هذا، ثم إن الحامل ولدنا الصادق المخلص عبد اللطيف يخبركم عن أحوالنا بلا إبقاء شيء، إنه يعلم جميع الأمور الواقعة بيننا و سائر المشافهات. فاستمعوا له رحمكم الله وإيدكم بنصره وفتح. امين.
 حرر في غرة ربيع الاول سنة 1274.
 الفقير إلي الله سيد جمال الدين الخالدي النقشبدي مرشد أهل الداغستان وكيل شمويل أفندي.²⁴⁷

O uca cənab, fəxr və mükəmməlliklər mənbəyi, dövlətli-aliyyənin işlərini tənzim edən, uca divanın bütün səlahiyyətlərinin sahibi, yüksək himmət və gözəl əxlaq sahibi sədrəzəm və ulu vəzirə.

Qiyamət gününə qədər Allahın salam və rəhməti üzərinizə olsun.

Məsələ budur ki, məluminuz olduğu kimi, biz az sayımızla təchizatımıza qənaət edərək, işlərimizi aləmlərin Rəbbinə, müsəbbibul-əsbaba, çətinlikləri asanlaşdırana və qulların Malikinə həvalə edərək, onun nüsrətinə güvənərək və sizdən yardım umaraq, Allahın dinini ucaltmaq və Onun kəlməsini əziz tutmaq məqsədilə uzun illərdir günahkar və kafirlərlə Allah yolunda cihad etməkdəyik.

Bu günə qədər Allahın lütfü və yardımını ilə onlara məğlub olmadıq, qalib gəldik.

Biz bu halda ikən eşitdik ki, xoşbəxtlik ayı parlamiş, hürriyyət günəşi doğmuş, İslamın bayrağı dalğalanmış və küfr bayraqları endirilmişdir. Bu səbəbdən çox sevindik və aramızda uzun müddət sevinc yaşandı. Bu xoşbəxtlik üçün qullarını görən və onların halından xəbərdar olan Allaha çox həmd etdik.

²⁴⁷ BOA, HR. MKT, no. 234/64.

Sizi öz hidayəti ilə dəstəkləməsi və mərhəməti ilə dövlətinizi əmin-amanlıq etməsi üçün gizlidə və açıqda, gecə və gündüz Allaha dualar edirdik. Cihadə başlamağa hazır olaraq və uca əmrinizi gözləyərək, bütün məxluqatı yaradan Allahdan qahir şövkətinizi görməyi və qalib əsgərlərinizlə görüşməyi umurduq.

Vəziyyət bu halda ikən eşitdik ki, sizinlə kafirlər arasında sülh bağlanmış, biz isə əmrinizə itaətkar, fərmanınıza tabe adamlar olduğumuz halda durmuşuq. Fasiq və günahkarların sözlərinə etibar edərək bizdən əlinizi tamamilə üz müsünüz, sülhə daxil etməyərək unudulmuş olaraq buraxmışınız.

Bu səbəbdən, çaşqınlıq və heyrət içərisində qaldıq, belimizi kıran və qəlblərimizin şövqünü söndürən müsibətə uğradıq. Dedik ki, hamımız Allahdan gəldik və hamımız Ona dönəcəyik, hökm böyük və uca olan Allahdandır.

Əgər onlarla tamamilə sülh bağlamışınızsa, ən böyük arzumuz bizi də uğurlu qanadınızın altına almanız, əhatə edici mərhəmətinizin kölgəsinə sığınmağımızdır.

Sülhdə və müharibədə bizi özünüzdən ayırmayın, bu məlunların üzərimizə düşməsinə imkan verməyin.

Əgər əlinizi bizim üzərimizdən qaldıraraq, bizi unudulmuş və pis bir əşya kimi bir tərəfə atsanız, onlarla ölənə qədər cihad etməkdən başqa çıxış yolumuz qalmayacaq.

Təvəkkül ölməyən O Diriyədir, O bizə yetər, O nə gözəl vəkildir. Uca Allahdan başqa güc və qüvvət sahibi yoxdur.

Əgər bizim halımızı soruşsanız, Allahın həmdi və rəhməti ilə gecə-gündüz, yaz-qış demədən onlarla cihad edirik. Onların ucbatından az da olsa boş vaxtımız yoxdur.

Onlar sizinlə sülh əldə etdikdən sonra, hamısı bizim üzərimizə töküldü. Hətta keçən qış bütün gücləri ilə üç dəfə üzərimizə gəldilər, ancaq məğlub olub geri döndülər.

Yenə keçən yaz bütün gücləri ilə beş yöndən üzərimizə gəldilər və hamısı birdən hücum etdi, amma yenə də istədiklərini əldə edə bilmədilər.

Allah soylarını qurutsun, geri dönə bilməsinlər, Allah onları xeyir əldə edə bilmədən kinlərində boğsun.

Qullarından zəiflərə yardım edən və orduları təkbaşına məğlub edən Allaha həmd olsun.

Bizim halımız budur. Hər ay sizə vəziyyətimizi bildirmək və onlarla aramızda olanları xəbər vermək üçün bir məktub və ya elçi göndərmək istərdik. Yolların dörd tərəfdən bağlı olması kimi məneələr bu önəmli işi yerinə yetirməyimizə əngəl yaratdı və mühasirəyə düşdük.

İndiyədək göndərdiyimiz elçilərin hamısı sizin tərəfə keçmək üçün müvafiq keçidlərdə və icazəli yerlərdə kafirlərin yollara qoyduqları nəzarətçilərdən qaynaqlanan həbs, ölüm və əsir edilmə kimi həlak və tələfədici üsullara məruz qalmışlar.

Buna çarə tapa bilmirik. Sizə qarşı olan bu niyyətimizin ayıb olaraq qəbul edilməsini istəmirik.

Sonra ayaqçı – sadıq və ixlaslı oğlumuz Əbdüllətif bizim vəziyyətimizi heç nəyi əskiltmədən sizə xəbər verəcək. O, bizim aramızda olanları və digər şifahi danışığın hamısını bilir.

Ona qulaq asın, Allah sizə mərhəmətli olsun, yardımını və fəthi ilə sizi dəstəkləsin.

1274-cü il, rəbiül-əvvəl ayının əvvəlində yazıldı.

Dağıstan xalqının mürşidi, Şamil əfəndinin vəkili, əl-fəqir ilallah Seyid Cəmaləddin əl-Xalidi ən-nəqşibəndi .

3. SİYASİ MƏKTUBLAR

3.1. İlisu sultanlarının məktubları

İlisu sultanlığı XVI-XIX əsrlərdə Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən bəyliyin adıdır. Haqqında yetərli araşdırma olmayan bu sultanlıq barədə ilk elmi tədqiqat rus şərqşünası Lineviç tərəfindən 1873-cü ildə «Сборник сведений кавказских горцах» dərgisində çap edilmişdir. Məqalədə İlisu bölgəsinin tarixi, etnik və iqtisadi vəziyyəti araşdırılmışdır.²⁴⁸ Sultanlığın Car-Balakən, Şəki və Dağıstan xanlıqları ilə sərhədi mövcud olmuşdur.

I. Əli bəyin (vəfat tarixi, təxminən, 1530-1540) adı İlisu sultanlığının qurucusu kimi qeyd edilir. Bu mövzu ilə əlaqəli dəqiq məlumat və sənədə rast gəlinmir. Sultanlığın ərazisi hazırda Azərbaycanın Qax şəhəri ilə Dağıstanın həmin şəhərlə sərhəd bölgələrinin arasını əhatə edir. Osmanlı dövləti və Səfəvilərlə sıx əlaqədə olan İlisu sultanları bu ölkələrdən özlərinin İlisu bölgəsinin hakimi olduqlarını təsdiq edən məktublar və sənədlər almışlar.²⁴⁹

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, Qafqazda rus təsiri hiss edilməyə başlanmışdır. Bu səbəbdən, İlisu sultanı Əhmədخان ibn Alxas 1807-ci ildə Tiflisə gedərək, bölgədəki rus məmurları ilə görüşmüş, 13 yaşlı oğlunu girov qoyaraq ruslara bağlılığını bildirmişdir. 1830-cu ildə Əhmədخانın vəfatından sonra, yerinə oğlu Musa bəy keçsə də, o, səkkiz ay sonra dünyasını dəyişmişdir. Bundan sonra hakimiyyəti Danyal sultan ələ almışdır. Danyal sultan hakimiyyətə gəldiyi

²⁴⁸И.П.Линеви́ч, Бывшее Елису́йское Султа́нство, *Сборник Сведений Кавказских Горцах*, Тифлис, 1873, Вып. 7, 1-12.

²⁴⁹Z.Ə.Cavadova, *Şimal-Qərbi Azərbaycan (tarixi-demografik araşdırma)*, Bakı, Altay Nəşriyyatı, 1999, 22-23; Айтберов Т.М., Хапизов Ш.М., *Елису и Горный Магал в XII-XIX вв.*, Махачкала, ДНЦ РАН, 2011, 256.

ilk dövrlərdə 200 nəfərlik dəstəsi ilə rus ordusunun tərkibində bir çox əməliyyatda iştirak etmiş və medallar almışdır.

1840-cı ildə Rusiya tərəfindən idarəçilik sisteminin dəyişdirilməsi qanununa əsasən, Danyal sultanın səlahiyyətləri azaldılmışdır. Buna etiraz edən sultan rus məmurlarına göndərdiyi məktubların bir nəticə vermədiyini görüb, 1844-cü ildə Şeyx Şamilin tərəfinə keçmişdir. Qeyd edək ki, həmin dövəndə rus hakimiyyəti Danyal sultanı məcburi qaydada Şeyx Şamilə qarşı müharibələrdə iştirak etməyə sövq edirdi. Bu tarixdən etibarən İlisu sultanlığı ruslar tərəfindən ləğv olundu.²⁵⁰

Baş verən tarixi olaylardan sonra, Danyal sultan Şeyx Şamilin hakimi olduğu İrib bölgəsində qərarlaşmış və ruslara qarşı cihadda iştirak etmişdir. 1848-ci ildə Danyal sultan Osmanlı dövlətindən sığınacaq tələb etsə də, bu istəyinə müsbət cavab verilməmişdir. Danyal sultan Şeyx Şamilin məğlubluğu və onun Rusiyaya sürgün edilməsindən sonra, əvvəlki rütbələri və maaşı geri alınmaq şərti ilə ruslara təslim olmuş, Azərbaycanın Şəki şəhərinə yerləşdirilmişdir. Daha sonralar isə Osmanlı dövlətinə köçmüş, orada da vəfat etmişdir.²⁵¹

Danyal sultanın tərcümeyi-halı haqqında “*Şərhül-məfruz*” və Əbdürrəhman Qazıqumuxinin əsərlərindən əlavə, digər tədqiqatlara rast gələ bilmədik. Əl-Qaraxi “*Şərhül-məfruz*” əsərinin sonunda Danyal sultan haqqında bəzi məlumatlar verməkdədir. Müəllif Danyal sultanın hakim olduğu bölgədə qazı olduğu üçün onu yaxından tanımışdır. Buna görə də dəyərləndirmələrinin böyük önəmi vardır. Əl-Qaraxinin yazdığına görə, Danyal sultan Şeyx Şamilin yanına gəldiyi zaman, ona çox böyük hörmət göstərilmiş və Şeyx Şamilin dövlətində ən yüksək titul olan müdir təyin edilmişdir. Şeyx Şamil onun səmimiyyətinə inanır və ona güvənirdi. Onlar arasında mövcud olan bu dostluq telləri bəzi paxıl insanların qəzəbinə səbəb

²⁵⁰Елвира Летицова, *Илисуйское Султанство (Историко-Етнографическое Исследование)*, Баку, 2000, s. 105-113; Cavadova, 24-25; Айтберов, Хапизов, *Elisu i Qornıy Maqal*, 266-268.

²⁵¹Əbdürrəhman Qazixumuxi, *Təzkirə*, v. 114-117; M. Halistin Kukul, *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 2002, 70.

olmuş və Danyal sultan haqqında Şeyx Şamilə həqiqəti əks etdirməyən xəbərlər çatdırmışlar. Bu xəbərlərə inanan Şeyx Şamilin sonrakı dövənlərdə Danyal sultana olan güvəni sarsılmışdır.²⁵²

Şeyx Şamil ruslara əsir düşdükdən sonra, Danyal sultan Osmanlı dövlətinə hicrət etmiş və ömrünün sonunadək burada yaşamışdır.

Qeyd edək ki, Danyal sultan ayaqlarında olan xəstəlikdən əziyyət çəkirdi. Sağalması üçün ayağının kəsilməsinin vacib olduğu ona deyildikdə, “Ayağım kəsildikdən sonra mənim üçün bu dünyada yaşamağa dəyməz”, – söyləmiş, təklifi rədd etmiş, elə bu xəstəlik ucbatından da dünyasını dəyişmişdir. Danyal sultan bütün var-dövlətini Osmanlı dövlətinin xəzinəsinə bağışlamışdır. Mirasını oğluna vəsiyyət etməkdən çəkinmişdir. Buna səbəb övladına güvənməməsi, onun təkrar Çar Rusiyasına dönəcəyindən ehtiyat etməsi olmuşdur.²⁵³

Danyal sultanın həyatı haqqında digər araşdırmalar isə Əbdürrəhman Qazıqumuxiyə aiddir. Müəllif “*Təzkirə*” və “*Xülasatüt-təfsil*” əsərlərində Danyal sultan və Şeyx Şamil ilə əlaqələri haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. Qazıqumuxinin nəql etdiyinə görə, Danyal sultan əvvəlcə naib, sonra müdir təyin edilmiş və İrib bölgəsinin idarəçiliyi ona tapşırılmışdır. Danyal sultan müdiri olduğu bölgənin məscidini yenidən təmir etdirmiş, xalqa maddi olaraq köməklik göstərmişdir. İmamət dövlətinin son dövənlərində Şeyx Şamil ilə araları pozulmuş və Şeyx Şamil, hətta Danyal sultanı öldürmək fikrinə düşmüşdür. Şeyx Şamilə çatdırılan xəbərlərdə Danyal sultanın rusların tərəfinə keçmək istəməsi və Şeyx Şamilə müharibəyə başlamaq niyyətində olduğu deyilirdi. Danyal sultanın yaxın dostu olan Şeyx Cəmaləddin əl-Qazıqumuxi və Danyal sultanın kürəkəni Qazi Məhəmməd təsiri ilə Şeyx Şamil onu öldürmək fikrindən daşınmışdır.²⁵⁴

Şeyx Şamilə Danyal sultanın münasibətlərinin pozulmasına səbəb olanlar –Hacı Murad, Kebed Məhəmməd ət-Tılıqi və Ağalar

²⁵² əl-Qaraxi, *Şərhül-Məfruz*, 241-242.

²⁵³ əl-Qaraxi, *Şərhül-Məfruz*, 242.

²⁵⁴ Əbdürrəhman Qazıqumuxi, *Təzkirə*, v. 59a-59b.

xan idi. Adları çəkilən Hacı Murad, Kebed Məhəmməd ət-Tiliqi Şeyx Şamilin naibləri olmuşlar. Bu şəxslərin Danyal sultan ilə qan davaları var idi. Buna görə də hər iki tərəf qarşılıqlı olaraq Şeyx Şamilə həqiqətə uyğun olmayan xəbərlər çatdırırdı. Hacı Muradın da Şeyx Şamildən uzaqlaşmasının başlıca səbəbi məktublarla çatdırılan yalan məlumatlar olmuşdur.²⁵⁵ Yəni bu yalan məktublar Şeyx Şamilin iki mühüm naibiylə (Hacı Murad və Danyal sultan) arasının pozulmasına səbəb olmuşdu.

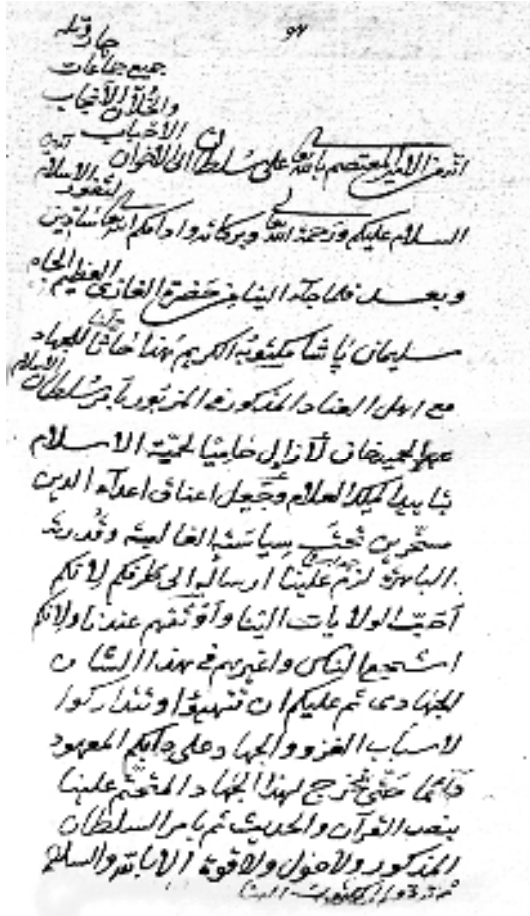
Müəllif digər əsəri olan "*Xülasatüt-təfsil*"də Danyal sultan haqqında daha sərt ifadələr işlətməmişdir. Xain olaraq vəsf etdiyi Danyal sultan haqqında müəllif, hətta hiev janrında bir qəsidə də qələmə almışdır. Qəsidədə Danyal sultan Şeyx Şamilin xəzinəsinin oğrusu, ikiüzlü, özünü insanlara çox ibadət edən və çox infaq edən göstərən, riyakar olaraq təsvir edilmişdir. Ancaq müəllifin atası Seyid Cəmaləddin onunla eyni fikirdə olmadığını bu sözlərlə ifadə etmişdir: çox namaz qılmaqda və çox oruc tutmaqda Danyal sultan İbrahim ibn Ədhəm kimidir.²⁵⁶

Göründüyü kimi, bölgədə qələmə alınmış qaynaqların araşdırılması Qafqazda mövcud olmuş bəyliklər və onların liderləri haqqında çox sayda qiymətli məlumatlar verməkdədir. Bu səpkidə qələmə alınmış yeni-yeni əsərlərin tapılacağına ümid edirik.

²⁵⁵Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Təzkirə*, v. 59b.

²⁵⁶Əbdürrəhman Qaziqumuxi, *Xülastut-təfsil*, v. 29b-30a.

3.1.1. Əli sultanın Car camaatına məktubu (Sultan Əbdülhəmidin əmri ilə Süleyman paşanın Car və Tala camaatını cihada dəvəti)

İnە من الأمير المعتمد بالله علي سلطان إلي الإخوان الأحاب والخلان الأنجاب
جميع جماعات جار وتله،

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته وأدامكم الله تعالي سادین لشغور الإسلام آمین.
وبعد، فلما جاء إلینا من حضرة الغازي العظيم الجاه سليمان باشا مكتوبه الكريم هذا
حاثا للجهاد مع أهل العناد المذكور في المزبور بأمر سلطان الإسلام عبد الحميد خان لا

زال حاميا لحماية الإسلام بنا بيد الملك العلام وجعل أعناق أعداء الدين مسخرين تحت سياسته الغالبة وقدرته الباهرة لزم علينا إرساله إلي طرفكم.
لأنكم أحب الولايات إلينا وأوثقهم عندنا ولأنكم أشجع الناس وأغبرهم في هذا الشأن الجهادي. ثم عليكم أن تجهيؤا وتتداركوا لأسباب الغزو والجهاد علي دأبكم المعهود دائما حتي نخرج لهذا الجهاد المتحتم علينا بنص القرآن والحديث ثم بأمر السلطان المذكور. ولا حول ولا قوة الا بالله. والسلام.

Mötəsim billah Əli sultandan Car və Tala camaatından olan bütün sevimli qardaşlara, şərəfli dostlara.

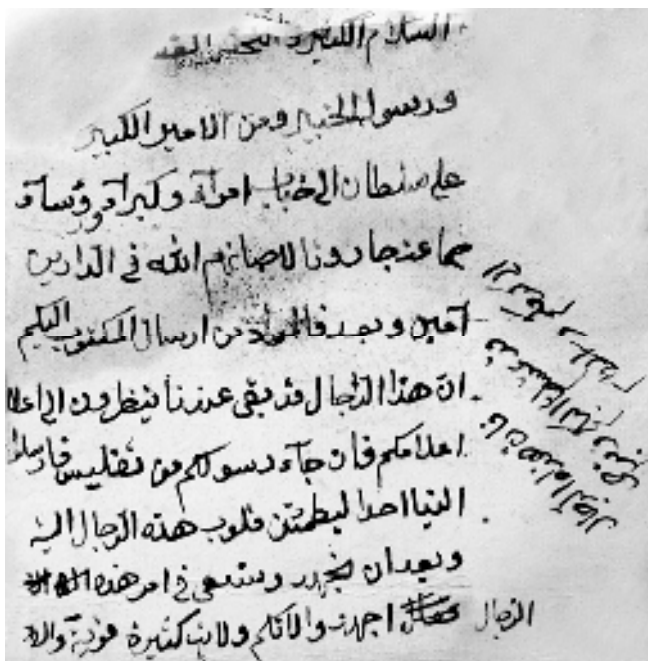
Əssəlamu-əleyküm və rəhmətullahi və bərəkətuhi, Allah-Taala sizi İslamın gədiklərini qoruyanlar olaraq davam etdirsin.

Məsələnin mahiyyəti budur ki, şanı uca Qazı Süleyman paşadan hər şeyin sahibi olan əl-Məlik və hər şeyi bilən əl-Əllam olan Allahın izni ilə İslamın izzətini himayə edən İslam sultanı Əbdül-həmid xana – Allah din düşmənlərinin boyunlarını Onun qalib siyasətinə və böyük qüdrətinə boyun əydirdin.

Məktubda zikr edilən inad əhli ilə cihada təşviq edən məktuba gəlincə, onu sizin tərəfinizə göndərməyimiz lazım oldu. Çünki siz bizə vilayətlərin ən sevimlisi və bizim nəzərimizdə ən güvənilən şəxssiniz. Çünki siz cihad məsələsində insanların ən cəsuru və ən qeyrətlisisiniz. İndi sizin üzərinizə düşən həmişə adət etdiyiniz şəkildə savaş və cihad üçün hazırlaşmağınız və tədarük etmənidir ki, Sultanın əmri ilə və Quran və sünnət nəssi ilə üzərimizə zəruri olan bu cihada çıxacaq. Allahdan başqa güc və qüvvət sahibi yoxdur. Vəssalam.²⁵⁷

²⁵⁷Üzərində tarix göstərilməmiş məktubun 1786-cı ildə yazıldığı təxmin edilməkdədir. Sultan I. Əbdülhəmid dönəmində gürcü kralı osmanlılara qarşı cəbhə almağa başlamış, bunun üzərinə sədrəzəm Xəlil Paşa, Çıldır valisi Süleyman paşa vasitəsilə Qafqaza məktub və hədiyyələr göndərərək, onları cihada dəvət etmişdir. Bu dəvət üzərinə İlisu sultanı Əli Sultan, Avar xanı Umma xan və Car-Tala Camaatlığı Car üzərindən Gürcüstana hücum etdilər. Bax: Şerafeddin Erel, *Dağıstan və Dağıstanlılar* (İstanbul: İstanbul Mətbəəsi, 1961), 116.

3.1.2. Əli sultanın Cər və Tala camaatına məktubu

السلام الكثير والتحية
 ورسوله الخبير ومن الأمير الكبير علي سلطان إلي جناب أمراء وكبراء ورؤساء
 جماعة جار وتالا.
 صانهم الله في الدارين آمين.
 وبعد، فالمراد من إرسال المكتوب إليكم أن هذا الرجال قد بقي عندنا ينتظرون إلي
 إعلامكم.
 فإن جاء رسوكم من قفليس فأرسلوا إلينا أحدا ليطمئن قلوب هذه الرجال.
 وبعد أن نهجد ونسعي في أمر هذه الرجال أجهزوا.
 لأنكم ولاية كثيرة قوية. والا فإن هذه الرجال قد تمسك إليكم وترجي إلي كرمكم.²⁵⁸
 والسلام.²⁵⁹

²⁵⁸ Məktubda qrammatik cəhətdən çox sayda səhv mövcuddur. Müzəkkər olan الرجال kəməsi üçün müənnəs هذه işarət isminin istifadəsi, eyni zamanda, cəm halda olan الرجال kəlməsi üçün müfrəd feillərdən istifadə olunması ən çox gözə çarpan xətalardır.

Sizə çoxlu salam və hörmət olsun.

Təcrübəli elçi və böyük əmir Əli sultandan Car və Tala camaatının əmirlərinə, öndərlərinə və rəislərinə.

Allah onları iki dünyada da qorusun. Amin.

Məsələ budur ki, bu məktubu sizə göndərməklə nəzərinizə çatdırırıq ki, bu adamlar bizim yanımızda qaldılar və sizdən xəbər gözləyirlər.

Elçiniz Tiflisdən gələn zaman bizə bir şəxs göndərin ki, bu adamların qəlbləri rahatlıq tapsın.

Biz bu adamlar üçün çalışdıq və səy göstərdik, indi də (bir az da) siz səy göstərin. Çünki siz çoxlu və güclü bir vilayətsiniz.

Bu adamlar sizə güvənir və sizin cəmərdliyinizə ümid edirlər.

Vəssalam.

3.1.3. Əli sultanın Car və Tala camaatına məktubu

السلام الذي لا ينتهي ولا يعد والتحية التي لا تقضي ولا تعد أولا من الله الفرد
الصمد الذي خلق السماوات بغير عمد وثانيا من الأمير الكبير حاكم الولاية علي سلطان
إلي جماعة جار وتالا، خصوصا إلي رؤسائهم وعلمائهم وكبرائهم خاصة وعامة.
وصانهم الله تعالى من فتنة الدنيا والآخرة. أمين.
وبعد، فقد وصل إلينا كتابكم ونظرنا إليه وفهمنا ما فيه وقبلنا ما فيه بالصدق وفرحنا
به فرحا كثيرا.

ثم إنكم تعلمون أن لي بيتان أحدهما قاخ والآخر قرية قباچاق.
فالمرجو منكم أن تجمعوا من رجالكم المعبرين والمعتمدين بينكم وتجنؤا إلي أي
القرية المذكورتين. ولا موقع لنا غيرهما كما علمتم.
ونحن نحیی إن شاء الله تعالى عندكم ونجلس معكم ونتشاور معكم مشورة. وليس لنا
مصلحة ورأي غيركم.

وبعد نأخذ ما أحسنه ونلقي ما لا يليق لنا.
والله أعانكم بالصواب.²⁶⁰

²⁵⁹Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, 3-KM KP N. 6028.

²⁶⁰Aytberov, *Elisu i Qorniy Maqal*, 326.

Əvvəla, göyləri dirəksiz olaraq yaradan əl-Fərd və əs-Səməd olan Allahdan, sonra böyük əmir və vilayətin hakimi Əli sultandan Cəfər və Tala camaatına, xüsusilə vilayətin rəislərinə, alimlərinə və öndərlərinə bitməyən və saysız-hesabsız salamlar, tükənməyən və sayıla bilməyəcək qədər hörmətlər olsun.

Allah onları dünya və axirət fitnəsindən qorusun. Amin.

Məsələ budur ki, məktubunuz bizə gəlib çatdı, onu oxuduq, yazılanları başa düşdük və səmimiyyətlə qəbul etdik. Bu səbəbdən də çox sevindik.

Sonra, sizə də məlumdur ki, mənim iki evim var – biri Qaxda, digəri Qıpçaq kəndində.

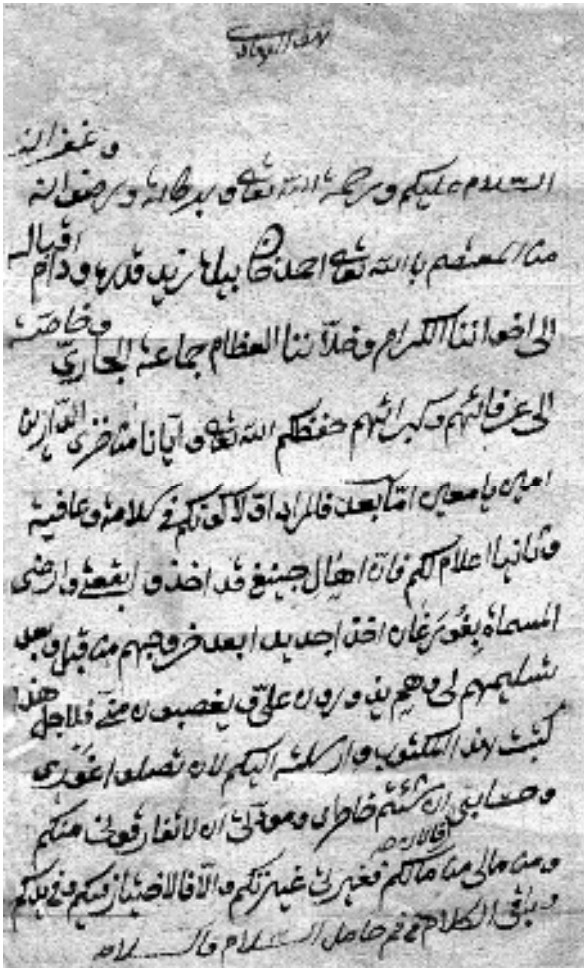
Sizdən istənilən aranızdan mötəbər və güvənilən hesab etdiyiniz insanları toplamanız və bəhs edilən kəndlərdən birinə gəlməyinizdir. Bildiyiniz kimi, bizim bu ikisindən başqa yerləşəcək məkanımız yoxdur.

İnşallah, biz də yanınıza gələcək, bərabər oturub məşvərət edəcəyik. Sizdən başqasının nə çıxarı, nə də görüşü bizi maraqlandırır.

Daha sonra fikirlərin ən yaxşısını qəbul edərik, bizi təmin etməyənləri isə bir kənara qoyarıq.

Allah doğruluq mövzusunda köməyiniz olsun.

3.1.4. Mötəsim Billah Əhmədخان bəyin Cəfər camaatına məktubu

السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته ورضوانه وغفرانه.
 من المعتصم بالله تعالى أحمد خان بيبك زيد قدره ودام إقباله.
 إلي إخواننا الكرام وخلاننا العظام جماعة جافار وخاصة، إلي عرفائهم وكبرائهم
 حفظكم الله تعالى وإيانا من خزي الدارين آمين يا معين.

أما بعد، فالمراد أولاً كونكم في سلامة وعافية وثانياً إعلام لكم فإن أهالي جينغ قد أخذوا بقعتي وأرضي المسماة بـغورغان أخذوا جديداً بعد خروجهم من قبل وبعد تسليمهم لي وهم يذورون علي ويغصبون مني.
فلأجل هذا كتبت هذا المکتوب وأرسلته إليكم لأن تصلوا غوري وحسابي إن شئتم خاطري ومودتي إن لا تفارقوني منكم ومن مالي من مالكم فغيرتي من غيرتكم والا فالإختيار فيكم وفي يدكم.
وباقى الكلام في فم حامل السلام. فالسلامة.²⁶¹

Əssaləmu əleyküm və rəhmətullahi və bərəkətuhi və rizvanuhu və ǧufranuhu.

Allah-Taalaya sığınmış Əhməd xan bəydən – qiyməti artsın və iqbali davam etsin–dəyərli qardaşlarımıza və uca dostlarımıza, Cərcəməatına və ora xas insanlara, alimlərə və ağsaqqallara. Allah sizi və bizi hər iki dünyanın üzü qaralığından qorusun. Amin ya Muin!

Məsələ budur ki, ilk olaraq arzumuz sizin sağ və salamat olmanızdır. İkincisi, sizə bildirirəm ki, Çinağ xalqı mənim Qorağan adlı ərazimi və torpağımı, daha öncə oradan çıxdıqdan və mənə təslim etdikdən sonra yenidən aldı. Onlar mənim haqqımda yalan danışır və (malımı) qəsb edirlər. Bu səbəbdən sizə məktub yazıb göndərdim ki, əgər mənim xətrimi istəyir və sevgimi qazanmaq istəyirsinizsə, məni özünüzdən, malımı malınızdan, şərəfimi də şərəfinizdən ayırmırsınızsa, bu məsələni həll etməyimə kömək olun. Əks halda, tərcih sizindir və sizin əlinizdədir. Sözümlərin davamını isə salama gətirən ayaqçılar söyləyəcəklər.

Salamat qalın.

²⁶¹Məktubun əsli Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivindədir.

3.1.5. Sultan Əhmədخانın general Tomrasova məktubu

814. Письмо полк. Ахмед-хана султана Емсуьйского
к ген. Томрасову, отъ 8-го реджеба.

..... ان استحرم منا عن احوال الاعسان
واعلموا ان شجعتي حان قد خرج مع عدد من الحدود
الى طرف شط نهر صور فاصدا للفتة و خرج الحدود
الزويسته الى معانته فوجه الحجاره و المعانله من الطائفس
عليك هالك شجعتي حان هزفوا و شئت شملهم و اقبلوا
صاعرين و ان سرخاي حان لم يصاحبه في هذا الامر
ولكن سمعا ان سرخاي حان هدار سل رسلا الى قزلباش
مع رسل شجعتي حان و وصل رسلا الى عند سلم حان
في شط نهر كر و ارشد هم سلم حان الى عند قزلباش
و انا احوال طرف حار فعداء الى عند هم صحت حس حان
قائلا اني قد حشكم بالمواحاة و الضلاح لا بالعداوة و الشقاق
هو عاعد هالك و تكلم مع حمر قليحان على وجه المواحاة
معه فلم يظهر لنا منهم علامه الخلاف و الحالكه الى الآن
ثم ان بعض حدود بل قدر قد نزل الى طرف حار
نعم قد هب بعضهم الى عثمانلو و رجع بعضهم الى الورا
على ما سمعنا هذا احوال ماها الى الآن فان حدث
بعد اليوم حادثة اخرى فانا نوصل خبرها اليكم بالاستعجال
ثم انا قد تكلمنا و تشاورنا مع حمر قليحان و نصالحنا معه
في جميعه امورها و ندارك عددا و عددا مهتئين للخدمة
اللازمة علينا فان شاء الله تعالى لا نحلف عن الخدمة الله
و حاسل العريضة حادما يوسف يقرر لكم داني الاحوال

.....Если вы спросите объ обстоятельствах Даге-
станскихъ, то знайте, что Ших-Али-ханъ, выступивъ

إن استخبرتم منا عن أحوال الداغستان فاعلموا أن شيخعلي خان قد خرج مع عدد من الجنود إلي طرف شط نهر صنبور قاصدا للقبّة وخرج الجنود الروسية إلي مقاتلته فوقعت المحاربة والمقاتلة بين الطائفتين فغلب هنالك شيخعلي خان ففرقوا وشتت شملهم وانقلبوا صاغرين. وإن سرخاي خان لم يصاحبه في هذا الأمر ولكن سمعنا أن سرخاي خان قد أرسل رسلا إلي قزلباش مع رسل شيخعلي خان ووصل رسلهما إلي عند سليم خان في شط نهر كر وأرشداهم سليم خان إلي عند قزلباش.

وأما أحوال طرف جار فقد جاء إلي عندهم محمد حسن خان قائلا إني قد جئتكم بالمؤاخاة والصلاح لا بالعداوة والشقاق. فهو قاعد هنالك ويتكلم مع جعفرقلي خان علي وجه المؤاخاة معه. فلم يظهر لنا منهم علامة الخلاف والمخالفة إلي الآن.

ثم إن بعض جنود بل قدر قد نزل إلي طرف جار بغتة فذهب بعضهم إلي عثمانلو ورجع بعضهم إلي الوراء علي ما سمعنا. هذا أحوال ما هنا حتي إلي الآن فإن حدث بعد اليوم حادثة أخرى فإننا نوصل خبرها إليكم بالإستعجال.

ثم إنا قد تكلمنا وتشاورنا مع جعفرقلي خان وتصالحنا في جمعية أمورنا وتدارك عددنا متهيئين للخدمة اللازمة علينا. فإن شاء الله تعالى لا نتخلف عن الخدمة البتة. وحامل العريضة خادمنا يوسف يقرر لكم باقي الأحوال.²⁶²

Bizdən Dağıstanda baş verən hadisələr haqqında soruşsanız, bilin ki, Şeyx Əli xan əsgərləri ilə bərabər Qubaya hücum etmək üçün Sanbur (Samur) çayı tərəfinə getdi. Rus əsgərləri də müharibə üçün o tərəfə getdilər və iki tərəf arasında müharibə baş verdi. Şeyx Əli xan orada məğlub oldu (əsgərləri) dağıldı, birliyi pozulmuş və təhqir edilmiş olaraq geri döndü. Bu hadisədə Surxay xan iştirak etmədi. Eşitdiyimizə görə, Surxay xan Şeyx Əli xanın elçiləri ilə birlikdə qızılbaşlara elçi göndərüb. Elçilər Kür çayı kənarında Səlim xanın yanına çatıblar, Səlim xan isə onları qızılbaşların yanına aparıb.

Car tərəfdə baş verən hadisələrə gəldikdə isə Məhəmməd Həsən xan onlara belə deyib: “Mən sizin yanınıza düşmənçilik və ayrılıq üçün deyil, qardaşlıq və sülh üçün gəldim!”.

Məhəmməd Həsən xan indi orada məskunlaşıb və Cəfərqulu xan ilə qardaşcasına rəftar edir. İndiyədək onlardan bizə qarşı müxalif bir hərəkət baş verməyib.

²⁶² *Aktı*, 4: 547.

Yenə bəzi Bulqədən əsgərləri gözlənilmədən Cəfər tərəfə gəldilər. Eşitdiyimizə görə, bəziləri Osmanlıya getdilər, bəziləri isə geri döndülər.

İndiyədək baş verən hadisələr bunlardır. Bu gündən sonra hər hansı bir hadisə olarsa, onun xəbərini dərhal sizə çatdıracağıq.

Eyni şəkildə biz də Cəfərqulu xan ilə danışib müşavirə etdik və üzərimizə düşən vəzifəni yerinə yetirmək üçün hazır olaraq ortaq hərəkət etmək və əsgər toplamaq mövzusunda razılaşıdıq. İnşallah, üzərimizə düşən xidmətdə qətiyyən geridə qalmayacağıq. Məktubu gətirən xidmətimiz Yusif digər məsələləri də sizə bildirəcək.

3.1.6. Əhmədxan sultanın Qum və Zərnəb camaatına məktubu

من الأمير المتوكل علي الله تعالى أحمد خان سلطان زيد قدره ودام عزه إلي رؤساء وكبراء وجميع جماعة قم وزرنب.
سلام كثير ودعاء بليغ وحفظنا الله وإياكم من البليات.
وبعد، فمرادي منكم أن تحسنوا إلينا في هذا الوقت وأن تذهبوا للحراسة. فليس لنا فرصة الاجتماع للخوف من الأمراض.
فإن جماعة سرباش قد ذهبوا في نوبتنا. وإن عافانا الله تعالى عن هذه البلاء فنحن نذهب إن شاء الله تعالى بالاجتماع.
فالآن قد خفنا الاجتماع مع من في قريتنا.
لا بد ثم لا بد من الذهاب في هذه النوبة إن كنتم تحسنون إلينا. فإنكم أصدقاؤنا وأحباؤنا، فلا نضيع إحسانكم إن شاء الله تعالى.
والسلام والدعاء ولا حول ولا قوة الا بالله.²⁶³

Allah-Taalaya təvəkkül etmiş Əhmədxan sultandan – onun qiyməti artsın və izzəti daimi olsun–Qum və Zərnəbin rəislərinə, öndərlərinə və bütün camaata salamlar və dualar olsun. Allah sizi və bizi müsibətlərdən qorusun.

²⁶³ Aytberov, Xapizov, *Elisu i Qorniy Maqal*, 337.

Məsələnin mahiyyəti budur ki, sizdən istəyim bu dövəmdə bizə yaxşılıq etməyiniz və növbəmizə getməyinizdir. Xəstəliklərdən narahat olduğumuz üçün görüşməyə fürsətimiz olmadı.

Sarıbaş camaatı da bizim növbəmizə getdi. Allah bu xəstəliyimizdən bizi qoruyub şəfa verərsə, İnşallah, biz də toplaşib gedəcəyik.

İndi kəndimizdə olanlarla görüşməkdən qorxduq.

Bizə yaxşılıq etmək istəyirsinizsə, mütləq və mütləq bu növbəyə getməyiniz lazımdır. Siz bizim dostlarımız və sevdiklərimizsiniz. İnşallah, bu yaxşılığınızı heç zaman unutmayacağıq.

Salam və dua olsun sizlərə. Allahdan başqa güc və qüvvət sahibi yoxdur.

3.1.7. Əhmədxan sultanın Məhəmməd əl-Kuriyə məktubu

سلام بلا غاية، من جناب أحمد خان إلي جناب محمد الكوري.
وبعد، فالمراد من تحرير هذه الرسالة الآن قد وكلتك لأداء الحج والعمرة لأجل
مرحوم المغفور عمر ابن موسى بما جري لعادة الشرع وبما يليق لك.
وأرسلت مع حامل السلام حاجي احمد الدراهم وعددها ثلاثة تومان.
فالمرجو من الله تعالى التوفيق لك ولسائر المسلمين. امين.²⁶⁴

Əhmədxandan Məhəmməd əl-Kuriyə sonsuz salam olsun.

Məsələnin mahiyyəti budur: məktubu yazmaqda məqsəd səni şəriətə uyğun olaraq və sənə yaraşan şəkildə mərhum və məğfur Ömər ibn Musa üçün həcc və ümrə etməyə vəkil təyin etdim.

Salamı gətirən Hacı Əhməd ilə ədədi üç түмән olan dirhəmlər göndərdim.

Allah-Taaladan arzu edirəm ki, sənə və bütün müsəlmanlara müvəffəqiyyət ehsan etsin. Amin.

²⁶⁴ Aytberov, Xapizov, *Elisu i Qorniy Maqal*, 339.

3.1.8. Danyal sultanın müdir Hacıova məktubu

من الراحي لرحمة الباري دانيال
إلي أشرف الزمان مدير نواب تلك
الأطراف حبيب
السلام عليكم وكان الله معكم آمين.
وبعد فكونكم في صحة وسلامة هو
المرام ثم المطلوب منك أن تدخل هذا
الحامل محمد الشرمهي في مسلك
الطلاب.

فإنه ذهب عندهم لعدم المدرس الذي
يعلم لعله لقراءة الدرس.
وإنه هو المعروف حاله بالصلاح
والديانة والخارج لطلب العلم لوجه الله.
حرره يوم الإثنين في 20 من ذي
القعدة 1242.

والسلام.²⁶⁵

Yaradanın rəhmətinə ümid
edən Danyaldan zamanının ən
şərəflisi, o tərəflərin naiblə-
rinin müdiri olan Hacıova.

Məsələyə gəlincə, arzula-
dığımız sizin sağ və salamat
olmanızdır. Sonra, səndən istə-
nilən budur ki, bu ayaqçı
Məhəmməd əş-Şürmuhiyə tələ-
bələrə sırasına daxil edəsən.

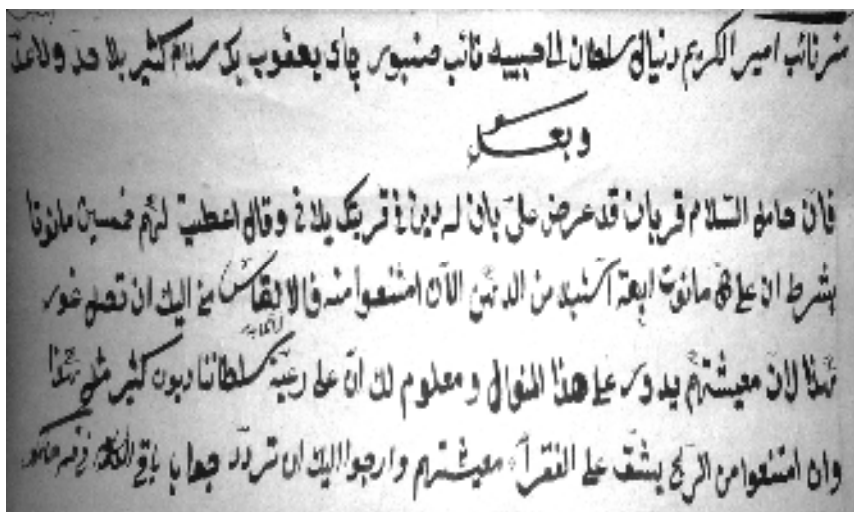
Çünki o, dərs keçən bir müəllim tapılmadığı üçün dərs oxumaqdan
ötrü sizin yanınıza yola düşdü. Onun doğruluq, dindarlıq və Allah
üçün elm öyrənmək məqsədilə yolçuluğa çıxmış olduğu məlumdur.

20 zılqədə bazar ertəsi, 1242.

Vəssalam.

²⁶⁵Məktubun əsli Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivindədir.

3.1.9. Danyal sultanın naibindən naib Yaqub bəyə məktub

من نائب أمير الكريم دنياي سلطان إلي حبيبه نائب صنبور چاي يعقوب بك.
سلام كثير بلا حد ولا عد
وبعد, فإن حامل السلام قربان قد عرض علي بأن له دين في قرينك يلاخ وقال أعطيت لهم خمسين مانوتا بشرط أن علي كل منوت أربعة إستبلا من الدهن. الآن إمتنعوا منه, فالإلتماس مني إليك أن تصل غور هذا, لأن معيشتهم يدور علي هذا المنوال.
ومعلوم لك أن علي رعية سلطاننا ديون كثير مثل هذا. وإن امتنعوا من الربح يشق علي الفقراء معيشتهم وأرجو إليك أن تردد جوابا بآية الله فيهم.
بأقي الكلام في فم حامل.²⁶⁶

Şərəfli əmir Danyal sultanın naibindən Sanbur çay naibi istəkli Yaqub bəyə.

Sizə saysız-hesabsız salamlar olsun.

Məsələ budur ki, sizə salam gətirən Qurbanın mənə ərz etdiyinə görə, onun sizin kəndiniz Yalaxda borcu var imiş. Dedi ki, onlara hər manat üçün dörd istabla yağ vermək şərti ilə əlli manat verdim. İndi onu vermirlər. Səndən xahişim, ona bu mövzuda kömək etməyindir. Çünki onların həyatı bu minval üzrə davam edir.

²⁶⁶Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi.

Sənə məlumdur ki, sultanımızın rəiyyətinin bunun kimi çox borcu var. Qazancıdan imtina etdikləri zaman, fəqirlərin həyatı ağırlaşır. Bir cavab verməyini xahiş edirəm. Sözün qalanını ayaqçı söyləyəcək.

3.1.10 Danyal sultanın Qusur camaatına məktubu

إنه من المتوكل علي الله تعالى دانيال سلطان إلي الأحياء وعرفاء وقاضي وسائر جماعة قصور.
السلام عليكم ورحمت الله تعالى وبركاته.
وبعد، فالمرجو منكم أن تميزوا من شجعانكم شابين رشدين وترسلوا معهما هذا كتاب الأراضي السبعة.
فإني سأحترم لهما وأجعلهما من خلص توابعنا وأجرهما جزاء حسنا في مقابلة هذه الخدمة ويكونان من المخلصين الداخلين تحت شفتنا كل وقت وحين.
ولتأمرهما بإيصال هذا الكتاب إلي كبراء خبر الأراضي السبعة وبإتيان بالجواب إلينا علي العجلة.
والباقي هذا والسلام والدعاء.²⁶⁷

Allaha təvəkkül edən Danyal sultandan Qusur camaatından olan dostlarına, alimlərə, qazı və digərlərinə. Salam əleyküm və rəhmətullahi və bərəkətuhi.

Məsələnin mahiyyəti budur ki, igidlərinizdən iki gənc və həddi-bülüğa çatmış kişi seçməyiniz və onlarla yeddi bölgənin yazısını göndərməyinizdir.

Mən onlara hörmət edəcəyəm, sədiq xidmətçilərimizdən edəcəyəm və bu xidmətlərin qarşılığında yaxşı məbləğ ödəyəcəyəm. Onlar həmişə və hər an bizim şəfqətimiz altına daxil olan sədiqlərdən olacaqlar.

Onlara yeddi bölgənin yazısını böyüklərə çatdırmağı və təcili surətdə bizə cavab gətirmələrini əmr edin.

Geri qalanı salamlarımız və dualarımızdır.

²⁶⁷ Ayterov, Xapizov, *Elisu i Qorniy Maqal*, 350.

3.1.11. Danyal sultanın Molla Şabana məktubu

إنه من المفوض أمره إلي الله دانيال إلي أخيه المخلص الصافي ملا شعبان.
السلام عليكم ورحمة الله وبركاته.
وبعد، فاعلمن بعلم اليقين بأن هذا الحامل حبيبو دبر لمن المخلصين والمختارين
عندنا في هذه الأصواب الداغستانية والعالم العامل بعلمه.
وقد توجه وعزم إلي زيارة بيت الله الحرام وطلب منا المعونة في الطرق في هذه
الديار.
فبناء علي التماسه كتبت إليك هذه البطاقة، فالمرجو من أخوتك أن تعينه علي
مقتضي مراده لأجل خاطري ولأجل الله.
فإن شاء الله لا ينسي إحسانك عندنا ولا يترك بدله لدينا.
أفضل الكلام قل ودل، أوصيكم بالدعاء والسلام عليكم.²⁶⁸

İşini Allaha həvalə etmiş Danyaldan səmimi və dürüst qardaşı
Molla Şabana.

Salam əleyküm və rəhmətullah və bərəkətuğu.

Nəzərinizə çatdırım ki, bu ayaqçı Hacıov Dibir Dağıstan tərəf-
lərdə və bizim məkanda dürüst, seçilən, alim və elmi ilə özünü sü-
but etmiş kimsələrdəndir.

İndi o, Beytullahı ziyarət etməyə qərar verib və o tərəfə yönəlib.
Ona görə də bu diyarın yollarında bizdən kömək istədi.

Onun bu kömək istəyinə rəğmən sənə bu məktubu yazdım.
Qardaşlığından umulan Allaha xatir və mənim xahişimə görə ona
istədiyi işində kömək göstərməyindir.

İnşallah, sənin bu yaxşılığını unutmayacaq və qarşılıqsız qoy-
mayacağıq.

Sözün ən fəzilətli olanı az və öz olanıdır. Sizə dualarımı tövsi-
yə edirəm. Vəssalamu əleyküm.

²⁶⁸ Aytberov, Xapizov, *Elisu i Qorniy Maqal*, 348.

3.2. Rus məmurlarının göndərdikləri və onlara göndərilən məktublar

Məlumdur ki, Qafqaz XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Çar Rusiyasının işğalı altına düşmüşdür. Bu dönmədən başlayaraq Çar Rusiyasının süqutunadək Qafqaz xalqları ilə rus dövləti arasında saysız-hesabsız müharibələr baş vermişdir. Bu müharibələrdə ruslar qanlı savaşlar törətsələr də, bəzi dövnlərdə keçici müqavilə bağlamağa məcbur olmuşlar. Məhz bu müqavilələrdən sonra da yerli xalqlarla ruslar arasında müxtəlif məktublaşmalar baş vermişdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək olar ki, ruslar bölgədə hakim olduğdan sonra, yerli xalqlardan seçdikləri və idarəçiliyə gətirdikləri şəxslərlə də müxtəlif səbəblərə görə yazışmalar olmuşdur. Bu yazışmalarda istifadə edilən dil isə Şimali Qafqaz bölgəsi üçün demək olar ki, tamamilə ərəbcədir. Cənubi Qafqaza, yəni Azərbaycana gəlincə, burada istifadə olunan dilinər əbcə, türkcə və farsca olduğu üzə çıxır.

Zamanın bu mərhələsində istifadə olunan məktubların çoxu 1860-1862-ci illərə aiddir. Hadis Rasulov xüsusi arxivində qorunan bir sıra məktub çox önəmli tarixə işıq tutmaqdadır. Bu illər elə dövrə təsadüf edir ki, Şeyx Şamil ruslar tərəfindən əsir alındıqdan sonrakı mərhələni əks etdirir. Həmin zamanla əlaqəli olaraq əlimizdə müstəqil bir araşdırma əsərinə rast gəlmədiyimizdən, bu məktublar tarixi sənəd səciyyəsi daşımaqdadır. Məktubların məzmunundan aydın olur ki, ruslar İmamət dövlətinin süqutundan sonrakı mərhələdə bənzər hadisələrin təkrar yaşanmaması üçün çox böyük əmək sərf etmiş, xalq və bəylər arasında mövcud olan anlaşılmazlıqları həll etməyə çalışmış, müharibələr səbəbindən yoxsul vəziyyətə salınmış xalqın maddi cəhətdən varlanması, inkişaf etməsi üçün çalışmışlar.

Ruslar bu səylərində böyük uğurlar əldə etsələr də, bir sıra siyasətlərinin reallaşmasına müvəffəq olsalar da, bu dönmə çox uzun sürməmişdir.

Qeyd edək ki, 1859-cu ildən 1877-ci ilədək Qafqazda çox az üsyan baş vermişdir. Hacı Murtuzun başçılığı ilə baş verən Car üsyanı bunlardan biridir. General Lazarovun bir məktubunda bu

hadisədən bəhs edilmiş və Dağıstan xalqının bu üsyanda ruslara dəstək verməməsi qınanmışdır. Ən böyük və şiddətli üsyan isə 1877-ci ildə rusların Qafqaz xalqlarını Osmanlıya qarşı müharibə etmək üçün əsgərliyə çağırılmaq istəməsi ilə başlanmışdır. Bu üsyan Şeyx Şamilin oğlu Qazi Məhəmmədin Qafqaza göndərdiyi məktublarla daha da genişlənmiş, üsyan zamanı həm Rusiya, həm də bölgə xalqı tərəfindən böyük tələfatlar verilmişdir. Amansızlıqla bir şəkildə yatırılan bu üsyanın nəticələri Qafqaz üçün çox ağır olmuş və bu dönmədən sonra bir daha bu böyüklükdə heç bir üsyan yaşanmamışdır.

1877-ci il hadisələri nəticəsində, Həsən Əlqədarinin bildirdiyinə əsasən, 10 min adam qətlə yetirilmiş, 15 min insan isə Rusiyanın fərqli bölgələrinə sürgün edilmişdir.²⁶⁹

İstər çarlıq dönəmində, istərsə də sovet dönəmində ruslar dövlət mənfəəti üçün Qafqazda ərəb dilini və ya əski türk əlifbasından istifadə edilməsində heç bir problem görməmiş, yaxud bunu qadağan etməmişdir. Bölgədə Şura hökuməti qurulduqdan sonrakı səkkizillik sovet dönəmində belə, əski türk əlifbasına və xalq arasında məşhur olan ərəbcə araşdırmalara maneçilik törənməmiş, tam əksinə, özlərinin kommunist düşüncələrini yaymaq üçün həm ərəb dilindən, həm də əski türk əlifbasından yararlanmışdır.

²⁶⁹Əlqədari, *Divanul-Məmnun*, 111-112.

3.2.1. Podpolkovnik Nazimokun Sultan Əhməd xana məktubu

إنه من الأمير بوط بولكنوك نازيموق قمندان إلي نتيجة الكرام بولقنوق بادشاه
الأعظم الأخ الأفخم سلطان أحمد خان .

سلام كثير عليكم

وبعد، فقد عزم وذهب العالي في المقام يرملوف الصغير إلي التفليس، فلك أن تعظم
وترتب وترفق إليه عشرين فارسا ورجلا نجيبا بكا وأربع فرسا حسنا لركوبه وتحضرها
كلها في قرية ألملى في صبح هذه الليلة ليذهبوا معه إلي منزل توب قراغاج ويوصلوه إلي
المنزل صحيحا سالما سريعا، لأنه يقصد الذهاب غدا يوم الثلاثاء إلي المنزل ولا تؤخره في
الطريق. والسلام.²⁷⁰

Əmir podpolkovnik Nazimok komandirdən şərəfli insanların
soyundan gələn və uca padşahın polkovniki dəyərli qardaşımız
Sultan Əhmədxana.

Əvvəla, sizə salamlar olsun.

Nəzərinizə çatdırım ki, məqamı uca kiçik Yermolov Tiflisə
getməyə qərar vermişdir. Sənin üzərinə düşən onu ucaltmağın, onu
şərəfli insanlar və bəylərdən iyirmi atlı yoldaş ilə təmin etməyin,
minməsi üçün dörd ədəd yaxşı at tapmağındır. Bunların hamısını bu
gecənin səhərişi Almalı kəndinə gətirmək lazımdır ki, onunla
bərabər Top Qarağaca getsinlər, sağ-salamat və sürətli bir şəkildə
evə çatdırsınlar. Çünki o, sabah, ikinci gün evə getmək istəyir. Onu
yolda gecikdirməyin.

Vəssalam.

²⁷⁰Məktubun əslı Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivindədir.

3.2.2. Hacıov əl-Karatinin general-mayor Lazarova məktubu

إلي رفيع الجاه والمكان عظيم المرتبة والشأن حاكم وسط داغستان ينارال مايور لازروف. قوافل التحيات ورواحل التسليمات.

فبين أهالي كافة هذه الناحية المقتصرية وبين جماعة واحدة منهم قد وقعت الدعوى والخصومة زمن شمويل ودانيال سلطان في حق أكل كلاء جبل من الجبل المشترك بين الناحية.

فتلك الجماعة الواحدة ادعوا عليها بأن لهم أكل ذلك وقالت الناحية كيف يكون لقرية واحدة أكل جبل الناحية المشترك بينهما؟

فرفعت هذه الدعوى إليهما وأصلحا بينهما برضاهم كلهم بإرسال الرجال، وفي يد أهل الناحية رسالتهما مع الخاتم في حق ختم الأمر. ثم وقع هذه الدعوى إلي حجي علي الجاري وترك كما ختم في زمنهما وكتب في دفتره بالإتمام. ومع ذلك لا يكون أهل الجماعة الواحدة علي ذلك. فهل أرسلهم إلي جنابكم العالي لقطع هذه الدعوى أو أسكتهم كما ختم؟ فالجواب من دولتكم العالية وأنتم صاحب الأمر. هذا، حرر يوم الإثنين 2 من ذي الحجة سنة 1277. وإنا خادمكم المخلص حجبو الكراطي. (وما في الدفتر مع رسالتهما أرسلت إليكم).²⁷¹

Şanı və məqamı uca, rütbə və mərtəbəsi yüksək, Orta Dağıstanın hakimi general-mayor Lazaroğlu. Sizə salam qafilələri və itaət karvanları olsun.

Miqtasiriyyə (və ya Müqtəsiriyyə) nahiyəsinin əhalisindən olan iki tayfa arasında Şamil və Danyal sultan zamanında ortaq bir dağın otlağından istifadə üçün düşmənçilik və dava hökm sürürdü. Bu tayfadan hər biri iddia edirdi ki, dağın otlağından istifadə haqqı özlərinə məxsusdur. Nahiyənin əhalisi isə ortaq bir dağdan istifadənin hər hansısa camaata aid olduğuna dair iddialarla barışmayıb, buna qarşı çıxış edirdi.

Sonradan dava daha da böyüyüb, sorağı Şamil və Danyal sultana gəlib çatdı. Onlar isə baş verənləri yerində araşdırmaq üçün heyət göndərməklə və hər iki tərəfin razılığı əsasında onları barışdırdılar. Nahiyə xalqının əlində məsələnin bağlandığına dair Şamil və Danyal sultanın möhürləri ilə imzalanmış məktub da var.

Sonra eyni davanın sorağı Hacı Əli əl-Cariyə də gəlib çatdı, ancaq o da məsələni Şamil və Danyal sultan zamanında həll edildiyi kimi bağladı, dəftərə də savaşın sona çatdığını qeyd etdi.

Lakin bütün baş verənlərə rəğmən bu camaat yenə də qərarla razı olmur. Davanın həlli üçün onları uca hüzzurunuzla göndərim, yoxsa məsələni bağlandığı kimi susdurummu?

Cavab uca dövlətinizdəndir, əmr sahibi də sizsiniz.

²⁷¹Hadis Rasulov Xüsusi Arxiv.

1277-ci il, zilhiccə ayının 2-si, bazar ertəsi yazıldı.

Mən – sədiq xidmətçiniz Hacıyov Əl-Karati.

Qeyd: dəftərdə olan yazını Şamil və Danyal sultanın məktubu ilə birlikdə sizə göndərdim.

3.2.3. General-mayor Lazarovun divanbəyi İrib Əl-Heçədiyə məktubu

الى المحي الخلق دينا ابا عبد الله عرب الحق سلع عليه السلام والرحمة
 اما بعد فانا نقر هذا المراسل اوصلي اليك مني على امان الله وقلنا ونقوم خلكنا
 فانا نرجو انك تظنوا اننا نريد ان نكتب اليك بانه يكون اربا لكنا ونظن انك
 من قبله كانت دابة الرعا عليهم ذلنا وحنا وانما اعلم بموقفنا ولا انت انا
 فلو كان الله من انا نريد ان نكتب اليك الكثير من الله والى سيقا وبعيدنا من الغادر
 والى سيقا وبعيدنا من الله وبعيدنا من الله والى سيقا وبعيدنا من الله والى سيقا
 سيقا وبعيدنا من الله والى سيقا وبعيدنا من الله والى سيقا وبعيدنا من الله
 فذبحوا الاولة جاور ولم الى القاعة من الله والى سيقا وبعيدنا من الله
 فخرنا واليون وياكيه خليم بعد الا ان ومن في قديم في الاطاع والسؤال في العطاء
 المدسدة بالنعوة صدر مني الغضير والى لم ارسالك الخرب معهم
 بل ارسالك انما نريد ان نكتب اليك احوالهم ويكونوا اسعداء وبعيدنا من الله
 في اقل بالخير اربا لكنا نريد ان نكتب اليك احوالهم ويكونوا اسعداء وبعيدنا من الله
 من اقل بهم مثلا باصدر احوالهم في الرزاق والى سيقا وبعيدنا من الله
 باو بارهم ولا نريد ان نكتب اليك احوالهم ويكونوا اسعداء وبعيدنا من الله
 محاروم وفقدنا في القاعة من الله والى سيقا وبعيدنا من الله والى سيقا
 وانا نريد ان نكتب اليك احوالهم ويكونوا اسعداء وبعيدنا من الله والى سيقا
 والى سيقا وبعيدنا من الله والى سيقا وبعيدنا من الله والى سيقا وبعيدنا من الله

لا اقل كنت قننتنا بعد الاستقامة
 النظام انهم عرفوا احوالهم
 وعرفوا النظام الذي اقبلت
 في احوالهم العداوة والى سيقا
 هذا المذكور لم يبق في احوالهم
 ولم يبق في احوالهم
 ولم يبق في احوالهم
 بالخير والسف

إلي المحب المخلص ديوان بليك عرب الهجدي، سلام عليكم والرحمت.
أما بعد، فإن تقرأ هذا الأمر الواصل إليك مني علي أهالي ناحية قرلل وتفهمهم ذلك الأمر.

فإن رجالكم تكلموا حال حدوث تلك الفتنة من مرتض حاج بأنه يكون أمره كذا وكذا ونطقوا بكلمات رذيلة كانت عاقبة أمرها عليهم ندامة وحسرة.
وأنا لا أهتم بمرتض حاج ولا ألتفت إليه ولو كان مثله من قائد الجيش أكثر من المائة. وأي شيء هو عند رماح الفادشاه الأعظم وأي شيء هو لدي شوكتة؟
وإن رجالكم قوم لا يعرفون حالي وشأني ونظامي، ولو كانوا يفقهون شيئا لتفكروا. وإني كنت ظننت أنهم قوم عارفون.

وإني أمرت قصدا علي 7 نفر من رجالكم بخروجهم إلي الجيش وذهبوا إلي ولاية الجار، والرجال القاعدون منكم عن الذهبين خبر ما حل بمرتض حاج وبأعوانه من الخسران والهوان وما يكون عليهم بعد الآن ومن وقوعهم في الإلحاح والسؤال من العظماء الروسية بالعفة عما صدر منهم من التقصيرات.
وإني لم أرسل رجالكم للحرب معهم بل أرسلتهم أن ينظروا إلي أحوالهم ويكونوا شهداء ويعلموكم ما رأوه بعد رجوعهم إليكم.

ثم قل يا عرب لرجالكم السفهاء الذين يتفكرون في الحوادث وأمر عليهم بأن لا يصدر من أفواههم مثل ما صدر الآن من الرذائل وإلا لأمر بمقابلة السهام المحددة للسلاديت بادبارهم ولأذيقنهم العذاب الأليم.

وإن الواجب عليهم أداء فرائض الله تعالى واجتناب محارمه والخدمة الخالصة للفاشاه الأعظم والسعي في معاشهم.

هذا وأنا ينارال مايور لازروف حاكم وسط داغستان.

حرر 11 من محرم سنة 1280.

وإني كنت ظننت بعد إستقامة النظام أنهم عرفوا أحوالهم وعرفوا النظام الذي أجرته في أهالي الداغستان. ولو عرفوا هذا المذكور لم يتفكروا في ما صدر من أفواههم ولم ينطقوا كالسفهاء بالحمق والسفه.²⁷²

Qiymətli və dəyərli divanbəyi İrib əl-Heçediyyə. Salam və rəhmət olsun sənə.

Nəzərinə çatdırmaq istəyirəm ki, məndən sənə gələcək bu əmri Qaralal nahiyyəsi xalqına oxu və izah et.

Çünki sizin adamlarınız Hacı Murtuz fitnəsi baş verdiyi zaman “onun vəziyyəti bu cür, bu cür olacaq”, – deyə mühakimə yürütdülər və nəticəsi peşmanlıq və həsrət olan rəzil sözlər söylədilər.

²⁷²Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

Hacı Murtuz mənim vecimə də deyil. Onun kimi yüz ordu komandiri olsa belə, dönüb baxmam. Uca padşahın oxlarının və qüdrətinin qarşısında o kimdir ki?

Sizin adamlarınız mənim halımı, şanımlı və qaydalarımı bilməyən bir camaatdır. Əgər bilsəydilər nə etdiklərini mütləq fikirləşərdilər. Mən də onları arif bir camaat zənn etmişdim.

Mən sizin adamlarınızdan yeddi nəfərə ordu ilə çıxmalarını qəsdən əmr etmişdim, ancaq onlar Cara getdilər. Getməyən adamlarınız gedənlərdən Hacı Murtuzun və onun tərəfdarlarının məğlub olduqlarını və təhqir edildiklərini, daha sonra da etdikləri xətalara bağışlanması üçün rus böyüklərindən bağışlanma və üzr etmələri xəbərini almışdılar.

Mən sizin adamlarınızı onlarla müharibə etmək üçün deyil, əksinə, onların vəziyyətinə şahid olub döndükdən sonra gördüklerini sizə danışmaları üçün göndərmişdim.

Sonra müxtəlif hadisələr törətməyi və digər mənfi oyunlar çıxarmağı düşünən ağılsız adamlarına əmr et ki, bir daha ağızlarından indi danışdıqları kimi rəzil sözlər çıxarmasınlar. Belə olmasa, əsgərlərə əmr edəcəyəm ki, kəskin oxları ilə arxalarına düşüb onlara şiddətli əzablar daddırsınlar.

Onların görməli olacağı vacib şeylər isə Allah-Taalanın fərzlərinə əməl etmək, Uca Allahın haram buyurduqlarından uzaqlaşmaq, yüksək padşaha səmimi xidmət etmək və güzəranlarının yaxşılaşması üçün səy göstərməkdir.

Mən – Orta Dağıstan hakimi general-mayor Lazarov.

11 məhərrəm, 1280-ci ildə yazıldı.

Zənn etmişdim ki, vəziyyət öz məcrasına düşdükdən sonra, onlar öz durumlarını və Dağıstan xalqı üzərində tətbiq etdiyim qayda-qanunu başa düşdülər. Əgər bunu başa düşsəydilər, ağızlarından çıxanı düşünər və ağılsızlar kimi axmaqcasına və mənasız sözlər danışmazdılar.

3.2.4. Ğuful camaatının Lazarova məktubu

حاكم وسط داغستان
 ينال المايور لازروف
 من الشرذمة القليلة غفل إلى العبالش والرفيع بالمكان
 زيد شرفه

وبعد فلديك العجل على أمثال العظماء قبل تعلم
 حقيق الحال والأقوال فلا تنف على أكاذيب ههههه والكراقات وبلاد
 الأكاذيب فانهم لم يعمدوا زمانهم ولا يهابونهم بافهامهم المزفرف
 الموههه في ان يميلوا إلى جهنم الآن كانوا يسعون عندك
 على انهم المالكون فانها واعتدك فانها فارتد رجالا محبين
 لثانك لينظر وا على مزارعنا وعلى تغينا وعلى اقوالهم وكلامهم
 ويحبب الغضب والعيب على ان فتاى منهم
 والسلام

من الشرذمة القليلة غفل إلى العالي بالشأن والرفيع بالمكان ينال المايور لازروف
 حاكم وسط داغستان. زيد شرفه.

وبعد فلا يليق العجلة علي أمثالك العظماء قبل تعليم حقيقة الحال والأقوال.
 فلا تثق علي أكاذيب هقل وأكثر أقاويلهم الأكاذيب.
 فإنهم سعو في زمان شمويل ونوابه إليهم بأقوالهم المزخرفة المموهة حتي أن يميلوا
 إلي جهتهم.
 الآن كانوا يسعون عندك علي أثرهم المألوفة.
 فإن جاؤا عندك ثانيا فأرسل رجالا من بين ثقاتك لينظروا علي قرار عنا وعلي سعيينا
 وعلي أقوالهم ولتعلم وجوب الغضب والعيب علي اي منا ومنهم. والسلام.²⁷³

Kiçik camaat Ğufuldan şanı uca, məqamı yüksək Orta Dağıstan hakimi general-mayor Lazarova. Şərəfiniz daim artsın.

Nəzərinizə çatdırım ki, sizin kimi böyüklərə baş verənlərin və deyilən sözlərin mahiyyətinə bələd olmadan tez-tələsik nəticələr çıxarmaq yaraşmaz.

Hıqal camaatının sözlərinə etibar etməyin, onların söylədiklərinin əksəriyyəti yalandır.

Onlar Şamil və onun naiblərinin zamanında bu şəxslərin rəğbətini əldə etməkdən ötrü müxtəlif bəzəkli saxta sözlərlə çox çalışdılar.

İndi eyni üsulla sizin dəyanınıza gəlir və rəğbətinizi qazanmağa çalışırlar.

Əgər onlar ikinci dəfə yenidən yanınıza gəlsələr, adamlarınız arasından etimad göstərdiyiniz kimsələri buraya göndərin ki, bizim də qərarımızı və səyimizi görsünlər. Eləcə də onların da sözlərini və araşdırmalarını görsünlər. Gəlsinlər və öz gözləri ilə görsünlər; qəzəb və qüsurun hansımızın üzərində olacağına qərar versinlər. Vəssalam.

²⁷³Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

3.2.5. Balakən camaatının Lazarova məktubu

من فاضل و شمس و عرفاء و كبر و جلال و جلال و جلال و جلال
 الى العالمين و الرفيع بالملكين و الرفيع بالملكين و الرفيع بالملكين
 و من اصابه لدى العدى و انتزل نبيك من ابناء الداعية عليهم
 تحت ظل الغرائنة و الاصل ان بلا ظلم ولا قتل و قتل و قتل

فرب عتركم و شرفكم
 احببنا و صلنا و بنينا و بنينا و بنينا و بنينا و بنينا و بنينا
 و شرانا و قد امد رجا لنا و جماعتنا و فمنا كل ما في رخصتنا و قد
 رضاء بلبغا و اوصلنا و بنينا الى دمعنا اعلى كل حبيب و رضى
 و نحن على الغرائنة و الاصل ان بلا ظلم ولا قتل ولا قتل
 من شمس و عرفاء و من ناسنا فانا ظلمونا فلا نخجل و لو كان
 فلبلا مثل جناح البعوض و وقفك الله لثقت احف
 و يبطل الباطل و دمنكم كل شئتم فريز

من قاضي ورئيس وعرفاء وكبراء وجل جماعة بلكان صغيرهم وكبيرهم حتي الصبيان إلي العالي بالجاه والرفيع بالمكان ينارال لازروف الذي انتشر وشاع صيته لدي الورى وأنزل بيده مساكين الداغستان كلهم تحت ظل الفراغة والإحسان بلا ظلم ولا قتل وغيرها. زيد عزكم وشرفكم.
 أما بعد، فلما وصل إلينا رسلك الكرام بكتاب من جهتك العالي وقرأناه قدام رجالنا وجماعتنا و فهمنا كل ما فيه ورضينا منك رضاء بليغا وأوصلك ربنا إلي درجة أعلي كما تحب وترضي.
 ونحن علي الفراغة والإحسان بلا هم ولا ظلم مكران من رئيسنا وعرفائنا ومن نائبنا.

فإن ظلمونا فلا نحمله ولو كان قليلا مثل جناح البعوضة.
 ووفقك الله لتحق الحق وتبطل الباطل ودمتم كما شئتم. فهذا²⁷⁴.

Bütün Balakən camaatından, qazısı, rəisi, alimləri, öndərləri, böyükləri, kiçikləri, hətta uşaqları da daxil, şanı uca, məqamı yüksək, şöhrəti insanlar arasında yayılmış, bütün Dağıstan kasıblarını ölüm, zülm və s. olmadan bolluq və yaxşılıq içərisində yaşadan general Lazarova. İzzət və şərəfiniz daim artsın. Nəzərinizə çatdırım ki, elçiləriniz uca qatınızdan göndərilmiş yazı ilə bizim yanımıza gəlib-çatdıqları zaman həmin yazını adamlarımızın və camaatımızın qarşısında oxudu. Orada yazılmış hər şeyi başa düşdük və sizdən çox razı qaldıq. Allah sizi istədiyiniz və sevdiyiniz kimi daha uca məqamlara ucaltsın.

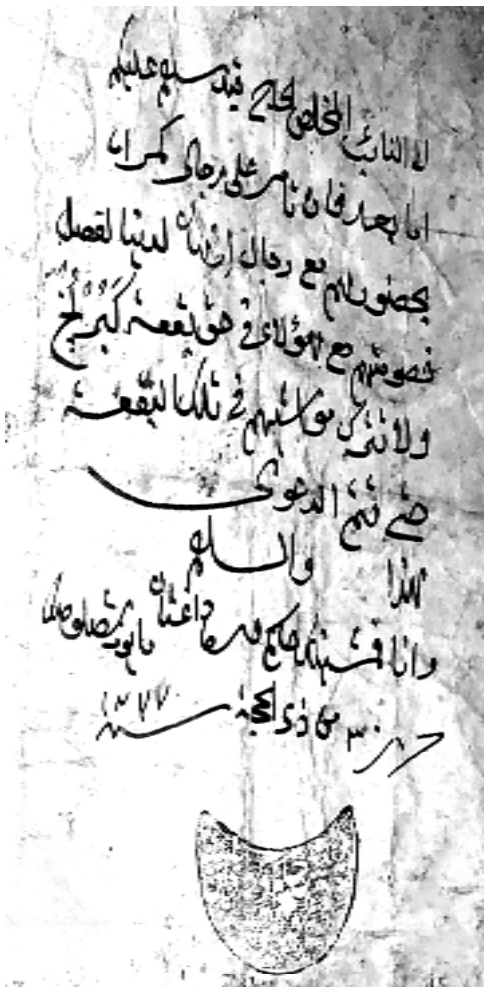
Biz naibimizin, rəisimizin və ariflərimizin məkrlərinin zülmündən qayğısız olaraq bolluq və ehsan içərisindəyik.

Əgər bizə zülm etsələr, buna bir qədər olsa belə bir etməyəcəyik.

Haqqı həyata keçirməyə və batili yox etməyə Allah sizi müvəffəq etsin. Arzu etdiyiniz kimi salamat qalın.

²⁷⁴Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

3.2.6. Mayor Şeslusekin Hacı Qebedə məktubu

إلي النائب المخلص الحاج قبد، سلام
عليكم.
أما بعد، فإن تأمر علي رجال
كمراه بحضورهم مع رجال إرهان
لدينا لفحص خصومتهم مع هؤلاء في
حق بقعة كبرلخ.
ولا تترك مواشيهم في تلك البقعة
حتى تتم الدعوى.
هذا والسلام.
وأنا فمشنيك حاكم وسط
داغستان مايور شصلوصك.
حرر 30 من ذي الحجة سنة
1277.²⁷⁵

Sadiq naib Hacı Qebedə.
Salam əleyküm.

Nəzərinizə çatdırım ki,
Kaburlux ərazisi haqqında
mübahisəni həll etmək üçün
gimrililərə İrhan camaatı ilə
birlikdə gəlmələrini əmr
etməlisən.

Mübahisənin tamamlanması üçün onların
davarlarını o ərazidə qoyma.
Vəssalam.

Mən – Orta Dağıstan hakiminin köməkçisi mayor Şeslusek.
30 zilhicca, 1277-ci ildə yazıldı.

²⁷⁵Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

3.2.7. General-mayor Lazarovun Qaysubiyun nahiyyəsinə məktubu

إلى كافة ناحية غيصوبيون، سلام
عليكم والرحمة.
أما بعد، فاعلموا إنني أقمت عليكم
هذا الحامل المخلص الصادق مصطفى.
فاعليكم أن تطيعوا أمره وتجتنبوا
نواهيهِ، فإنه رجل صالح لا يريد الظلم
علي الرعية.
وإنه يحل مشكلاتكم حين مست
حاجتكم إلي حلها، وإنه يتم أموركم
وخصوماتكم بالإستقامة وبعدم التعصب.
فمن أطاعه فقط أطاعني ومن
عصاه فقط عصاني. هذا.
وأنا ينارال مايور لازروف حاكم
وسط داغستان.
حرر 20 من ربيع الاول سنة
1278²⁷⁶

Qaysubiyun nahiyyəsinin əhalisinə. Üzərinizə salam və rəhmət olsun.

Nəzərinizə çatdırım ki, mən üzərinizə sadıq və dürüst kuryer Mustafanı idarəçi olaraq təyin etdim.

Onun əmrinə itaət edin və qadağalarından uzaq durun.

Şübhəsiz, o, dürüst və xalqa zülm etmək istəməyən bir adamdır.

Hər ehtiyac hiss etdiyinizdə, o sizin problemlərinizi yoluna qoyacaq, işlərinizi və davalarınızı həddi aşmadan istiqamət üzrə tamamlayacaq.

Ona itaət edən mənə itaət etmiş olar, ona üsyan edən isə mənə üsyan etmiş olar.

²⁷⁶Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

إلي قري وأهالي وجماعات ولاية النائب الحاج قبد. سلام.
 أما بعد، فأعلامكم أنني وليتكم النائب لدرأ المفساد وإزالة المظالم عنكم وجلب
 المصالح والإحسان عليكم.
 وأعطي له خرجاً عظيماً وفضة كثيرة لئلا يأخذ منكم ولئلا يكلف عليكم.
 وأرسلت هؤلاء الحملة أهل الديوان محمد بن سعيد الإلهي وعيسى الارهاني وعبد
 الله النقشي للنظر إلي أحوالكم ولتفحص ما حل بكم من الولات.
 فإن تخبروا وتبينوا ما يفعل ويأخذ منكم وأيضاً ما يفعل ويأخذ سائر الرؤساء
 والعرفاء، فالحاصل كل ما رأيتموه بغير صواب وسبيل.
 فإن لم تخبروا ولم تبينوا لهم ذلك الآن فلا أستمع إليكم من بعد الآن وإن حضرتم لديّ
 جميعاً. هذا.
 وأنا ينارال مايور لازروف حاكم وسط داغستان.
 في 30 من ذي القعدة 1277.²⁷⁷

Naib Hacı Qebeden kəndlərinə, əhalisinə və camaatına. Salam.

Nəzərinizə çatdırım ki, zərərli olan hər bir şeyin sizdən uzaqlaşdırılması, üzərinizdən zülmün qaldırılması, məişətinizin faydalı və xeyirli olması üçün naibi üzərinizə təyin etdim.

Bundan üçün ona yetərinəcə maaş və çoxlu qızıl verirəm ki, sizdən heç nə almasın və sizi sıxıntıya salmasın.

Bu ayaqçıları və divan – məhkəmə üzvlərini – Məhəmməd ibn Səid əl-İhali, İsa əl-İrhani və Abdullah ən-Nəqşini vəziyyətinizi araşdırmaları və valilərin sizə nə etdiklərini öyrənmək üçün göndərdim.

Onlara sizinlə necə davranıldığı və sizdən nə alındığı barədə xəbər verin və açıqlayın. Eyni şəkildə digər rəislərin və ariflərin də nə aldıkları barədə məlumat verin. Yəni gördüyünüz nöqsanları və həqiqiliyinə şübhə etdiyiniz hər şeyi xəbər verin.

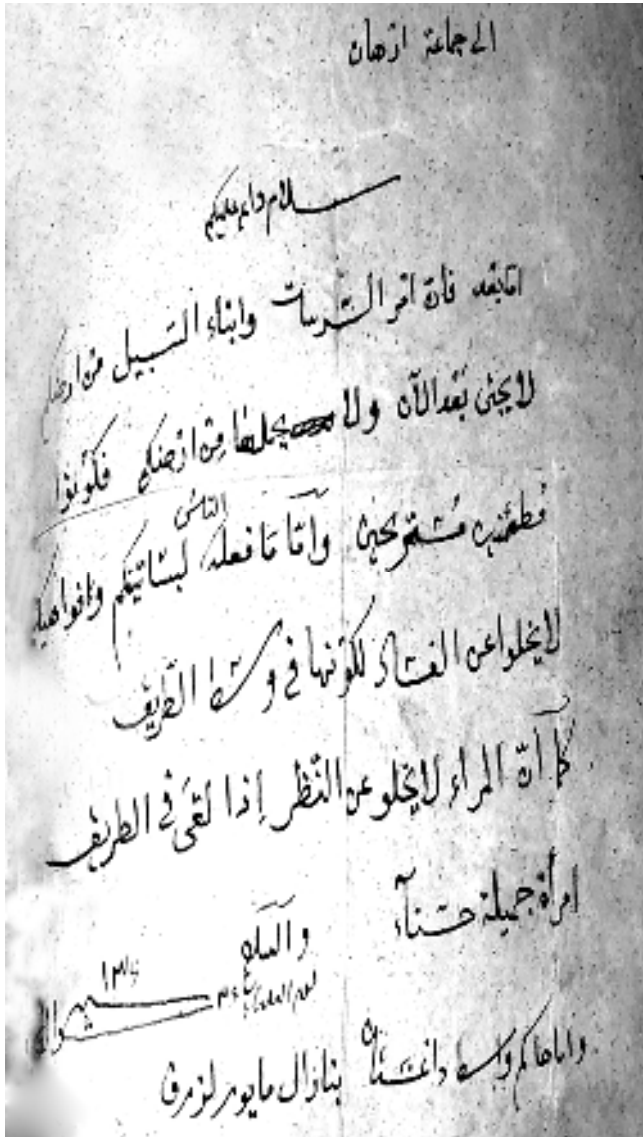
Əgər onlara baş verənləri indi xəbər verib açıqlamasanız, sonradan hamınız yanıma da gəlsəniz, sizə qulaq asmayacağam.

Mən – Orta Dağıstan hakimi general-mayor Lazarov.

30 zilqədə, 1277.

²⁷⁷Hadis Rasulov Xüsusi Arxiv

3.2.9. General-mayor Lazarovun İrhan camaatına məktubu

إلي جماعة إرهان. سلام دائم عليكم.
أما بعد، فإن أمر السرسات وأبناء السبيل من أرضكم لا يجيء بعد الآن ولا يحملها
من أرضكم، فكونوا مطمئنين مستريحين.
وأما ما فعله الناس لبساتينكم وفواهيكم لا يخلو عن الفساد لكونها في وسط الطريق،
كما أن المراء لا يخلو عن النظر إذا لقي في الطريق امرأة جميلة حسناء. والسلام.
يوم الثلاثاء 24 شوال سنة 1277.
وأنا حاكم وسط داغستان ينارال مايور لزرف.²⁷⁸

İrhan camaatına. Üzərinizə daim salam olsun.

Nəzərinizə çatdırım ki, bundan sonra sursat və yolçular sizin torpağınızdan keçməyəcək və daşınmayacaq. Rahat və müstərih olun.

Ancaq insanların bağçalarınıza və meyvələrinizə etdiklərinə gəlincə (bu yöndə bir müqayisəni nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm) necə ki, insanlar yolda gözəl bir qadınla qarşılaşdıqları zaman, ona baxmadan ötə bilmədikləri kimi, sizin bağça və meyvələriniz də yolun ortasında yerləşdiyindən, müəyyən qədər də olsa ziyandan uzaq qalmayacaq.

24 şəvval, çərşənbə axşamı, 1277.

Mən – Orta Dağıstan hakimi general-mayor Lazarov.

²⁷⁸Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

3.2.10. Mayor Şeslusekin Hacıov əl-Karatiyə məktubu

إلى النائب المخلص حبيب الكراطي سلام عليكم
 أما بعد، فإن تنظر إلي عرض هذا الحامل حج الودى وأتمم أمره علي وفق الشرع أو
 حج الودى وأتمم أمره علي وفق الشرع
 أو العادة أو الصلح والسلام
 وأنا فمشنيك حاكم وسط داغستان مايور شصلووك
 حرر 1 من رمضان سنة 1277

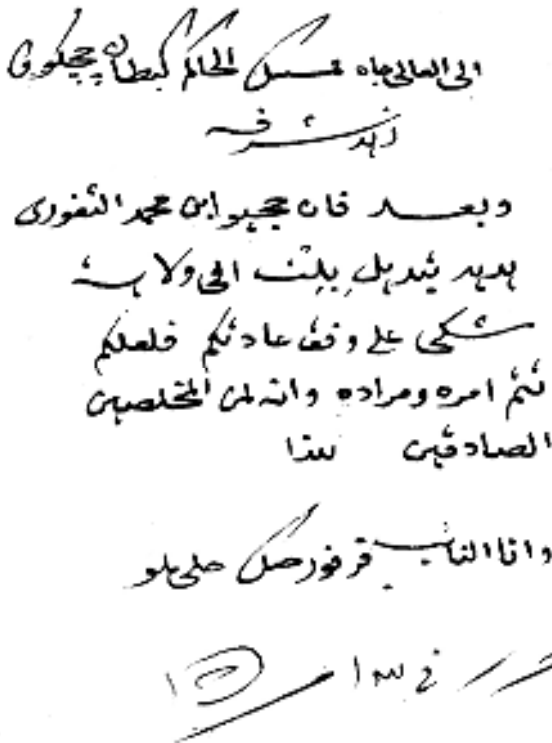
إلى النائب المخلص حبيب الكراطي. سلام عليكم.
 أما بعد، فإن تنظر إلي عرض هذا الحامل حج الودى وأتمم أمره علي وفق الشرع أو
 العادة أو الصلح. والسلام.
 وأنا فمشنيك حاكم وسط داغستان مايور شصلووك.
 حرر 1 من رمضان سنة 1277.

Sadiq naib Hacıov əl-Karatiyə. Salam əleyküm.

Nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, bu ayaqçı Hacı Əl-Vədinin şikayətinə bax, onun işini ya şəriətə, ya adətə, ya da sülhə uyğun olaraq tamamla. Vəssalam.

Mən – Orta Dağıstan hakiminin köməkçisi mayor Şeslusek.
1 ramazan, 1277-ci ildə yazıldı.²⁷⁹

3.2.11. Naib Halimilavın kapitan Çiçəkova məktubu

إلى العالي جاه فمشنك الحالك كبطان چچكوف
لهده شرفه
وبعد فان حجبو ابن محمد الثغوري
هديه بتدبيل بليت الى ولايه
شكى على وقت عادتك فلعلمكم
ثم امره ومراده وانه من المخلصين
الصادقين نذا
وانا النائب قرفورصل حليلو
1277

إلى العالي جاه فمشنك الحالك كبطان چچكوف.
زيد شرفه.

وبعد, فان حجبو ابن محمد الثغوري يريد تبديل بليت إلى ولاية شكى علي وفق عادتك.

²⁷⁹Hadis Rasulov Xüsusi Arxiv.

فلعلكم تتم أمره ومراده, وإنه لمن المخلصين الصادقين.
هذا وأنا النائب فدفورچك حلى ملو.
حرر في 13²⁸⁰.

Şöhrəti uca hakimın köməkçisi kapitan Çiçəkova.

Şərəfin daim artsın.

Məsələ budur ki, Hacıov ibn Məhəmməd əs-Suğuri adətinizə uyğun olaraq, biletini Şəki vilayətinə dəyişdirmək istəyir.

Arzu edirəm ki, onun işini və istəyini tamamlayasınız. Şübhəsiz, o, səmimi və sadıq şəxsdir.

Mən – naib podporuçik Halimilav.

13-də yazıldı.

3.2.12. Naib Halimilavın kapitan Çiçəkova məktubu

چچکوف
الى العالي شاه فتحيه الخاتم كبطا
زهد شرفا وكمالا
وبعد فإني هذا الحامل عمر بن
عيسى يريد أن يذهب إلي ولاية
چار لكسب المعيشة برسالتكم
الواسعة.
فلعلكم ترشده, وإنه لمن
الأمناء المخلصين.
هذا وأنا النائب فدفورچك حلى ملو.
حرر في 13 من ج ا.²⁸¹
Şöhrəti uca hakimın
köməkçisi kapitan Çiçə-
kova.
Şərəf və kamalın
artsın.

إلي العالي بالشأن فمشنك
الحاكم چچکوف.
زيد شرفا وكمالا.

وبعد, فإن هذا الحامل عمر بن
عيسى يريد أن يذهب إلي ولاية
چار لكسب المعيشة برسالتكم
الواسعة.

فلعلكم ترشده, وإنه لمن
الأمناء المخلصين.

هذا وأنا النائب فدفورچك حلى ملو.
حرر في 13 من ج ا.²⁸¹

Şöhrəti uca hakimın
köməkçisi kapitan Çiçə-
kova.

Şərəf və kamalın
artsın.

²⁸⁰Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

²⁸¹Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

Məsələ budur ki, bu ayaqçı Ömər ibn İsa təsir dairəsi geniş məktubunuzla çörək pulu qazanmaq üçün Cara getmək istəyir.

Ümid edirəm, ona yol göstərərsiniz, şübhəsiz, o, etibarlı və dürüst insanlardandır.

Mən – naib podporuçik Halimilav.

Cümadəl-ula ayının 13-də yazıldı.

3.2.13. Naib Murtaza Əlinin mayor Şeslusekə məktubu

إلى فمشنيك حاكم وسط داغستان مايور
 زید شرفه
 وبعد، فلما أراد حامل السلام
 محمد علي أن يذهب إلى ولاية غلده ليطلب فرسه
 الضالة أرسلته لديك ليأخذ الكاغذ منك لتخليه سبيله بحيث لا يتكلم معه أحد بسوء.
 فإن أجبت له علي وفق مراده فذا مرادي، ثم إن أعطيت الرسالة إلي يد رفيقه فذا
 نهاية مقصودي.
 وأنا النائب فدفريچيك مرتضى علي.
 ص ١٧٧

إلى فمشنيك حاكم وسط داغستان مايور شصلوصك.
 زيد شرفه.

وبعد، فلما أراد حامل السلام محمد علي أن يذهب إلى ولاية غلده ليطلب فرسه الضالة أرسلته لديك ليأخذ الكاغذ منك لتخليه سبيله بحيث لا يتكلم معه أحد بسوء. فإن أجبت له علي وفق مراده فذا مرادي، ثم إن أعطيت الرسالة إلي يد رفيقه فذا نهاية مقصودي.

فهذا وأنا النائب فدفريچيك مرتضى علي.

حرره في 19 من ذي القعدة 1277.²⁸²

Orta Dağıstan hakiminin köməkçisi mayor Şeslusekə.

Şərəfin artsın.

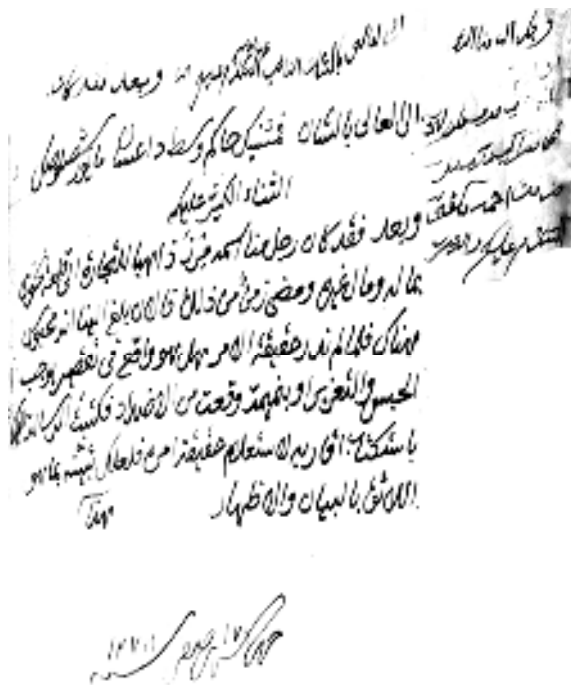
Məsələ budur ki, salamı gətirən Məhəmməd Əli itmiş atını axtarmaq üçün Qoloda vilayətinə getmək istəyincə, yolda heç kimin ona toxunmaması və nalayiq söz deməməsi üçün kağız almaqdan ötrü sizin yanınıza göndərdim.

Ona istəyinə uyğun cavab versəniz, istədiyimiz də budur, sonra o məktubu dostuna versəniz, bu da xahişimizin sonuncusudur.

Mən – naib podporuçik Murtaza Əli.

13 zilqədə, 1277-ci ildə yazıldı.

3.2.14. Mayor Şeslusekə məktub

²⁸²Hadis Rasulov Xüsusi Arxiv.

إلي العالي بالشأن فمشنيك حاكم وسط داغستان مايور شصلوصك.
 الثناء الكثير عليكم.
 وبعد, فقد كان رجل منا اسمه مِرَزَ ذاهبا للتجارة إلي قلعة نخوى بماله ومال غيره
 ومضي زمن من ذلك.
 فالآن بلغ إلينا أنه محبوس هناك.
 فلما لم ندر حقيقة الأمر هل هو واقع في تقصير يوجب الحبس والتعزير أو بنميمة
 وقعت من الأضداد فكتبت الرسالة إليك باستكتاب أقاربه لاستعلام حقيقة أمره.
 فلعلك تبينه بما هو اللائق بالبيان والإظهار.
 حرر 17 شهر صفر سنة 1278.²⁸³

Şöhrəti uca, Orta Dağıstan hakiminin köməkçisi mayor Şeslusekə.
 Üzərinizə çox salam olsun.

Məsələ budur ki, bizdən adı Mirzə olan bir adam özünün və başqalarının malı ilə ticarət üçün Nuxa qalasına getmişdi.

Bunun üzərindən uzun müddət keçdi.

İndi bizə məlum olub ki, o, orada məhbusdur.

Həbs ediləcək və cəzalandırılacaq bir təqsirinin olduğu, yaxud düşmənlərin iftirasına görə həbs edildiyinin həqiqəti bizə məlum olmadığına görə, onun işinin doğruluğunu öyrənmək üçün qohumlarının istəyi ilə sizə bu məktubu yazıb göndərdim.

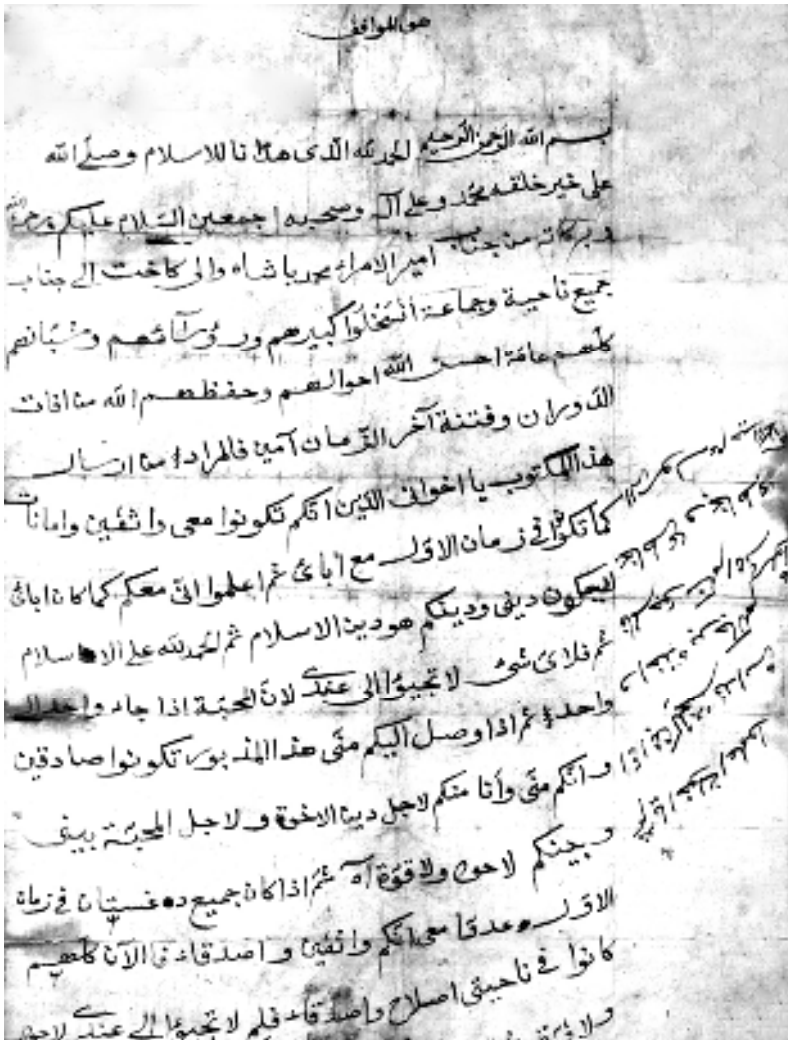
Xahim edirəm, siz onun işini araşdırasınız və layiqli şəkildə aydınlaşdırasınız.

Səfər ayının 17-si, 1278-ci ildə yazıldı.

²⁸³Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

3.3. Gürcüstan liderlərinin məktubları

3.3.1 Kaxet valisi Məhəmməd Paşanın Untsukul xalqına məktubu

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا للإسلام وصلي الله علي خير خلقه محمد وعلي آله وصحبه
أجمعين.

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته
من جناب أمير الأمراء محمد باشاه والي كاخت إلي جناب جميع ناحية وجماعة
أنسخلوا كبيرهم ورؤسائهم وشبانهم كلهم عامة. أحسن الله أحوالهم وحفظهم الله من آفات
الدوران وفتنة آخر الزمان أمين.

فالمراد من إرسال هذا المكتوب يا إخواني الدين أنكم تكونوا معي واثقين وأمانات
كما تكونوا في زمان الأول مع آبائي. ثم اعلّموا أنني معكم كما كان آبائي. ليكون ديني
ودينكم هو دين الإسلام ثم الحمد لله علي الإسلام. ثم فلا شيء لا تجيؤا إلي عندي؟ لأن
المحبة إذا جاء واحد إلي واحد.

ثم إذا وصل إليكم مني هذا المذبور تكونوا صادقين وإنكم مني وأنا منكم لأجل دين
الأخوة ولأجل المحبة بيني وبينكم. لا حول ولا قوة أه. ثم إذا كان جميع داغستان في زمان
الأول عدوا معي أنكم واثقين وأصدقاء. فالأن كلهم كانوا في ناحيتي أصلاح وأصدقاء. فلم
لا تجيؤا إلي عندي؟ لا حول ولا قوة إلا بالله.

ثم يا إخواني اعلّموا أن ابن كلخسر قد أسره وأخذه برجالكم. فالمرجو منكم أن
ترسلوه بخاطري و بخاطر الرسول عم. السلام.²⁸⁴

Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə.

Bizi İslamla hidayətə çatdıran Allaha həmd olsun. Allahın yaratdığı məxluqatın ən xeyirlisi Məhəmmədə, Onun əhlinə və əshabına salat vəsalam olsun.

Əssəlamuəleyküm və rəhmətullah və bərəkətuhu.

Kaxet²⁸⁵ valisi əmirülüməra Məhəmməd (və ya Mehmed) paşa-
dan Untsukul²⁸⁶ bölgəsinin və camaatının, böyüklərinin, rəislərinin

²⁸⁴ Əhməd Niyazov Xüsusi Arxiv.

²⁸⁵ Kaxeti Krallığı, 1465-1801-ci illər tarixləri arasında Gürcüstanda qurulmuşdur. Krallıq çox vaxt Osmanlı və Səfəvilərə tabe olmuşdur. Osmanlının hakim olduğu dövənlərdə Krallığı müsəlman olmuş gürcülər idarə etmişlər. Məktubu göndərən Məhəmməd paşa, böyük ehtimalla, Osmanlı tərəfindən təyin edilmiş gürcüəsilli validir. Bax: Hüsəmettin M. Karamanlı, Gürcistan, TDV (Diyanet Vakfı Ansiklopedisi), c. 14, s. 315; Mustafa Aydın, Tiflis, TDV (Diyanet Vakfı Ansiklopedisi), c. 41, s. 151.

²⁸⁶ Untsukul (rus. Унцукульского района), Dağıstan Muxtar Respublikası sərhədləri daxilində yerləşən bir şəhərdir. Şəhərdə ayrıca Untsukul adında bir kənd də mövcuddur. Untsukul şəhərinin Şimali Qafqaz tarixində xüsusi bir yeri vardır. Şəhər haqqında daha ətraflı məlumat üçün bax: http://mo-uncukul.ru/?page_id=158 20. 19. 2017.

və gənclərinin hamısına salam olsun. Allah halınızı yaxşı etsin və sizi fələyin fəlakətlərindən və axır zamanın fitnəsindən qorusun.

Bu məktubu göndərməkdə məqsəd, ey din qardaşlarım, qədim zamanlarda babalarım ilə olduğunuz kimi, mənimlə də güvənilən və dürüst rəftar etməyinizdir.

Məlumunuz olsun ki, dinim və dininiz İslam olduğu üçün babalarım sizinlə olduqları kimi, mən də sizinlə birlikdəyəm. İslam neməti üçün Allaha həmd olsun. Sonra, niyə mənim yanıma gəlmirsiniz? Məhəbbət bir adamın digərinin yanına getməsi ilə olur.

Bu məktub məndən sizə gəlib çatdığı vaxt dürüst olun. Qardaşlıq dinindən və sizinlə mənim aramda olan sevgi müqabildəsiniz məndəsiniz, mən də sizdənəm. Allahdan başqa güc və qüvvət sahibi yoxdur. Qədim zamanlarda bütün Dağıstan mənə düşmənin olduğu halda, siz mənim güvəndiyim insanlar və dostlarım idiniz. İndi onların hamısı mənim tərəfimdə dost və müttəfiqlər olaraq qalır. Bəs siz niyə mənim yanıma gəlmirsiniz? Allahdan başqa güc və qüvvət sahibi yoxdur.

Ey qardaşlarım, xəbəriniz olsun ki, Kilxosrun oğlu sizin adamlarınız tərəfindən əsir edilmiş və qaçırılmışdır. Sizdən xahişim budur ki, onu mənim və E.M.-nin (ayaqçının adı)– elçinin xətri üçün geri döndərsiniz.

Salam.

إنه من الراجي إلي أطفاف الباري علي اسكندار خان إلي أعز الإخوان وأشرف
 الخلان كبراء ورؤساء وعرفاء وعدلاء وقضاة وشبان وشجعان حتي الشيوخ الركيع
 وصبيان الرضيع جميع جماعات أنصخ.
 السلام عليكم وعفي عنكم وحفظكم الحفيظ عن شماتة الأعداء. آمين.
 وبعد، فلما جاء إلينا رسل شلطلصل بالبشارة بدخول فتاح علي خان شاه إلي ولاية
 كنجة وأخذهم قلعتهم ودخول فوري إلي صكرج (صكرج) مع جنود كثيرة أرسلنا رسولاً
 إليكم إلتماساً منكم الخروج غداً.
 ونحن ارتحلنا من هنا اليوم وندخل غداً إلي ولاية كرجستان إن شاء الله تعالى
 متوكلين إلي الله الكريم.²⁸⁷ فأسرعوا ولا تؤخروا الخروج من الغد إن كنتم تحبون المال
 والغنيمة من الكفار والثواب الجزيل من الله.
 وباقي الأقوال في فم حامل.
 السلام.

Bu, Yaradanın lütfələrinə möhtac Əli İsgəndər (Aleksandr) xan-
 dan qardaşların ən dəyərlisi, dostların ən şərəflişi, böyükləri, rəislə-
 ri, alimləri, adilləri, qazıları, gəncləri, yaşlı və südəmər uşaqları belə
 cəsur olan bütün Untsux camaatına məktubdur.

Salam əleyküm, Allah sizi bağışlasın, Hafiz (Allah) sizi düş-
 mənlərin dilinə düşməkdən qorusun.

Məsələ budur ki, Şaltasul elçiləri Fəttah Əlixan şahın Gəncə
 vilayətinə girdiyi, qalasını aldığı və ani bir basqınla çox sayda
 əsgəri ilə Sakracaya (?) daxil olduğu müjdəsi ilə gəldikdə, ertəsi gün
 çıxmağınızı istəmək üçün sizə bir elçi göndərdik. Biz də bugün
 buradan ayrıldıq və sabah, İnşallah, Kərim Allaha təvəkkül etmiş
 olaraq Gürcüstan vilayətinə girəcəyik. Əgər kafirlərdən bol qənimət
 və Allahdan çox savab istəyirsinizsə, tələsin, sabah çıxmaqda gecik-
 məyin.

Sözün geri qalanını ayaqçı söyləyəcəkdir.

Salam.²⁸⁸

²⁸⁷Ərəb dilində توكل feili علي hərfi cəri ilə işlədilir. Burada hərfi cərin istifadəsi
 zamanı səhvə yol verilmişdir.

²⁸⁸Abdullah İsakov Xüsusi Arxiv.

3.4. Qazıqumux xanı Surxay xanın və Avarıstan xanı Sultan Əhmədin məktubları

Bu bölümdə haqqında bəhs edilən məktublar Çar Rusiyası dönəmində Tiflisdə çap edilmiş “Aktı” dərgisindən əldə edilmişdir. Dərgidə yayınlanmış, demək olar ki, bütün ərəbcə məktublar nöqtələmə işarələri olmadan çap edilmişdir. Bundan əlavə, Qafqaz məktublarının ənənəvi görüntüsü də təhrif edilmiş, məktubların giriş və xitam bölümünə yer verilməmişdir. Bu məktubları dəyərli edən bir neçə cəhət mövcuddur. Tarixlərinə baxıldığı zaman anlaşılr ki, sözügedən məktublar Çar Rusiyasının Qafqaza yenidən nüfuz etməyə başladığı dövrlərdə yazılmışdır. Sisyanov, Yermolov, Tomrasov kimi generallar Çar Rusiyasının Qafqazı öz işğalı ilə vəzifələndirdiyi şəxslərdir.

Məktubların əsas mövzusu bölgədə nüfuz sahibi olan şəxslərin həm öz aralarında, həm də ruslarla mövcud olan mənfi əlaqələridir. İstər Qazıqumux bölgəsinin lideri olan Surxay xanın, istərsə də Avarıstan bölgəsinin lideri Əhmədxanın məktublarında bu məqam xüsusi diqqət çəkməkdədir.

Qafqazda rus işğalına qarşı Qazi Məhəmməd ilə başlayan cihad hərəkətlərinin önündəki ən böyük əngəl Avar bölgəsi və Qazıqumux lideri Surxay xan olmuşdur. İmamət dövlətinin ikinci lideri İmam Hənzət Avar xanlarının paytaxtı olan Xunzaxda sui-qəsd nəticəsində həlak olmuşdur. Bu bölgələrə nəzarət qəti surətdə Şeyx Şamil zamanında uzun sürən mübarizələrdən sonra mümkün olmuşdur. Məhz bu məktublar tarixi düşmənçiliyin arxa planı haqqında bizə müəyyən qədər fikir verməkdədir. “Aktı” dərgisində yer alan Azərbaycan xanları ilə əlaqədar olan məktubların əksəriyyətinin dili (İlisu sultanının məktubu müstəsna) farsca olduğu üçün bu araşdırmada həmin məktublara yer verilməmişdir.

3.4.1. Surxay xanın general Yermolova məktubu

74. Письмо Сурхай-хана к ген. Ермолову, отъ 11-го мухәррера 1292 (1816) года.

..... إنا بعد أنه لنا رجح رجل عبداللہک الذی
 أرسلہ الی الشریار الذاعب و احدی بھجرتک و سائر
 احوالک صررتا ہ و علمنا انک ولی التورکۃ و صاحب
 الاحبار جمیعہ کرم من الخدم من هو اهل الکرم و تھین
 منهم من هو اهل للذم و کنا قد دخلنا فی خدمہ سلطان
 الشاہین و حصلنا ہا علی فتننا بالحدق فی الاحلاس
 و الیقین یحیث لا تقدر انا و ابنائی فیہا و تنہی انفسکم
 بہا لزم علمنا ان نرسل الیک لاحل الترحیب و الناحیل
 واحدًا مّا فارسلنا احب الایماء الیہا و اصنہم لدینا ابراہیم
 بیک لاحل ذلک ثم ان اصى مقامدنا المہتہ ان لا تظنوا
 انا کفیرنا من الخدم بل تعلموا انی کابائی و احدای
 احکم ارفع اسراء الداعستان قدرًا و احلہم ذکوا و ان
 حنمتنا لا یدابنہا خدمہ الاحبار و ذلک بتالایضی علی
 الاحبار فالمراد ان تفرلوا الناس منارلہم و تمیزوا بین رئیسہم
 و مرؤسہم و تکرمنی فوق کرامتی اتی انتم تعرفونہا و ذلک
 من الزم الاستیاء علی امثالکم العطاء فلا تشمنو می عدوی
 و لا تسیو بی عدیقی و یقنوا انی واللہ احدم بالاحلاس
 لخاصان الخواتین فانا حنمت انا فمن ذالایخدمہ من اعالی
 الداعستان مع ان لزیۃ کثیر منہم فی یدی فی جمیع
 الارماں و من المعلوم انی انا دخلت فی ہذہ البصلۃ
 و حصلت علی دمتی ہذہ الخدمۃ لمرادۃ النقم علی سائر
 الخدم فی زیادۃ الاحزاز مکم و الانعام فیرغم بذلک انوف
 بالاعداء

أما بعد، إنه لما رجع عبد الله بك الذي أرسلته إلي السردار الذهاب وأخبرني بمجيئك وبسائر أحوالك فسررنا به وعلمنا أنك ولي الأمر كله وصاحب الاختيار جميعه. تكرم من الخدام من هو أهل للكرم وتهين منهم من هو أهل للذم. وكنا قد دخلنا في خدمة سلطان السلاطين وحملناها علي ذمتنا بالصدق في الإخلاص واليقين بحيث لا نقصر أنا وأبنائي فيها وتشهي أنفسكم بها. لزم علينا أن نرسل إليك لأجل الترحيب والتأهيل واحدا منا فأرسلنا أحب الأبناء إلينا وأفضلهم لدينا إبراهيم بيك لأجل ذلك.

ثم إن أقصى مقاصدنا المهمة أن لا تظنوا أنا كغيرنا من الخدام بل تعلموا أنني كآبائي وأجدادي الحكام أرفع أمراء الداغستان قدرا وأجلهم ذكرا وأن خدمتنا لا يداينها خدمة الأغيار وذلك مما لا يخفي علي الأخيار.

فالمراد أن تنزلوا الناس منازلهم وتميزوا بين رئيسهم ومروسمهم وتكرموني فوق كرامتي التي أنتم تعرفونها. وذلك من ألزم الأشياء علي أمثالكم العظماء. فلا تشمنوا بي عدوي ولا تسيؤ بي صديقي. وأيقنوا أنني والله أخدم بالإخلاص لخاقان الخواقين.

فإذا خدمت أنا فمن ذا لا يخدمه من أهالي الداغستان؟ مع أن أزمة كثير منهم في يدي في جميع الأزمان.

ومن المعلوم أنني إنما دخلت في هذه الخصلة وحملت علي ذمتي هذه الخدمة لإرادة التقدم علي سائر الخدام في زيادة الإعزاز منكم والإنعام. فیرغم بذلك أنوف الأعداء.
11 محرم 1232/1816.²⁸⁹

Məsələ budur ki, gedən sərdara göndərdiyim Abdullah bəyin elçisi geri dönən zaman sənin gəldiyini və digər xəbərləri bizə gətirib çatdırdıqda çox sevindik. Öyrəndik ki, artıq vəliyyül-əmr və sahibül-ixtiyar sizsiniz. Yaxşılığa layiq olan xidmətçilərinizə yaxşılıq edir, yamanlığa layiq olan xidmətçilərinizi isə təhqir edirsiniz.

Mən də uzun müddətdən bəridir, sultanlar sultanının xidmətinə girmişəm və bu xidmətdə mən və oğullarım heç bir qüsura yol verməyərək, istədiyiniz şəkildə ixtlas və səmimiyyətlə əmrinizdəyik. Bu səbəbdən, qarşılaşma və salamlama üçün bizdən birini göndərməyimizi vacib hesab etdik. Övladların bizə ən sevimlisi və ən dəyərlisi olan İbrahim bəyi məsləhət bilib hüzuruna göndərdik.

²⁸⁹ *Aktu*, 6: 34-35.

Sonra, arzularımızın ən vacibi və önəmlisi bizi digər xidmətçilər kimi zənn etməmənidir. Əksinə, nəzərinizə çatdırıram ki, mən, hökmdar ata və babalarım kimi, Dağıstan əmirlərinin ən qiymətli və şərəfliyəm. Bizim sədaqətimiz və xidmətimiz başqalarının xidmətlərinə bənzəməz. Bu da seçilmiş insanlara gizlin deyil.

Sizdən istənilən insanlarla məqam və mövqelərinə görə davranmanız, idarəedilənlə idarəedənlər arasındakı fərqi qorumanız və sizə məlum olan cəmərdliyin müqabilində mənə hörmət etməyinizdir. Bu, sizin kimi böyüklərin üzərinə düşən ən vacib məsələlərdəndir.

Düşmənlərimə qarşı mənə unutmayın, dostlarıma pislik etməyin. Bilin ki, mən, Allaha and içirəm, xaqanlar xaqanına iklasla xidmət edirəm. Əgər mən xidmət edirəmsə, hər zaman çoxunun yullarları əlimdə olan Dağıstan xalqından kim xidmət etməyəcək ki?

Məlumdur ki, mənim bu (xidmətçilər) topluluğuna girməyimin və bu xidmətə hazır olmağımın səbəbi digər xidmətçilərə qarşı ənam və ikram görməkdə önə keçmə istəyim və beləcə düşmənlərimin burnunun əzilməsidir.

3.4.2. Surxay xanın Şəkili Cəfərqulu xana məktubu

183. *Тәжә, Сурхай-хана кә Джафәр-Һули-хану Шейхисколу.*

.....
 فسرنا بذلك ولنا وقفنا على مصابين كذاب ينارال
 لائلا مركز ياولوويج وحدنا مراده اعطانا الامير سيمعلى

حلل إلى أيديهم و عبد أيضا الرب عينا على إرسالنا
 نوح برك من إلى ولاية قد عا علموا إلى لم أكن اساء
 للقتال معهم ولم يكن مع جيش من رجالنا ولم تكن على
 قصد جمع الجيش إذ لا سبيل لذلك متسعا بوقوع هذه الأمراض
 في قرايا كما لا يصح عليكم ولما رجع رسولكم إلى جنابكم
 فإسلنا إليكم هذا السلام الصافي مع هذا سليمان برك
 وإنما مقصودنا بذلك أن تعلموا أنا لا نطيق أن نعطي شيخعلي
 خان إلى أيديهم في هذه الأيام فإن شاء الله أنا وسع الطرق
 وحصل الملاقات بيني وبينك علي مقتضي الأخوة
 نجبي إليكم على هيئة وتكلموا معه وندفعه إليكم.
 وكنت أردت أن نحبه عندنا على أسلوب حسن ونقطع الشرور والفساد السيئة فلم
 تعلم بذلك عظماء الروسيين وعادوا معنا بهذه الأمور.

فلقد وصل إلينا رسالتكم بيد رسولكم المقرب فسررنا بذلك.
 ولما وقفنا على مضامين كتاب بنارال ليتنانت مَرَكْزْ بولوويج وجدنا مراده إعطاؤنا
 الأمير شيخعلي خان إلى أيديهم وفيه أيضا التثريب علينا علي إرسالنا نوح برك مع إلى
 ولاية قبة.
 فاعلموا أني لم أكن أرسله للقتال معهم ولم يكن مع جيش من رجالنا ولم يكن علي
 قصد جمع الجيش. إذ لا سبيل لذلك متسعا بوقوع هذه الأمراض في قرايا كما لا يخفي
 عليكم.
 ولما رجع رسولكم إلي جنابكم أرسلنا إليكم هذا السلام الصافي مع هذا سليمان برك.
 وإنما مقصودنا بذلك أن تعلموا أنا لا نطيق أن نعطي شيخعلي خان إلى أيديهم في هذه
 الأيام.
 فإن شاء الله إذا وسع الطرق وحصل الملاقات بيني وبينك علي مقتضي الأخوة
 نجبي إليكم على هيئة وتكلموا معه وندفعه إليكم.
 وكنت أردت أن نحبه عندنا على أسلوب حسن ونقطع الشرور والفساد السيئة فلم
 تعلم بذلك عظماء الروسيين وعادوا معنا بهذه الأمور.

1812.²⁹⁰

²⁹⁰ *Aku*, 5: 126.

Məktubunuz dəyərli elçiniz vasitəsilə mənə gəlib çatmışdır. Bu səbəbdən də çox sevindik.

General Markiz Pavloviçin məktubunun məzmununa baxdığımız zaman onun istəyinin Əmir Şeyx Əli (Şıxəli) xanı onlara təslim etmək olduğunu gördük. Məktubda, həmçinin Nuh bəyi onunla birlikdə Qubaya göndərdiyimiz üçün bizə qarşı qınaq da vardı.

Bilin ki, mən onu savaşımaq üçün göndərmədim. Onun yanında bizim adamlarımızdan ibarət qoşun yox idi, özü də qoşun toplamaq niyyətində deyildi. Sizə də məlum olduğu kimi, kəndlərimdə xəstəlik mövcud olduğu üçün onun buna imkanı çatmırdı.

Elçiniz sizin yanınıza döndüyü zaman, biz də Süleyman bəylə sizə səmimi salamlar göndərdik. Bunda məqsədimiz bu günlərdə Şeyx Əli xanı onlara təslim etməyə gücümüzün çatmayacağını bilmənidir.

İnşallah, əlaqələr genişlənəcəyi və aramızda qardaşlıq münasibətində görüşmə olacağı təqdirdə, onunla bərabər gələr, özü ilə danışarsınız və onu sizə təslim edərək.

Mən onu gözəl bir şəkildə yanımda saxlayaraq, pis işlərinə və pozğunçuluğuna son qoymaq istəyirdim. Ancaq rusların böyükləri bunu başa düşmədilər və bu işlərlə təkrar bizə geri döndülər.

3.4.3. Surxay xanın general Yermolova məktubu

..... فاعلم أيها الأمير المعظم أنّ هذه السنة رابع
أربعة من السنين التي دخلت فيها بالإخلاص في خدمة
البادشاه المعظم بالاختصاص وأسكنت إبني وقرّة عيني
لأجل الوفاة عندكم ولم أحدث إلى الآن ما يسوكم من أمر
ينكدر بسببه قلوبكم كما لا يخفى كلّ ذلك لديكم وكلّ ذلك
إنما فعلت طمعا منكم فيما يطمع فيه عظماء خدامكم من
الاعزاز والإكرام والأظام والإنعام وأنتم تعلمون أنّ الطمع
من العظماء متى لا وصمة فيه على الطامع ولكن لما أكن
إلى الآن أرى مقام شيئا مما أرجوه ألدّي كنتم تسمعونني
و أنا السامع من الخير والإحسان والأمن والأمان ولم

يصل لنا إلا الضيق والتقصان ما شراخ قرية جديف وهي
و منع التفتت ببيع الأراضي والحصائل التي كانت خدائي
تلك القرية و هم المكان النجاس إلى كوره و تهترق أحوال
كثيرة من عظماء إهالي داغستان في آخر الأمر كسبت اليك
هذا الكتاب والقيمة اليك بماعيد من الحساب ومرامني
بذلك إنا أنّ توشعوا لي كما قلتم مبررا فانه قدحان حين
التوسعة بل زاد على ذلك ان كنتم تعلمون اني أنا حادكم
و تريدون مني خدمكم وانا ان تركوا إلى إبني ان لم
لكنوا توريدوني وخدمتي والرفق الخدمة حيثما و اسكن
على المسكن بمرشد

فاعلم أيها الأمير المعظم أن هذه السنة رابع أربعة من السنين التي دخلت فيها بالإخلاص في خدمة البادشاه المعظم بالاختصاص وأسكنت إبني وقرّة عيني لأجل الوفاة عندكم ولم أحدث إلى الآن ما يسوكم من أمر ينكدر بسببه قلوبكم. كما لا يخفى كل ذلك لديكم. وكل ذلك إنما فعلت طمعا منكم فيما يطمع فيه عظماء خدامكم من الإعزاز والإكرام والإعظام والإنعام. وأنتم تعلمون أن الطمع من العظماء لا وصمة فيه على الطامع.

ولكن لما اكن إلي الآن أري منكم شيئاً مما أرجوه الذي كنتم تسمعونني وأنا السامع من الخير والإحسان والأمن والإمتنان، ولم يحصل لنا إلا الضيق والنقصان بإنتزاع قرية جراح مني ومنع التصرف ببيع الأراضي والجبال التي كانت حوالي تلك القرية وعدم إمكان الذهاب إلي كوره وتفرق إخوان كثيرة من عظماء أهالي داغستان. و في آخر الأمر كتبت إليك هذا الكتاب وألقيته إليك بما فيه من الخطاب. ومرادي بذلك إما أن توسعوا لي كما قلتم مراراً، فإنه قد حان حين التوسعة بل زاد علي ذلك إن كنتم تقولون إنني أنا خادمكم وتريدون مني خدمتكم وإما أن تردوا إلي إبنني إن لم تكونوا تريدونني وخدمتي وأترك الخدمة حينئذ وأسكن علي المسكنة يومئذ.²⁹¹

Ey böyük əmir! Bilin ki, bu il mənim ixlas və dualarla uca padşahın xidmətinə daxil olduğum illərin dördüncüsüdür. Sizə də məlum olduğu kimi, ittifaq üçün oğlumu – gözümün nurunu sizin yanınızda qoydum və bu ana qədər də məndən xoşunuza gəlməyəcək və qəlbinizi qaraldacaq heç bir hadisə baş vermədi.

Bütün bunların hamısını xidmətçiləriniz olan bizlərin böyüklərdən arzuladığı izzət, ikram, ucalıq və mükafat istəyi üçün etdim. Siz də bilirsiniz ki, böyüklərdən bir şey istəməkdə onu istəyən üçün ayıb heç nə yoxdur.

Çox təəssüflə deyim ki, indiyə qədər mənə eşitdirdiyiniz, mənim də eşitdiyim xeyir, ehsan, güvənlik və yaxşılıq mövzusunda sizdən umduqlarımı əldə edə bilmədim. Bunun əksinə olaraq, Çırağ kəndinin məndən alınması, bu kəndin ətrafındakı dağları və torpaqları satma səlahiyyətimin əngəllənməsi, Kuraya getməyimə qadağa qoyulması və ən sonda isə Dağıstan xalqının öndərlərindən qardaşların çoxunun ayrılması, digər sıxıntı və çarəsizliyə məruz qaldığım üçün bu məktubu yazdım və içərisindəki müraciətimi də sizə ünvanladım.

Bunları bildirməkdə məqsədim budur ki, əgər xidmətçiliyimi qəbul edib və sizə qulluğumu istəyirsinizsə, mənim maddi durumumu yaxşılaşdırın, çünki yaxşılaşdırma vaxtı, artıq gəlib-keçmişdir. Əgər xidmətimi istəmirsinizsə, o zaman oğlumu mənə geri qaytarın.

Mən də o halda xidməti tərk edib yoxsulluq içərisində yaşayaram.

²⁹¹ Aktı, 6: 34.

3.4.4. Sultan Əhməd xanın Hindalal və Untsukul camaatına məktubu

741. *Татары, Султан-Ахмед-хан (Аварханов?) от имени Хандовалла и Унтсукул.*

... . فإني كلما أسمع خبرا يقينا حسنا أعلمكم
ولقد تحقق وقوع دعاوى الروم مع الروس المنحوس وكرجستان.
والآن كان الناس يعيبون علي باتفاقي مع
الروس فالآن تعلمون أحديهم حسنا لإعلاء دين
الله وكلمة الله وإني بعونه وكرمه بعد افتتاح الطرق خارج
إلى الشجر نحو كرجستان وإنكم أهل المروة فكونوا معي
تدارك الخروج حاضرين وإلى افتتاح الطرق ناظرين وإلى
نعم المنعم راغبين نعم في عون أمان الله و علمونا إن
سمعتم خيراتا كما نعلمكم

فإني كلما أسمع خبرا يقينا حسنا أعلمكم. ولقد تحقق وقوع دعاوى الروم مع الروس المنحوس وكرجستان.

فإني الآن كان الناس يعيبون علي باتفاقي مع الروس, فالآن تعلمون أحدُ يدي منهم محضا لإعلاء دين الله وكلمة الله.

وإني بعونه وكرمه بعد افتتاح الطرق خارج إلى السفر نحو كرجستان. وإنكم أهل المروة فكونوا معي في تدارك الخروج حاضرين وإلى افتتاح الطرق ناظرين وإلى المنعم راغبين.

دتمتم في عون أمان الله و علمونا إن سمعتم خيرا ما كما نعلمكم.²⁹²

Mən dəqiqləşdirilmiş və gözəl bir xəbər eşidəndə mütləq onu sizə bildirirəm. Rumlılarla (Osmanlılarla) xəbis rusların və Gürcüstanın müharibəsi qəti şəkil almışdır.

İndiyə qədər ruslarla ittifaq etdiyim üçün insanlar məni qınayıb məzəmmət edirdilər. İndi isə bilin ki, bir əlim sırf Allahın dini və kəlməsi uca olsun deyər, onlarla, yəni Osmanlılarla bərabərdir.

²⁹²Aktı, 5; 612.

Allahın izni və yardımını ilə yollar açıldıqdan sonra, Gürcüstan tərəfə səfərə çıxacağam. Şübhəsiz, siz mürüvvət əhlisiniz.

Səfər tədarükü etməkdə hazır olun. Yolların açılmasını gözləyin, nemət verən əl-Muinin nemətlərinə şükürlü olun. Allaha əmanət olun. Bir xəbər eşitdiyiniz zaman bizim sizə xəbər verdiyimiz kimi, siz də bizə xəbər verin.

3.4.5. Sultan Əhmədخانın general Tomrasova məktubu

..... فإني في كل زمان في طلب إدخال
جماعات الداغستان في سلك عباد القوله العلية الروسية
فأحتهد في هذه الشين اجتهدا كسر لادخال جماعة
عبد لأن فيهم فدية و رؤساء يسعون للشرقة الى
كرخستان و غيره فأطلب منهم ترك ذلك العمل و الفساد
و اطلب منهم المداينة و المصالحة و اعطاء الروال فلم
يعملوا عولي و لا يتركوا الحانة و الفساد فان جاء فاعلة
صهم و كذا من غيرهم نعر كاغد متى اليكم فاعلموا

الهم حاثون فاحسوهم عندكم حتى تجسوا اليكم باولاد
رجال اعلمهم للروال و الزهن فان في ذلك عيرة للحائس
و قطع شتر اهل الفساد من كرخستان فاعلام منا و الاختار
عندكم و نحن الى اواخركم مطاع

فإني في كل زمان في طلب إدخال جماعات الداغستان في سلك عباد الدولة العلية الروسية.

فأجتهد في هذه سنين اجتهدا كثيرا لإدخال جماعة عندل لأن فيهم قيدة ورؤساء يسعون للسرقة إلي كرجستان وغيره.
فأطلب منهم ترك ذلك العمل والفساد وأطلب منهم المداينة والمصالحة وإعطاء الزوال.
فلم يقبلوا قولي ولا يتركون الخيانة والفساد. فإن جاء قافلة منهم وكذا من غيرهم بغير كاغذ مني إليكم فاعلموا أنهم خائنون فاحبسوهم عندكم حتي يجيؤا إليكم بأولاد رجال أعلمهم الزوال والرهن.
فإن في ذلك عبرة للخائنين وقطع شر أهل الفساد من كرجستان.
فإعلام لك منا والإختيار عندكم ونحن إلي أوامرکم مطاع.²⁹³

Mən həmişə Dağıstan xalqının dövləti-əliyyə Rusiyanın qulları zümrəsinə daxil olunmasını tələb edirəm. Bu səbəbdən, Andal camaatını Rusiyanın tərkibinə daxil etmək üçün çox çalışdım. Onların arasında Gürcüstan və digər tərəflərə soyğunçuluq məqsədilə gedən rəislər və öndərlər vardır.

Onlardan soyğunçuluqlarını və pozğunçuluqlarını tərk etmələrini, itaətkar olmalarını, sülh yaratmalarını və əmanət vermələrini tələb etdim. Ancaq onlar sözümlü qəbul etmədilər, xəyanət və pozğunçuluqdan əl çəkmədilər.

Əgər onlardan və ya digər camaatdan bir qrup mənim verdiyim kağız olmadan sizin yanınıza gəlsələr, bilin ki, onlar xaindirlər. Buna görə də onları ən tanınmış adamlarının uşaqlarını girov və əmanət olaraq gətirənədək həbs edin.

Şübhəsiz, bu, xainlər üçün bir ibrət, törətdikləri pozğunçuluqlarının şərlərinin də Gürcüstandan kəsilməsi deməkdir.

Bildirmək bizdən, qərar sizdən. Biz əmrlərinizə itaətkarlıq.

²⁹³ *Aktu*, 4: 606.

3.4.6. Sultan Əhmədxanın general Tomrasova məktubu

..... . فلقد ارسلنا بعض كراء جماعة انصلطه
و جماعة شدراال مع عمدة الخدام هطو يوزباشى

أخذين زوالهم لاستحكام دخولهم في سلك عودته الدولة
العلية الروسية فانهم استحكموا لي العهد والمواثيق والوثوق
فوقعت عليهم و قبلت نهاب زوالهم فاقبلوا ايضا ذلك منهم
لكن جماعة عندل لم تفعلوا العهد والايمان والوثوق لي
فلم اذن لهم للذهاب ولم يعطوا الزوال فان جاؤا الي
فليس بالقافلة او جاء غيرهم بغير كاغذي في يدهم فانهم
خائنون فاسكنوهم عندكم حتى يحثوا اليكم زوال من
كل قبيلهم فاني اذكر حشد أسماء الزوالين منهم والباقي
في م هطو يوزباشى والاحصار عندكم و انا من
المستظرين الي فولامركم واسركم عند ما مطاع

فلقد أرسلنا بعض كبراء جماعة أنصلطه وجماعة شدراال مع عمدة الخدام هطو
يوزباشى أخذين زوالهم لاستحكام دخولهم في سلك عودية الدولة العلية الروسية.
فإنهم استحكموا لي العهد والمواثيق والوثوق فوكتت عليهم وقبلت نهاب زوالهم
فاقبلوا أيضا ذلك منهم.

لكن جماعة عندل لم تفعلوا العهد والايمان والوثوق لي فلم اذن لهم للذهاب ولم
يعطوا الزوال.

فإن جاؤا إلي فليس بالقافلة أو جاء غيرهم بغير كاغذي في يدهم فإنهم خائنون
فاسكنوهم عندكم حتي يجيؤا إليكم بزوال من كل قبيلتهم.

فإني أذكر حشد أسماء الزوالين منهم. والباقي في م هطو يوزباشى والإختيار
عندكم وأنا من المنتظرين إلي أوامركم وأمركم عندنا مطاع.

20 جماد الثاني 1809/1224²⁹⁴.

Ansalta və Şadral camaatının öndərlərindən bəzilərini dövləti-
əliyyə Rusiyanın tərkibinə daxil olmalarını sürətləndirmək məqsədi-

²⁹⁴ *Aktu*, 4: 609.

lə əmanətlərini alaraq xidmətçilərin başçısı Hitinav yüzbaşı ilə sizə göndərdik.

Onlar mənə qarşı istər sözlərində, istərsə də ittifaqlarında möhkəm bir şəkildə durdular. Mən də onlara etimad göstərdim və əmanətləri ilə getmələrini qəbul etdim. Siz də onlardan bunu qəbul edin.

Ancaq Andal camaatı mənə qulaq asmadı və ittifaqa daxil olmadı. Mən də onların getmələrinə icazə vermədim. Onlar əmanət də vermədilər.

Əgər onlar, ya da başqa bir qrup əllərində mənim kağızım olmadan Tiflisə gəlsə, bilin ki, onlar xaindirlər. Hər qəbilədən əmanət gətirənə qədər onları yanınızda saxlayın.

Onların əmanətlərinin adlarının hamısını sizə deyirəm. Qalan sözlərimi Hitinav yüzbaşı çatdıracaq.

Mən əmrlərinizə müntəzirəm. Sizin əmrinizə itaət edirik.

3.4.7. Sultan Əhmədخانın general Tomrasova məktubu

..... ان جماعات طمّل هم من حلص عباد
القوله العليّه الزوسه مد حثدوا لنا العهود و المواسو لادناون
الى قرب مافه الحلف و الجماعه و لادراون في عالم
الاحلاص فكأنهم في المحالصة طائفه صادقه من طوائف
جماعات أولوسيان فاعترض الى خدمكم نوام احلاصهم
و التمس من صانكم ان لا يسلوا في حقهم احوال التخاص
ولا كذب الحاسدين فاسئلك ان يحفظهم كسائر الجماعات
الداخله في سلك عباد القوله العليّه الزوسه في حق

اغنامهم التي تأتي إلى أراضي كرجستان وبلكان وسائر
الممالك المتعلّقة بالسلطان الأعظم كحفظ جماعة أنصوح
وسائر أهالي القرى وأن لا تقبلوا في حقهم ظلم الظالمين
بأحد الخراج الغير المأخوذة عن أمثالهم من الغنم ونحوها
و أن يجعلوا روائهم الشاكس في مجلس سبل سائر
الروايس في المراحم والتعس فانهم من عباد الدولة العلية
كما هو لائق بالعدالة الخاقانية والدوان السلطانية ونحن
في الإخلاص دائمون و إلى خدماتكم مسطرون

إن جماعات طمرل هم من خلص عباد الدولة العلية الروسية. قد جددوا لنا العهد والمواثيق لا يدانون إلى قرب ما فيه الخلف والخيانة. ولا يزالون في عالم الإخلاص. فإنهم في المصالحة طائفة صادقة من طوائف جماعات أوارستان. فأعرض إلي خدمتكم دوام إخلاصهم وألتمس من جنابكم أن لا تقبلوا في حقهم أقوال النمامين ولا كذب الحاسدين.

فأسألك أن تحفظهم كسائر الجماعات الداخلة في سلك عباد الدولة العلية الروسية في حق أغنامهم التي تأتي إلى أراضي كرجستان وبلكان وسائر الممالك المتعلقة بالسلطان الأعظم كحفظ جماعة أنصوح وسائر أهالي القرى، وأن لا تقبلوا في حقهم ظلم الظالمين بأخذ الخراج الغير المأخوذة عن أمثالهم من الغنم ونحوها، وأن تجعلوا زوالهم الساكنين في تفليس مثل سائر الزوالين في المراحم والتعيين.

فإنهم من عباد الدولة العلية كما هو لائق بالعدالة الخاقانية والديوان السلطانية ونحن في الإخلاص دائمون وإلي خدماتكم منتظرون.

11 شوال 1809/1224.²⁹⁵

Şübhsiz ki, Tumrul camaatı dövləti-əliyyənin – Rusiyanın ən sadıq qullarındandır. Öz sözlərinin üstündə duracaqlarını, xəyanətə heç zaman yaxın durmayacaqlarına dair içdikləri andlarını və verdikləri vədləri bir daha yenilədilər. Onlar hələ də iklas aləmindədirlər.

²⁹⁵ *Aktı*, 4: 616.

Onlar ittifaq mövzusunda Avaristan camaatı arasında ən dürüst olanlarıdır. Onların xidmətlərini sizə təqdim edir, haqlarında iftira atanların sözlərini dinləməməyinizi, həsədçilərin yalanlarını qəbul etməməyinizi xahiş edirəm.

Onların Gürcüstan torpaqları, Balakən və uca sultana tabe olan digər bölgələrə gedən qoyunları mövzusunda haqlarını Unsux və digər kənd camaatının haqlarını qoruduğunuz kimi qorumanızı xahiş edirəm. Başqalarından alınmayan qoyun və digər şeylərin vergilərinin onlardan alınması kimi zalımların zülmünü qəbul etməməyinizi, onların Tiflisdəki əmanətlərinə qarşı digərlərinə göstərdiyiniz mərhəmət və hörməti eyni ilə görməyimizi istəyirəm.

Onlar sultanın hüququna, xaqanın ədalətinə yaraşan şəkildə dövləti-əliyyənin qullarıdır. Biz ixlashı şəkildə daim xidmətlərinizi gözləyirik.

3.5. Car-Balakən camaathığı ilə əlaqədar məktublar

Car və Tala, eləcə də Car-Balakən olaraq tanınan bölgə Şimali-Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş xanlıqlardan biridir. Car isə buradakı bir kəndin adıdır. XVI əsrlərdən etibarən təşəkkül etməyə başlayan Car-Balakən camaathığı qazılardan ibarət olan bir heyət tərəfindən şəriət qaydalarına əsasən idarə edilirdi. Camaathıq XIX əsrin əvvəllərində şiddətli müharibələrdən sonra Çar Rusiyası tərəfindən ilhaq edilmişdir. İlisu Sultanlığı ilə qonşu olan, hərbi və iqtisadi cəhətdən daha güclü olan Car-Balakən Camaathığı bölgədə mövcud olan problemlərin həllində daim hakim rolunu oynayır.²⁹⁶

Car-Balakən bölgəsinin tarixi ilə əlaqədar olaraq günümüzədək gəlib-çıxmış tək müstəqil əsər Məhəmməd Əli əl-Carinin qələmə aldığı ərəbcə risalədir. “Car salnaməsi” adı ilə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş əsər *هذا بيان قتل وقتال جار وتلا وغيرهم مع كاخت* – “Bu Car-Tala və digərlərinin Kaxet ilə müharibələrinin bəyanıdır”

²⁹⁶Z. Ə. Cavadova, *Şimal-Qərbi Azərbaycan (tarixi-demoqrafik araşdırma)*, (Bakı: Altay Nəşriyyatı, 1999), 12-18.

۞ تَنْتَبِهْ فَإِنَّهُ فَلْيَدْرِ أَنَّ ثَلَاثَ مَعَانٍ مَا يُولَى بِهَا الْمَغْرُوبَةُ
 ۞ وَمَا يُولَى الْخَفِيفَةُ وَمَا يُولَى قَاعُ عَيْنٍ نَدَاتٍ عَفْنَى غَيْرَ قَاعَةٍ يَفْعَلُهَا
 ۞ عَلَى مَا خَالَهُ الْعَصَامُ بَلْ قَدْ أَثْبَتَ لَمْ يَفْعَلْ رَأْيَا وَلَوْ مَا يَفْعَلُ عَنْهُ
 ۞ بِاسْمِ جَامِدٍ وَخَامِدٍ أَوْ لَوْ مَا فَعَلْتُ عَلَيْهِ الْمَقْدُومُ عَلَى سَاكِنِهَا
 ۞ وَلَوْ مَا لَيْسَ خَارِجًا عَنْ حَقِيقَةِ الْإِفْرَادِ عَلَى قَالِ الْحَسَنِ الْكُفِيُّ
 ۞ فَوَالَّذِي سَلَّمَ لِلْعَالَمِ الْخَفِيفُ مَسْلَمُ الْعَرَادِي
 ۞ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّبِّ الْهَلَالِيُّ وَعَلَى الْكَاتِبِ
 ۞ الْكُتُبُ مَسْرُوعِي بْنِ مَهْدِي الْخَانِزَارِيِّ
 ۞ قَوْلُهُ لَمْ يَفْعَلْ رَأْيَا
 ۞ أَصْبَحَ

لِلذَّاتِ يَتَبَيَّنُ

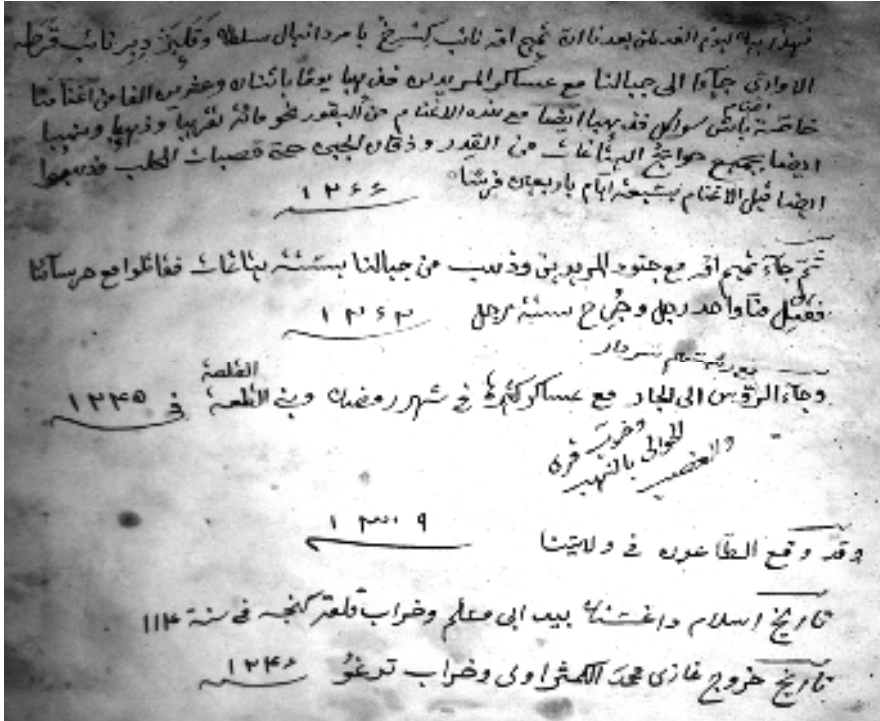
Car-Tala camaatlığının tarixinə əhəmiyyət qazandıran sənədlərdən biri də maddeyi-tarixlərdir. Bu cür maddeyi-tarixlərdən biri ilə Tala kəndindəki araşdırmalarımız zamanı qarşılaşdıq. Bu həcmi kiçik, ancaq önəmi böyük kağız parçası Car bölgəsinə Şeyx Şamilin ordusunun hücumundan və digər mühüm hadisələrdən bəhs edir. Maddeyi-tarixdə yer alan məlumatları aşağıda qeyd edirik.

Bu, bizdən sonra sabahkı günlər üçün bir müraciətdir. Kisrix naibi Təmim ağa, Danyal sultan və Karata naibi Qalbaz Dibir əl-Avari müridlər ordusu ilə bizim dağlarımıza gəldilər. Bir gündə iyirmi iki min qoyunumuzu, xüsusilə də Baş Suvagilin qoyunlarını apardılar. Bu qoyunlarla bərabər, təxminən, yüz inəymizi də apardılar. Bunlardan əlavə, yataqların ehtiyaclarını, qazanları, pendir tulumlarını, süd kasalarına qədər hamısını apardılar. Qoyunları aparmazdan yeddi gün əvvəl qırx at aparmışdılar. 1266/1850.

Təmim ağa müridlər ordusu ilə gəldi və yeddi yatağı apardı, bizim növbətçilərimiz ilə müharibə etdi, növbətçilərdən bir nəfəri öldü, altı nəfəri yaralandı. 1262/1846.

Ruslar çox sayda əsgərlə ramazan ayında Cara gəldilər və qala tikdilər, ətraf kəndləri qarət və qəsb etdilər. 1245/1829.

Vilayətimizdə taun baş verdi. 1309/1892.

Bəhs olunan məktub və sənədlərdən Car-Balakən camaatlığının həm Azərbaycan, həm də Dağıstandakı xanlıqlarla elmi, siyasi və iqtisadi əlaqədə olduqları, eyni zamanda, Osmanlı dövləti ilə bağlantıları olduğu məlum olur. Bölgənin Şeyx Şamil və İmamət dövləti ilə olan əlaqələri isə xüsusi bir araşdırmanın mövzusu olacaq qədər geniş və əhatəlidir.

3.5.1. Cəsar camaatının böyük ordunun böyük generalına məktubu

إنه من جميع جماعة جارس صغيرهم وكبيرهم ورئيسهم ومروّسهم إلى عظيم الشأن ورفيع المكان علي الرتبة والمنزلة والدرجة والحال سيد سادات الكرام وسند قادات العظام نعني بيوك قشيين بيوك بنارال سلام كثير علي من اتبع الهدى. أما بعد، فالمراد من إرسال الرسالة إليك أنك كنت أمرتنا حين أرسلنا داود أغا إليك وقلّت له وطلبت منا ومنه إرسال كتخدالر معتبرين إليك فأرسلناهم إليك قبل. فكنت تكلمت

معهم بالتوبيخ والتعند فجاء رجالنا الذين ذهبوا إليك مرسلين غير راضين عنك، محرومين معبوسين منك فتعجبنا من ذلكم يا رب بأي سبب وبأي علة تكلم تكلم كذلك؟ مع أنا كنا بغير ذنب نعلم وخطيئة نفهم به. فكنا منتظرين متفكرين من أفعالك وأقوالك ماذا يظهر منك من الأمر والإرسال والرسالة فلم يظهر من جهتك خبرا ما ولم نعلم حقيقة أحوالنا لك وحقيقة أحوالك لنا من منذ مد لزمان عديد وأيام كثير فلم يصل إلينا خبرا بيانا من جهتك إلي ذلك ولو كنا راجين ولو بالسمع.

فالمارد من كرمك إعلام لك أنا كنا علي الوعد والعهد والأمان فإن شاء الله لا ننقض العهد ولا نخلف الوعد ولا نبطل الحلف. فلا تنتظر ولا تستمع إلي أقوال النمامين المشائين عما كنا كذلك وأنت تعلم أن قزلباش يدعوننا إليهم سرا وعلانية فلم نذهب إليهم ولا نذهب لأنهم أعدائنا من آباءنا الأقدمين لا يصل لنا منهم إلا العداوة والبغضاء. فبقينا حيارى فلا ندري ما نفعل لهم فالأمر منك والإمتثال منا لا نثق إلا عليكم ولا تقطع عنا الحقيقات والإخبارات. والسلام.³⁰⁰

Car camaatının böyüyündən və kiçiyindən, idarə edənlərindən və idarə edilənlərindən şanı uca, rütbə, məqam, dərəcə və hal olaraq yüksək, şərəfli insanların əfəndisi, böyük komandirlərin sığınacağı böyük qoşunun böyük generalına. Hidayətə tabe olanlara çox salam olsun.

Bu məktubu sənə göndərməkdə məqsəd budur ki biz Davud ağanı sizin yanınıza göndərən zaman bizə və ona əmr edərək buyurdunuz ki, tabeliyinizdə olan mötəbər kəndxudaları sizin yanınıza göndərək. Biz isə onları daha öncədən göndərdik. Siz isə onları qınamış və danlamısınız. Sizin tərəfə gedən adamlarımız razı qalmamış, incik və qaş-qabaqlı şəkildə geri dönmüşlər. Bu hala çox təəccüb etdik. Görəsən, hansı səbəbdən və hansı qüsurə görə onlarla bu şəkildə rəftar etdiniz? Bizim bildiyimiz nə günahımız, nə də məlum olan xətamız yoxdur. Gözləyirdik ki, etdiklərinizə və söylədiklərinizə aydınlıq gətirəcək məktub və elçi göndərəcəksiniz. Ancaq sizin tərəfinizdən heç bir xəbər gəlmədi. Uzun müddətdən və keçən günlərdən sonra bizim vəziyyətimizin həqiqiliyi sizə, sizin də vəziyyətinizin nə yerdə olduğu bizə aydın olmadı. Sizin tərəfdən bizə açıq bir xəbər gəlmədi. Sadəcə, eşitdirmə yolu ilə olsaydı belə, buna razı idik.

Sizin mərdliyinizə güvənərək bilməyinizi istədiyimiz, bizim əmanət sülh və sözü müə əməl etməyimizdir. Bunu bilməyiniz va-

³⁰⁰Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi.

cibdir ki, sözümüzün üstündə dururuq. İnşallah, sülhü və andımızı pozmayacaq, sözümüzü sonadək tutacağıq. Bizim haqqımızda artıq-əskik söz daşıyan dedi-qoduçuların sözlərinə əhəmiyyət vermə və onları dinləmə. Sən də bilirsən ki, qızılbaşlar bizi istər gizli və istərsə də açıq şəkildə öz tərəflərinə çağırırlar. Biz isə getmədik və getməyəcəyik də. Onlar ulu ata-babalarımızdan bəri bizim düşmənlərimizdirlər və onlardan bizə düşmanlıq və nifrətdən başqa heç nə gəlməz. Buna görə heyrətləndik və nə deyəcəyimizi bilmədik. İndi əmr sizdən, yerinə yetirmək isə bizdəndir. Səndən başqasına güvənmirik. Bizə həqiqətləri və xəbərləri çatdırmağı rəva bil. Vəssalam.

3.5.2. Surxay xanın Car camaatına məktubu

الامير المتوكل على الله تعالى
الى فضة وكيل وعرفاء وجميع جماعة جوار السلطنة
ورحمته اميرنا وكرامته صانكم الله تعالى جميعكم
من الاموال وحذائهم ودمرهم تدبيراً
اما بعد
فلقد بلغ اليكم كتابكم المتضمن للكلمات اللطيفة
والا فوالا لطفتم مع رسلكم الكريم ملا محمد
فرضيت منكم ورضي الله عنكم ثم لما صرفت
حصة اليكم فقلت له جميع ما في ضميري
وشئت له احوال اطرافنا بالتمام وانا ان
اسمناكم بالتصديق منكم ولا انا وكم
ما دمت حياً فافكم اصدقائنا واحبائنا
سدا آياتنا الى قدوس ولعل الله يفرج عناكم
الهم ويرزقكم من الاعراض قريب فاصبروا
ان الله مع الصابرين

من الأمير المتوكل علي الله تعالى
سورخاي خان زيد قدره إلي قضاة
وكبراء وعرفاء وجميع جماعة جوار
السلام عليكم ورحمت الله تعالى
وبركاته صانكم الله تعالى من جميع
المكاره وخلصكم من الأعداء وخذلهم
ودمرهم تدميراً. آمين.

أما بعد، فلقد بلغ إلي كتابكم
المتضمن للكلمات اللطيفة والأقوال
المرضية مع رسولكم الكريم ملا محمد
فرضيت منكم ورضي الله تعالى عنكم.
ثم لما صرف عنان همته إلي جنابكم
قلت له جميع ما في ضميري وبينت له
أحوال أطرافنا بالتمام وإن شاء الله
تعالى معكم بالنصر متي شئتم ولا
أفارق عنكم ما دمت حياً فإنكم
أصدقائنا وأحبائنا منذ آبائنا الأقدمين.
ولعل الله يفرج عنكم الهم ويريحكم عن

الأعداء عن قريب. فاصبروا إن الله مع الصابرين.³⁰¹

Qədri uca Allah-Taalaya təvəkkül etmiş Surxay xandan Car camaatının bütün alimlərinə, böyüklərinə və qazılarına.

Allahın salamı və rəhməti üzərinizə olsun.

Allah sizi bütün xata-bəlalardan qorusun, düşmənlərdən xilas etsin və rəqiblərinizi pərişan və yox etsin. Amin.

Nəzərinizə çatdırım ki, dəyərli elçiniz Molla Məhəmməd ilə içərisində lətif kəlmələr və məmnunedici sözlər olan məktubunuz mənə gəlib çatdı. Sizdən razı qaldım, Allah da sizdən razı olsun.

Sonra Molla Məhəmmədin yolçuluq istiqaməti sizin tərəfə düşəndə ürəyimdən keçən hər şeyi ona söylədim və bizim tərəflərdə baş vermiş əhvalatların hamısını ona xəbər verdim. İnşallah, nə vaxt istəsəniz mən yardımla sizinlə bərabərim. Həyatda olduğum müddətdə də sizdən ayrılmaram. Siz ulu babalarımızdan bəri bizim dostlarımız və sevdiklərimizsiniz. Ola bilsin ki, Allah yaxın zamanlarda sizi sıxıntıdan qurtarar və düşmənlərdən rahat nəfəs aldırar. Səbr edin, şübhəsiz, Allah səbr edənlərlə bərabərdir.

³⁰¹Əhməd Niyazov Xüsusi Arxiv.

سلام كثير من المحبين النائبين وحجاج وأكابر كنجه إلي إخوانهم الصادقين من العلماء والرؤساء وكل جماعة الجار. أحسن الله أحوالهم وأصلح أعمالهم آمين. وبعد، إن المكتوب المرغوب المرسول بمصحوب محمد قلي وصل والإطلاع من مضمونه حصل.

فلأجل إعلامكم في جهة الإصلاح والإلتزام أرسلنا معتمدنا حسين چلي وجعلناه وكيلا من قبلنا في بعض المقال التي لزم إظهارها في بين الجماعة، فحين الورود يقررها ويحكيها لهم.

وأما في بعض المقال فلا بد من أن ترسلوا من كل تخم نفرا، فاجعلوه وكيلا لاستحكام بناء الكلام.

ولكن المتوقع في هذه السنة أن تبنيوا بناء كاملا وضابطا قائما حتي لا يكون أمر الإصلاح كالسنة الماضية، فصدر بعض الأمور الذي يوجب سوء الإسم وخراب البيوت من أهل هذه الولاية.

ثم المتوقع أن تمنعوا الجهال بارتكاب الأخذ والسرقة إلي عود الرسول چلي وأن يجيئ ويذهب أهل المعاملة للبيع والشري بدون تصور المغايرة.

فإن أساس المودة والإتحاد قائم إن شاء الله تعالى ويقوم بعد هذا أيضا مزيدا علي ما سبق. والسلام عليكم.³⁰²

Gəncə camaatının öndərləri, hacıları və dəyərli naiblərindən bütün Car camaatına, öndərlərinə, alimlərinə və sadıq qardaşlarına salamlar olsun. Allah əhvallarını düzəltsin və işlərini islah etsin. Amin.

Məsələ budur ki, Məhəmmədqulu ilə birlikdə göndərilən dəyərli məktub gəlib yetişdi və məzmununun oxunması tamamlandı.

İslah və ittifaq məqsədi ilə sizə deyiləcək sözlərimizi etibar etdiyimiz şəxs olan Hüseyn Çələbi vasitəsilə sizə çatdırdıq və camaat arasında deyiləcəyi lazım olan bəzi sözləri söyləməsi üçün onu bizim tərəfimizdən vəkil təyin etdik. Gəlib yetişəcəyi zaman dəqiqləşdirər və sizə xəbər verər.

Yaxşı olar ki, digər mövzularda da hər qəbilədən bir nəfər göndərəsiniz və sözü qüvvətləndirmək üçün onu vəkil təyin edəsiniz.

Bu il gözlənilən isə güclü və sağlam bir bina tikmənidir ki, təmir işi keçən ilki kimi olmasın. Bundan əlavə, bu vilayət xalqının adını ləkələyən və evlərini xaraba qoyan bəzi hadisələr də baş verdi.

Sizdən daha bir xahişimiz budur ki, elçi Çələbinin geri dönməsi üçün şərait yaradasınız, tacirlərin ticarətinə əngəl olan cahillərin

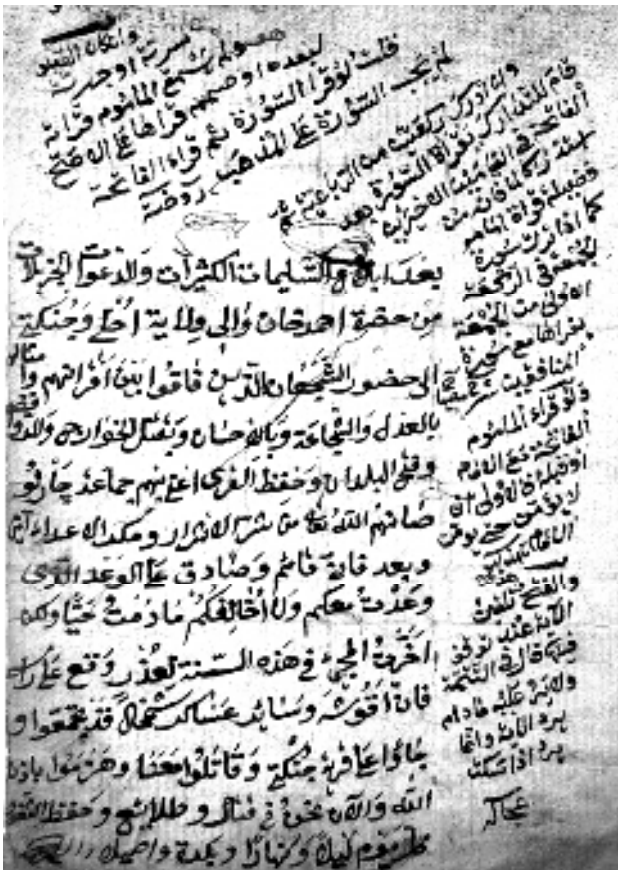
³⁰²Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, 3KM-KII n. 6042.

oğurluq və qəsbkarlıq etmələrinin qarşısını almağınızı sizdən xahiş edirik ki (fikirlərdə) fərqlilik təsəvvür edilməsin.

Hörmət və ittifaqın təməli atılıb, İnşallah, bundan sonra əvvəlkilərdən daha da artıq olacaq.

Vəssalamu əleyküm.

3.5.4. Uhli və Cankutay valisi Əhmədخانın Car camaatına məktubu

بعد إبلاغ التسليمات الكثيرات والدعوات الجزيلات من حضرة أحمد خان والي ولاية أحدى وجنكتي إلي حضور الشجعان الذين فاقوا بين أقرانهم وأمثالهم بالعدل والشجاعة وبالإحسان وبقتل الخوارج والروافض وفتح البلدان وحفظ القرى، أعني بهم جماعة چارلو.

صانهم الله تعالى من شر الأشرار ومكر الأعداء أمين.
وبعد، فإنني قائم وصادق علي الوعد الذي وعدت معكم ولا أخالفكم ما دمت حيا ولكن أخرت المجيء في هذه السنة لعذر وقع علي رأسي.
فإن أقوشه وسائر عساكر شمخال قد تجمعوا وجاءوا علي قرية جنكتي وقاتلوا معنا وهزموا بإذن الله.
والآن نحن في قتال وطلايع وحفظ الثغور كل يوم ليلا ونهارا وبكرة وأصيلا.
والسلام.³⁰³

Çox salam və bol dua etdikdən sonra, Uhli və Cankutay valisi Əhməd xan həzrətlərindən yaşıdları və bənzərləri arasında ədaləti, cəsarəti, yaxşılıqları, xariciləri və rafiziləri öldürməkləri, şəhərləri fəth etməkləri və kəndləri qorumaqları ilə hər zaman seçilmiş qəhrəmanların, yəni Carlu camaatının nəzərinə.

Allah onları şeytanın şərindən və düşmənlərin məkrindən qorusun. Amin.

Sözümün mətləbi budur ki, mən sizə verdiyim vədlərdə sadıqəm və qərarlıyam. Həyatda olduğum müddət ərzində sizə heç zaman müxalif olmaram. Bu il baş vermiş bir hadisədən təəssüflənərək, gəlmə məsələsində gecikdim.

Nəzərinizə çatdırım ki, Akuşa və Şamxalın digər əsgərləri birləşib Cankutay kəndi üzərinə hücum etdilər. Bizimlə savaşıdılar və Allahın izni ilə məğlub oldular.

İndi biz gecə-gündüz, səhər-axşam onlarla savaşa, sipərlərdə və sərhədləri qorumaqdayıq.

Vəssalam.

³⁰³Əhməd Niyazov Xüsusi Arxiv.

4. ƏDƏBİ-İCTİMAİ MƏKTUBLAR

4.1. Sovet dönəmi məktubları

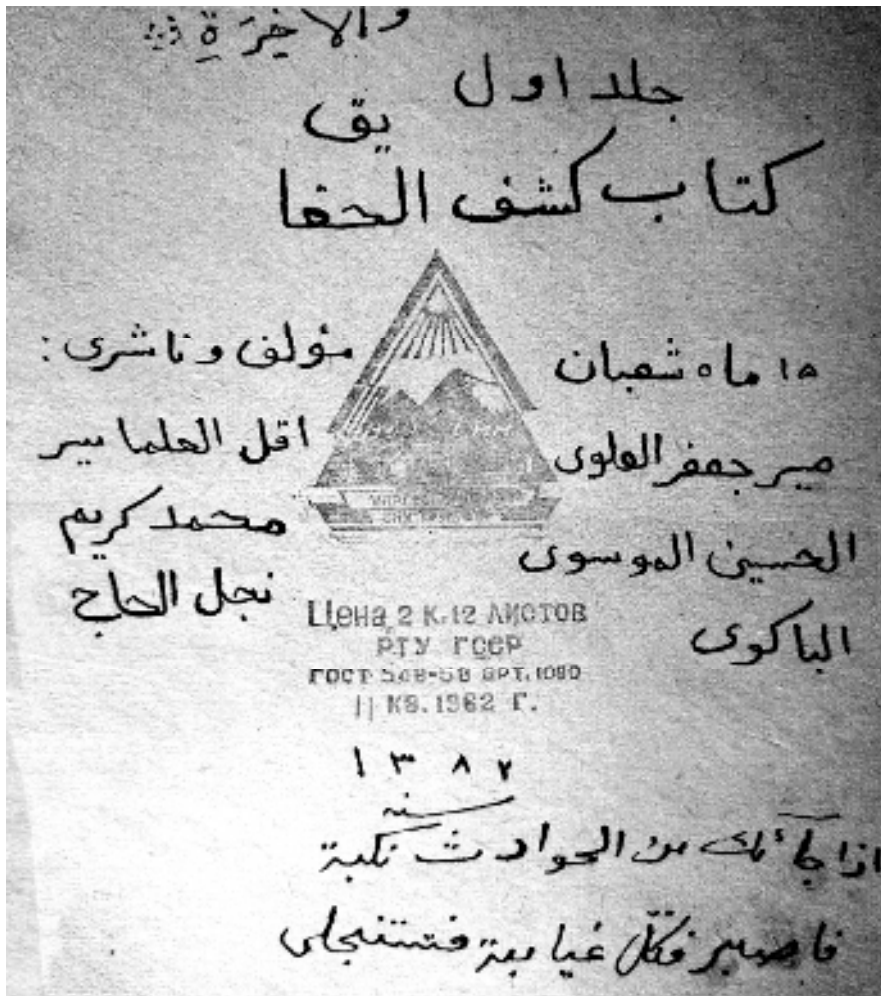
Məlumdur ki, yetmişillik sovet hakimiyyəti illərində Qafqazda ənənəvi elmlər, adətlər və bir çox qədim miras yox edilərək məhvə məruz qalmışdır. Bu mövzuda qeyd edək ki, sovet dönəmi ərzində bir neçə zaman kəsiyində yazılı mirasın məhv edilməsi baş vermişdir ki, onları göstərdiyimiz təsnifat üzrə sadalamaq mümkündür. Bunlar 1930-cu ilədək olan dönmə, 1930-cu ildən başlayaraq 1955-ci illərədək davam edən dönmə və sovet rejiminin süqutuna qədərki mərhələlərə ayırmaq mümkündür. Bu zaman kəsirləri arasında ən sərt və yırıxıcı dönmə 1930-cu ildən sonra başlayan dönmədir. Bu illərdə Qafqazda ərəb hərflərinin istifadə edilməsi qadağan edilmiş, ərəb hərfləri ilə yazılmış kitabları evlərdə saxlamaq edam üçün səbəb sayılmış, bölgə alimləri kütləvi bir şəkildə məhv edilmişlər. Qeyd edək ki, ilk və son zaman müddətlərində daha fərqli vəziyyət müşahidə edilir. Sovet rejimi hər dönmə üçün yırıxıcı olsa da, ilk dövəmlərdə məcburiyyət səbəbindən bəzi istisnalar etmişdir.

Qafqazda ərəbcə məktubat ənənəsi sovet rejiminin ilk onilliyində məhdud surətdə davam etsə də, daha sonrakı illərdə bu say azalmış, ancaq heç bir zaman tamamilə kəsilməmişdir. Bu dövəmdə yazılmış və günümüzədək gəlib-çatmış məktubların hamısı Şimali Qafqaz bölgəsinə aiddir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində bu ənənənin sovet dövəmində də davam etməsi bəzi sənədlərdən aydın olur. Sovet dövəmində yaşamış nəqşibəndi şeyxlərindən Nasih əfəndi və Murtaza Əli ibn İsa arasında ərəbcə məktublaşmalar mövcuddur.³⁰⁴

Ərəbcə hərflərin istifadəsinə rast gəlinən digər bölgə isə Azərbaycanın Ağdaş şəhəridir. Burada yerləşən Bulaq Otağı kəndindəki Mir Yəhya əfəndiyə aid bəzi əlyazma sənədlərində xalqa

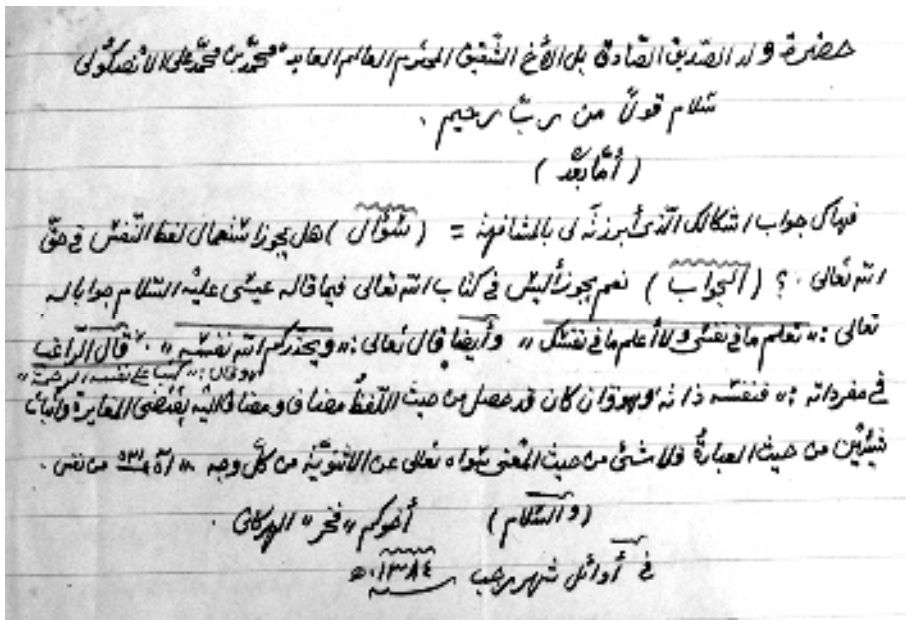
³⁰⁴Əhməd Niyazov, *XIX əsr Azərbaycanın şimal-qərbində (Qanix Həftəran Vadisi) Dini Həyat, Elm və Mədrəsələr*, 120-121.

vəəz və dini mərasimlər üçün ərəbcə hərflərlə yazılmış mətnlərin istifadə edildiyi araşdırılmışdır. Türkçə yazılmış vərəqlərin bəzilərində ərəbcə qeydlərin olduğu diqqət çəkməkdədir. Bu cür vərəqdə ərəbcə belə bir qeyd yazılmışdır: إذا جاءك من الحوادث نكبة، فاصبر فكل – غيابة فستنجلي – hadisələr səbəbindən başına bir fəlakət gəldiyi zaman səbr et, şübhəsiz ki, hər qaranlıq aydınlığa çıxacaqdır.

Yenə Ağdaş rayonunda yerləşən Xınaqlı (Qaxay) kənd qəbristanlığına baxış zamanı Sovet rejiminin fərqli illərində dəfn edilmiş qəbirlərin üzərində çoxlu sayda ərəbcə yazı nümunələri mövcud olduğu müşahidə edilmişdir. Burada aparılacaq epigraфик tədqiqatlar bu ərəbcə başdaşları haqqında bizə daha ətraflı məlumat verəcəkdir.

4.1.1. Harakan qazısı Fəxrin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə məktubu

حضرة ولد الصديق الصديق بل الأخ الشقيق المحترم العالم العابد محمد بن محمد علي الأنسكولي.
سلام قولاً من رب رحيم.
أما بعد

فهاك جواب إشكالك الذي أبرزته لي بالمشافهة. (سؤال) هل يجوز استعمال لفظ النفس في حق الله تعالى؟ (الجواب) نعم يجوز أليس في كتاب الله تعالى فيما قاله عيسى

عليه السلام جواباً له تعالى: "تعلم ما في نفسي ولا أعلم ما في نفسك". وأيضاً قال تعالى: "ويحذركم الله نفسه". وقال: "كتب علي نفسه الرحمة". قال الراغب في مفرداته: "فنفس ذاته وهو إن كان قد حصل من حيث اللفظ مضاف ومضاف إليه يقتضي المغايرة وإثبات شيئين من حيث العبارة فلا شيء من حيث المعنى سواء تعالى عن الائتوية من كل وجه اهـ. س. 521 من نفس.

والسلام. أخوكم فخر الهركاني
في أوائل شهر رجب سنة 1384 هـ.³⁰⁵

Sadiq dostum, həm də möhtərəm doğru-dürüst qardaşım alim və abid Məhəmməd ibn Məhəmməd Əli əl-Unsukuli.

Mərhəmətli Allahın qatından sənə salam vardır.

Nəzərinə çatdırmaq istəyirəm ki, şifahi olaraq verdiyin sualın cavabı budur. Sual belə idi: "Allah-Taala haqqında "nəfs" sözünün işlədilməsi caizdirmi? Cavab: "Bəli caizdir. Allahın kitabında İsa (s.ə.s.) Allah-Taalaya cavab olaraq belə demirmi? "Sən mənim nəfsimdə olanı bilirən, mən isə sənin nəfsində olanı bilmirəm". Yenə Allah-Taala belə buyurur: "Allah sizi özündən çəkindirir". Yenə belə buyurdu: "Rəbbiniz özünə rəhmli olmağı yazdı".³⁰⁶ Rəğib (əl-İsfahani) *Müfrədatda* belə deyir: "Zatının özü əgər ləfz baxımından isə müzafdır, müzafun ilə yəni isə fərqlilik və ibarə baxımından iki şeyin isbatını vacib bilir. Ancaq hər yönü ilə mənə baxımından Allah Taala haqqında ikilik olacaq heç bir şey yoxdur (eyni kitabın 521-ci səhifəsi).

Vəssalam, qardaşınız Fəxr əl-Harakani.

Hicri 1384, rəcəb ayının əvvəlləri.

³⁰⁵ Hacc Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinuvi əl-Avari Xüsusi Arxivi.

³⁰⁶ Ayənin əsli *كتب ربكم علي نفسه الرحمة* şəklindədir. Məktubun yazarı burada *ربكم* kəlməsini unudaraq yazmamışdır.

4.1.2. Harakan qazısı Fəxrin Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə məktubu

حضره الأخ العالم العابد الزاهد العارف
 بالله «محمد علي» الأنصولي سلا ما و تحية وإكراما
 (أما بعد)
 فافضى المرام كونكم في الصحة والعافية
 وفي فباب مراحم الرحمن متكئين على سوره السلام
 والسعادة . أواه أيها الأخ في الله ! أترأبنا
 ينتقلون الى الباقية وفدا وفدا ، وتقرب الينا
 نوبة الفناء شيئا فشيئا . أواه ماذا يكون حالنا
 يوم الاختصار . غفر الله لنا ولأخينا المرحوم هذا
 «محمد بن العلم الحاج حسن» وجمعنا وإياه في مراد يسر الجنان
 آمين . آمنا الله وأنا اليه راجعون . ثم أسلامنا
 على ولدنا الحبيب اللبيب «محمد» وعلى جميع من يصطلي
 بنا ركم أجمعين الكنعين . والسلام
 اخوكم الحفيظ الفاضل فخر
 الهركاني
 في رمضان ١٢٧٧ هـ واصيكم بالنداء يا اهل الهدى !

حضرة الأخ العالم العابد الزاهد العارف بالله "محمد علي" الأنصولي. سلاما
 وتحية وإكراما.
 أما بعد

فأقصى المرام كونكم في الصحة والعافية وفي قباب مراحم الرحمن متكئين علي سرر السلامة والسعادة. أواه أيها الأخ في الله! أترابنا ينتقلون إلي الباقية وفداً وتقرب إلينا نوبة الفناء شيئاً فشيئاً. أواه ماذا يكون حالنا يوم الإحتضار. غفر الله لنا ولأخينا المرحوم هذا "محمد بن العالم الحاج حسن" وجمعنا وإياه في فراديس الجنان آمين. "إنا لله وإنا إليه راجعون" ثم السلام منا علي ولدنا الحبيب اللبيب "محمد" وعلي جميع من يصطلي بناركم أجمعين أكتعين.

والسلام

أخوكم الحقير القاضي فخر الهركاني

في 1 رمضان 1377 هـ. وأوصيكم بالدعاء يا أهل الدعاء.³⁰⁷

Alim qardaşım, abid, zahid, arifi-billah Məhəmməd Əli əl-Unsukuli həzrətlərinə. Sənə salam və ikram olsun.

Ən uca istəyimiz odur ki, sizin Rəhmanın mərhəmət qübbələri altında səadət və salamət döşəklərinə söykənmiş halda səhhət və afiyyətdə olasınız. Vay halımıza, ey din qardaşım. Yaşıdlarımız bölük-bölük əbədi aləmə köç edir. Fəna (yox olma) sırası da yavaş-yavaş bizə çatır. Vay halımıza, hamının gətiriləcəyi gün halımız necə olacaq?! Allah bizi və mərhum qardaşımız Məhəmməd ibn əl-Alim əl-Hacı Həsəni bağışlasın. Onu və bizi Firdövs cənnətlərinə qoysun. Amin. Hamımız Allahdan gəldik və hamımız Ona dönəcəyik. Sonra bizdən istəkli və ağıllı oğlumuz Məhəmmədə və atəşinizlə isinən (evinizə gəlib-gedən) hamıya salam söylə.

Vəssalam.

Dəyərsiz qardaşınız Qazı Fəxr əl-Harakani.

1 Ramazan, hicri 1377. Ey dua əhli, sizə duanı tövsiyə edirəm.

³⁰⁷ Hacc Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinuvi əl-Avari Xüsusi Arxiv.

4.1.3. Harakan qazısı Fəxrin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə məktubu

حضرة ولد صديقي المحترم الحبيب محمد بن محمد علي
سلاما وتحية وإكراما
(أما بعد)
فلقد كتبنا على هذه التحريرات ما بدا لنا وفق فهمنا وفكرنا
فانظر وتأمل فيما كتبنا هل يقع عندكم في حيز القبول وأعلمني
ماذا وقع . والسلام الدائم على أبيك العارف بالله أخي الوميقي
"محمد علي" وعلي جميع من يصطلون بنا ركم .
والسلام وأنا أخوكم الداعي لكم
بالخير القاضى "فخر الهركنى"
على ساق العجلة

حضرة ولد صديقي المحترم الحبيب محمد بن محمد علي. سلاما وتحية وإكراما.
أما بعد
فلقد كتبنا علي هذه التحريرات ما بدا لنا وفق فهمنا وفكرنا. فانظر وتأمل فيما كتبنا
هل يقع عندكم في حيز القبول وأعلمني ماذا وقع. والسلام الدائم علي أبيك العارف بالله
أخي الوميقي "محمد علي" وعلي جميع من يصطلون بنا ركم.
والسلام.
وأنا أخوكم الداعي لكم بالخير القاضى فخر الهركنى
علي ساق العجلة.³⁰⁸

Oğlum və dəyərli dostum Məhəmməd ibn Məhəmməd Əli həzrətlərinə.

Sənə salam və ikram olsun.

Məsələ budur ki, düşüncəmizə və anlayışımıza uyğun görünənləri bu vərəqlərə yazdıq. Yazdıqlarımıza bax və düşün. Yazdıqlarımız sizə məqbul görünürmü? Görünürsə bunu bizə yaz.

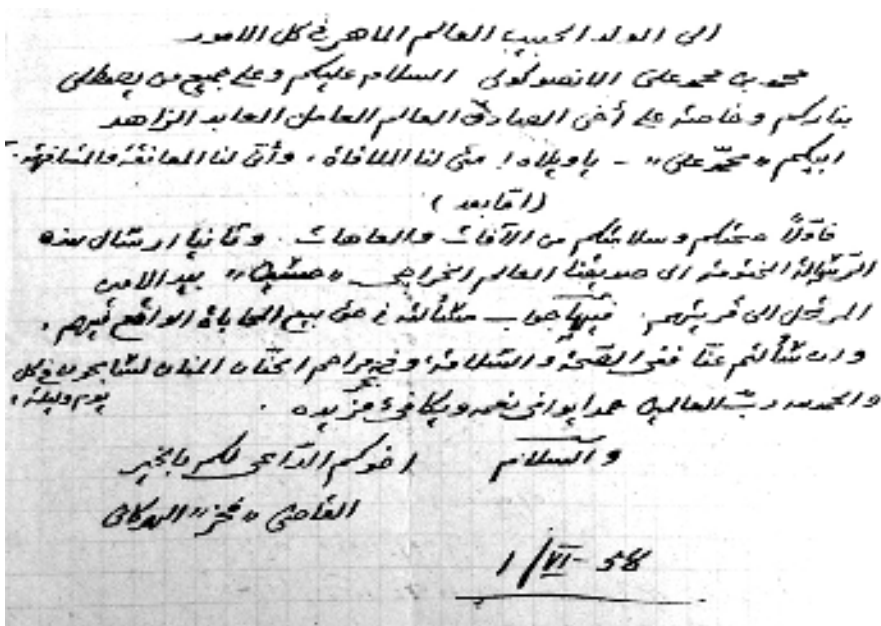
³⁰⁸Hacc Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinuvi əl-Avari Xüsusi Arxivi.

Arifi-Billah və şəfqətli qardaşım atan Məhəmməd Əliyə və atəşinizlə isinən hamıya daimi salam olsun.

Vəssalam. Sizə xeyir-dua edən qardaşınız Qazı Fəxr əl-Harakani.

Qeyd: tələsik olaraq yazıldı.

4.1.4. Harakan qazısı Fəxrin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə məktub

إلى الولد الحبيب العالم الماهر في كل الأمور محمد بن محمد علي الأنصوكولي، السلام عليكم وعلى جميع من يصطلي ببارككم وخاصة علي أخي الصادق العالم العامل العابد الزاهد أبيكم "محمد علي" - يا ويلاه! متي لنا الملاقاة وأنى لنا المعانقة المشافهة. أما بعد

فأولاً صحتكم وسلامتكم من الآفات والعاهات وثانياً إرسال هذه الرسالة المختومة إلي صديقنا العالم الخراجي حسين بيد الأمين المرحل إلي قريتهم. فيها جواب مسألة في حق بيع المحاباة الواقع فيهم. وإن سألتكم عنا ففي الصحة والسلامة وفي مرام الحنان المنان السابحون في كل يوم وليلة.

والحمد لله رب العالمين حمدا يوافي نعمه ويكافئ مزيده.
والسلام.

أخوكم الداعي لكم بالخير القاضي فخر الهركاني
I/VI/58.

Sevimli oğlum, hər mövzuda mahir alim Məhəmməd ibn Məhəmməd Əli əl-Unsukuliyə.

Sizə və atəşinizlə isinən hamıya, xüsusilə sadıq qardaşım, alim, abid və zahid atan Məhəmməd Əliyə salam olsun. Vay halıma! Görəsən, nə vaxt görüşəcəyik, nə vaxt bir-birimizə sarılacağıq?

İlk arzumuz budur ki, xəstəlik və müsibətlərdən uzaq və salamat olasınız. İkincisi, bu möhürlü məktubu Xaraclı alim dostumuz Hüseynə onların kəndlərinə gedən etibarlı biri ilə göndərməyindir. Həmin məktubda onlar arasında baş vermiş Mühabət satışı³⁰⁹ haqqındakı məsələnin cavabı vardır.

Əgər bizim əhvalımızı soruşursansa, səhhət və afiyət içindəyik. Hənnan və Mənnan olan Allahın razılığını qazanmaq üçün hər gün və hər gecə çalışırıq.

Aləmlərin Rəbbinə nemətlərinə uyğun və artıqlaması ilə həmd olsun.

Vəssalam.

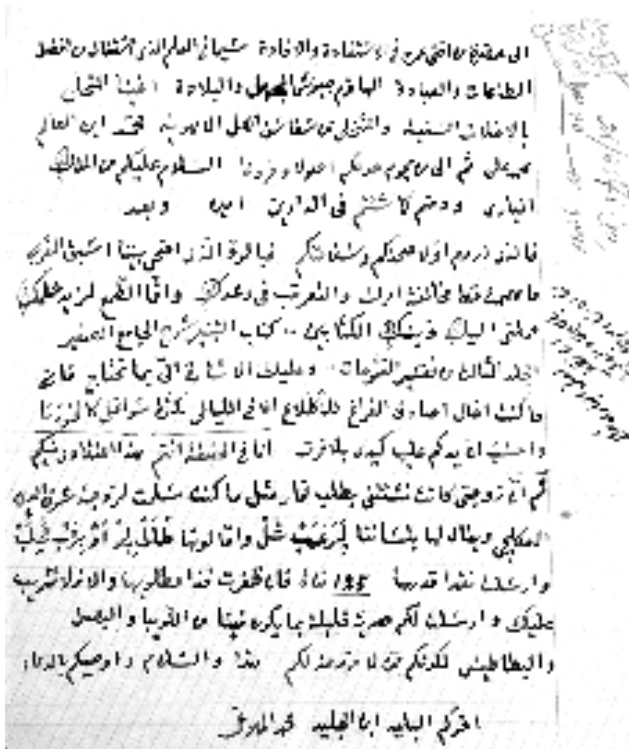
Sizə xeyir-dua edən qardaşınız Qazı Fəxr əl-Harakani.

1 iyun 1958.³¹⁰

³⁰⁹“Mühabət” qiyməti yüz olan bir şeyi əlliyə satmaq və ya qiyməti əlli olan bir şeyi yüzə satın almaq mənasında işlədilən fiqhi bir termindir. Bax: Abdullah ibn Mahmud əl-Mosuli əl-Hənəfi, *əl-İxtiyar li-Təlili'l-Muxtar*, thq. Şeyx Mahmud Əbu Dəqiqə (Qahirə, Mətbəətu'l-Hələbi, 1356/1937), 5: 72.

³¹⁰Hacc Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinuvi əl-Avari Xüsusi Arxivi.

4.1.5. Məhəmməd Muhruşinin Məhəmməd b. Məhəmməd Əliyə məktubu

إلى حضرة من أفنى عمره في الإستفادة والإفادة سيما في العلم الذي إشتغاله أفضل الطاعات والعبادة، الهازم جيوش الجهل والبلادة أخينا بالأخلاق السنية والمتخلي عن شقائق أهل الأهوية³¹¹ محمد ابن العالم محمد علي ثم إلي من يحوم حولكم أصولا وفروعاً. السلام عليكم من الملك الباري ودمتم كما شئتم في الدارين. آمين و بعد.

³¹¹Nəfsin arzu və istəkləri demək olan “həva” kəlməsinin cəm şəkli həvə şəklindədir. Müəllifin qəsd etdiyi mənə də budur. Ancaq “xəta” ilə “həva” sözünün cəm halı olan الأهوية kəlməsinə istifadə etmişdir. Bax: Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Həsən əl-Əzdi, *Cəmhərətül-Luğa* (Beyrut, Daru’l-İlm lil-Məlayin, 1987), 2: 998.

فالذي أروم أولا صحتكم وسلامتكم. فبالود الذي أضحي بيننا أسبق القربى ما هممت قط مخالفة أمرك والتعرقب في وعدك. وإنما الطمع لمزيد حلمك حملني إليك ذنبك الكتابين "كتاب التيسير شرح الجامع الصغير، الجلد الثالث من تفسير الفتحات". وعليك الإشارة إلي بما تحتاج فإني ما كنت أخال أصادف الفراغ للإطلاع إلا في الليالي بكثرة شواغل كالخوزنا. وأحسب أن يدكم عليها كيدي بلا فرق. أنا في الحقيقة أنتم، هذا اعتقادي فيكم.

ثم إن زوجتي كانت تسألني بطلب خمار مثل ما كنت سلمت لزوجة شرف الدين العكلي. ويقال لها بلساننا لعرب شل' وأما لونها طلل' ير' أو بزئب فجلب' وأرسلت نقدا قدرها 125 مائة. فإن ظفرت فدامطلوبها وإلا فلا تثريب عليك. وأرسلت لكم هدية قليلة بما يكون فينا من اللوبيا والبصل والبطاطيس لكونكم ممن لا مزرعة لكم. هذا والسلام وأوصيكم بالدعاء.

أخوكم البليد ابن الجليد محمد المهرخي.³¹²

Ömrünü ibadət və itaətlərin ən fəzilətlisi olan elmə həsr edərək çoxsaylı fayda qazanmış, xeyirli biliyini xalqın yolunda sərf etmiş, cəhalət və cahillərlə mübarizədə xüsusi xidmətlər göstərmiş uca əxlaq sahibi, nəfsəhlindən uzaq olan qardaşımız Məhəmməd ibn əl-Alim Məhəmməd Əli həzrətlərinə, eləcə də ətrafını çevrələyənlərə Yaradan və hər şeyin sahibi olan Uca Tanrıdan salamlar olsun. İki dünyada arzu etdiyiniz bütün həyətlərinizə çatasınız. Amin.

İlk olaraq sizə arzu etdiyim səhhətinizin sağlam olması və salamatçılığınızdır. Aramızda mövcud olan qohumluq əlaqələrinə, sizə olan istəyimə görə işinizə müxalif olmağı və boş vəd verməyi əsla istəmədim.

Səmimiyyətiniz və mədəniyyətinizə bələd olduğum üçün bu iki kitab –“*Kitabüt-teysir*” “*Şərhül-camiis-sağir*” və “*Təfsirül-fütuh*”ın üçüncü cildi məni bir daha sənə yönəltdi. Ehtiyacın olduğunu hər zaman mənə bildirməyiniz lazımdır. Kolxozumuzun işləri ilə məşğul olduğum üçün kitab oxumağa gecələri çıxmaq şərti ilə vaxt tapa bilmirəm.

Mən sənəni əlini öz əlim kimi qəbul edirəm. Həqiqətdə mən sənəm. Mənim etiqadım budur.

Sonra daha bir sözüm var. Yoldaşım məndən sənə Şərəfəddin əl-Akalçinin yoldaşına verdiyin başörtüyündən istəyir. Ona bizim dildə

³¹² Hacc Əbdürrəhman Əhməd əl-Kinuvi əl-Avari Xüsusi Arxiv.

“İeraab şal deyilir. Rənginə gəlincə, tulalpir və ya fahilab (Avarca) olsun. Bunun üçün 125 manat civarında pul göndərdim. Əgər tapsan, lap yaxşı, tapa bilməsən, səni qınamağa haqqım yoxdur.

Sizdə tarla olmadığı üçün bizdə yetişən lobyə, soğan və kartofdan müəyyən miqdar sizə hədiyyə göndərdim.

Vəssalam. Sizə dualarım olsun.

Güclü insanın qardaşı Məhəmməd əl-Muhruxi.

4.1.6. Fəxr ibn Şamxalın qazı Umma xana məktubu

الى الاخ اله عز العالم المحض الخاصني
 عم خا - السلام عليكم من الله الملك المنان
 المبرك
 فالمراد اولاً صلواتكم وخدمتكم بنقله منكم
 وبشرؤك عليكم ونحوه من الله تعالى صلواته
 ويرد علينا ما سألوا كتبنا لعلنا نصلكم
 عباداً للضيف - بنماجدهم - بأنه صديقهم
 والله فرائدكم في السنة الثانية هذا
 ثم اه احسننا التناثرة الضعة بعبادهم قد
 قد اذعنتم ونحوه شكر ال على ذلك
 وقد تمتد فاماؤها على في هذه الأيام
 وافرأى على زعيم والمرافعة الخ
 هذا من انكم الكاتب فخره خال ام ما يرد

إلى الأخ الأعز العالم المحقق القاضي عم خان. السلام عليكم من الملك المنان.
 أما بعد، فالمراد أولاً صحتكم وصحة من يتعلمون منكم ويقرؤون عليكم. ونحن بحمد
 الله تعالى صحيحون.
 ويرد علينا من ماسكوا كتب أخيناً تلميذكم عبد اللطيف حيناً بعد حين بأنه صحيح و
 سالم وأن قرائته تتم في السنة الآتية.
 هذا ثم إن أحسنت إلينا برد التحفة بيد أمين ثقة فقد أنعمت ونحن نشكرك على ذلك.
 وقد تعدد قارؤها علي في هذه الأيام. وقرأ سلامي علي زبير والمرضى الخ.
 هذا من أخيك الكاتب فخر بن شمخال، 28 مارت 1926.³¹³

Dəyərli qardaşım, alim və savadlı qazı Umma Xana. əl-Məlik
 və əl-Mənnan olan Allahdan sizə salam olsun.

İlk arzumuz sizin sağlığını, sonra sizdən öyrənən və sizdə oxuyan-
 ların salamatlığıdır. Çox şükür, Allaha həmd olsun ki, biz də salamatıq.
 Aradabir qardaşımızın kitablarına aludə olan tələbəniz Əbdüllətif bizi
 ziyarət edir. O da sağ və salamatdır, onun qıraəti gələn il tamam olacaq.

Sonra bir xahişim də budur ki, əgər “*ət-Tuhfə*” kitabını etibarlı və
 güvənən bir adam vasitəsilə bizə göndərsəniz, bizə böyük yaxşılıq
 etmiş olarsınız, biz də bunun üçün sizə çox təşəkkür etmiş olarıq.

Bu günlərdə yanımda onu oxuyanlar çoxaldı. Zübeyr, əl-
 Mürtəza və digərlərinə salamımı çatdır.

Yazar qardaşınız Fəxr ibn Şamxal, 28 mart 1926.

4.2. Ədəbi məktublar

Qafqazda ədəbiyyat və şeir bu bölgə insanların ən vazkeçil-
 məz məşğuliyyətidir. Şairlərlə yanaşı, fiqh, tarix və digər sahələrdə
 mütəxəssis olan müəlliflərin də şeir yazdıqlarının şahidi oluruq.
 Məhəmməd Əmin əş-Şirvani, Məhəmməd Tahir əl-Qaraxi, Əbdür-
 rəhman əl-Qazıqumuxi, Almalılı Mahmud Əfəndi, Həmzə Nigari əl-
 Qarabaği və digərləri bu şairlərdən yalnız bir neçəsidir.

XIX əsr yazarlarının daha bir xüsusiyyəti bir yerdə cəm olaraq
 şeir məclisləri qurmaq idi. Şairlər bu məclislərdə toplaşar və yazdıq-

³¹³Məktubun əsli Dağıstanda Əhməd Salatavi Xüsusi Arxivində saxlanılmaqdadır.

ları şeirlərini digər şairlərə oxuyur, xətalrı və doğruları haqqında müzakirələr aparardılar. Divan-ı Hikmət, Gülüstan, Fövcüş-şüera bu ədəbi məclislərdən bir neçəsidir.³¹⁴

Məktublarda bu məclislərdən biri olan “Məclisi-üns”ün adı çəkilir. Həsən Əlqədari dostu Abbasəli ilə oraya gəldiyini və Ağdaşlı Abdullah əfəndinin də özlərinə yoldaşlıq etməsini istəyir. Üns məclisi bugün erməni işğalı altında olan Azərbaycanın Şuşa şəhərində mövcud olmuşdur. Alim Mirzə Əbdülqasımın yanında dərs keçən tələbələr ilk dəfə 1864-cü ildə Hacı Abbas Ağahın evində toplaşaraq bu məclisi qurublar. Məclis daha sonra Şuşa bəylərinin soyundan gələn və özü də şair olan Xurşudbanu Natəvanın evində təşkil olunmağa başlandı.³¹⁵

Üns məclisinin üzvləri ilə əlaqəli araşdırmalarda Həsən Əlqədari, Abbasəli və Abdullah əl-Ağdaşının adlarından bəhs edilmir. Bu şairlərin Üns məclisinin üzvlərindən olduqları Əlqədarinin göndərdiyi məktubdan da aydın olur.

Məktublarda adları zikr edilən önəmli şəxsiyyətlərdən digərinin adı Əbdülməcrid əd-Diyallıdır (1829-1908). Azərbaycan, Türkiyə, İraq və digər İslam ölkələrində təhsil almış Əbdülməcrid əfəndi daha sonra Azərbaycana qayıtmış və Bakı bölgəsində olan əhli-sünnət camaatının müftisi vəzifəsini icra etmişdir.

Eyni zamanda, təhsil fəaliyyəti ilə də məşğul olan Əbdülməcrid əfəndi Şamaxı şəhərində yerləşən Cümə məscidi nəzdindəki mədrəsədə müəllimlik etmişdir. Əd-Diyallının vəfatı zamanı Həsən Əlqədari bir mərsiyə qələmə almışdır.³¹⁶ Ümumiyyətlə, dağıstanlı şairlərin azərbaycanlı şəxsiyyətlər haqqında yazdıqları mədhiyyə, mərsiyə və digər ədəbi növlər müstəqil bir kitaba mövzu olacaq qədər genişdir. Məhəmməd əl-Kai əl-Ərac əd-Dağıstani adlı bir şair də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyətini mədh edən qəsidəsinə “*Xamsu qəsaid*” adlı risaləsində yer vermişdir.³¹⁷

³¹⁴Nəsrəddin Qarayev, *XIX. Əsr Azərbaycan Ədəbi Məclisləri* (Bakı, Elm və Təhsil, 2012), 17-18.

³¹⁵Qarayev, *XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri*, 149-150.

³¹⁶əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 233.

³¹⁷Məhəmməd əl-Ərac əl-Kai, *Xamsu Qəsaid*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətu’l-İslamiyyə, 1913), 13-14.

Məktublarda adları keçən Adil Əfəndi əl-Vəndami, Əlişan Əfəndi, Yar Məhəmməd Mikrağinin həyatı və fəaliyyəti haqqında, çox təəssüf ki, heç bir məlumata rast gəlmədik.

4.2.1. Hacı Mehdi əl-Hacallavlının Hacı Əbdülməcidi əfəndi əd-Diyallıya məktubu

من الحقير الفقير قليل الإحسان كثير العصيان هاهو حاجي مهدي إلي الأستاذي
البدر عظيم الشأن كثير الفهم عميق النظر قريب الخير بعيد النشر الناهي عن البدع والشر
عديم المثال بين البشر الحاج عبد المجيد أفندي الديالي.

حماك الله الملك البيجوني من فتنة هذا الزمان ومن شر ما يكون وما كان.
السلام عليكم طبتم فادخلوها خالدين.

وبعد، فمرادنا ومقصودنا أن تكون في صحة وسلامة مع من يحبكم وتحبهم وسلمكم
الله تعالي من جميع الآفات والعاهات ويرزقكم الله رفيع الدرجات ويحييكم بحياة طيبة
وجعل متمناكم في الدنيا والآخرة وجعل أيامكم أيام العيد وحفظكم من كل شيطان مريد
ومن كل جبار عنيد.

فالمقصود الأصلي والمراد التي من كتبة هذه الصحيفة أن تكون في صحة وسلامة،
فالمرجو من الأستاذي أن لا تنسوني من الدعاء الخير، مراد الساطر دعاء الناظر.

يا خليّ البال قد بلبلت باللبال بال
بالنوي زلزلتني والعقل في الزلزال زال

يا رشيق القد قد قوست قدي فاستقم
في الهوى وافرغ فقلبي شاغل الأشغال غال
يا أسيل الخدّ خدّ الدمع مع خدي في النوى
عبرتني ودقّ وعينّ منك يا ذا الخال خال

تمت بأنملة فقير الله حاجي مهدي في 25 ماه ربيع الأول سنة 1308.
الداعي إلي جنابكم العالي تراب أقدامكم حاجي مهدي بن حاجي محمد أمين أفندي
الحاجي عللو قرية.

ترحلت عنكم والفؤاد لديكم
وأرجو من الله الوصول إليكم
فإن طال عمري يجمع الله بيننا
وإن جاء موتي فالسلام عليكم
فشوقي كثيرة ولكن ميدان الكواغذ قصيرة.

أموت ويبقي كل ما كتبتّه
فيا ليت من يتلو كتابي دعا ليا
لعل الهي يعفو عني بفضله
ويغفر تقصيري وسوء فعاليا.³¹⁸

Dəyərsiz, fağır, az yaxşılıq edən, üsyanı çox olan Hacı Mehdi-
dən ən dəyərli, aypara kimi gözəl, şanı uca, anlayışlı, dərin düşün-
cəli, yaxşılığı bol olan, etdiyi yaxşılığı dilə gətirməkdən uzaq olan,

³¹⁸Məktub Ağdaş şəhəri Bulaqotağı kəndi Mirsaiq Yahyayev Xüsusi Arxivindədir.

bidətləri və xoşagəlməz əməlləri qadağan edən, insanlar içində bənzəri olmayan ustadım Hacı Əbdülməcidi Əfəndi əd-Diyallıya.

Hər bir işin Maliki, tayı-bənzəri olmayan Allah səni bu zamanın fitnəsindən, olmuş və olacaq hər bir şeyin şərindən qorusun.

Salam əleyküm, xoş gəldiniz, əbədi olaraq cənnətə daxil olun.

Diləyimiz və arzumuz budur ki, sevdiklərinizin və sizi sevənlərin səhhət və salamatlıqlarında əngəl olmasın. Allah sizi bütün fəlakət və müsibətlərdən qorusun, sizə yüksək dərəcələr ehsan etsin, sizi gözəl bir həyatla mükafatlandırсын, dünya və axirətdə hacətinizi gerçəkləşdirsin, günlərinizi xeyirli etsin, sizi bütün qovulmuş şeytanlardan və inadkar təkabbürlülərdən qorusun.

Bu məktubu yazmaqda əsil arzu və diləyimiz sağlıq və səhhət içərisində olmanızdır. Ustadımdan xahişim budur ki, məni xeyirdualarında unutmasın. Sətiləri yazanın istəyi baxanların dua etməsidir.

Ey qayğısız könlümü təlaşla iztiraba saldın.

Niyyətinlə məni titrətdin, ağlım da bu titrəyişdə yox oldu.

Ey incəbelli, belimi yay kimi əydin, gəl onu düzəlt.

Sevgidən uzaqlaşdır, sevməyi vəzifə bilən qəlbim məni öldürdü.

Ey balyanaqlı, dərddən göz yaşım yanağımda iz saldı.

Göz yaşım səndən gələn yağmur və çeşmə oldu, ey qaraxallı.

Allaha möhtac Hacı Mehdi bu səhifəni tamamlayarkən barmaqlarında rəbiüləvvəl ayının 25-i 1308-ci il tamam oldu.

Uca şəxsinizə duaçı, ayaqlarınızın tozu Hacı Mehdi ibn Hacı Məhəmməd Əmin Əfəndi əl-Hacallavlı.

Könlüm yanınızdaykən sizdən ayrıldım.

Allahdan sizə qovuşmağı arzu ettim.

Əgər ömrüm uzansa, Allah bizi qovuşdurar.

Ancaq ölüm gəlsə, fəş-salamu əleyküm.

Şövküm çoxdur, ancaq kağızların meydanı qısadır.

Bir gün ölərəm, amma yazdığım hər şey qalar.

Kaş kimənə dua etsə yazdığımı oxuyan.

Allah məni bağışlar bəlkədə bu səbəbdən.

Bağışlar təqsiratımı və pis işlərimi.

سلام عليكم وعلي من يصطلي بناركم بعدد قطرت الأمطار وورقة الأشجار وعدد أمواج البحار وأنفاس المستغفرين بالأسحار. فدمتم في العز ما دام الثريا علي تلك الأشخاص والرجال، أمين.

غب إن كنتم في بحار نعم الباري سابحين وعن كل البوائق والعوارض سالمين فالإعلام إليكم بمزيد الإحترام أولا أن تكونوا في صحن الصحة ومركز السلامة مع أهل بيتكم وجيرانكم وأحبابكم.

وثانيا فإذا وصل كتابتكم إلينا غاد غم الغيم علينا وكنا ذا فرح وسرور علي ذهاب الهموم والغرور. بيت:

أزال الله عنكم كل آفة كنون التنثية والجمع في حال الإضافة.

وثالثا إن استخبرتم عن أحوالنا وأحوال من يحبكم ويحبنا نحن في صحة الحال وسلامة البال وليس لنا هم عميق وغم دقيق سوى البعد عنكم والفراق منكم.

وإن حال حكم الله بيننا فالسلام عليكم ونتعرض ما في ضميرنا وسيتلي عليكم. وإذا غلب علينا عشق رؤيتكم يكون النهار مظلما كالليل ونقول طعم محبتكم وريح مودتكم إلي أصدقائنا في غير هذا الأمصار ونذكر أقوالكم الشريف، وأنتم اشتهار عندنا كاشتهار الشمس في نصف النهار.

أحسن الله عواقبكم وأنعم التلاوة عليكم وأحفظ الله دين عمودكم من شرور الزمان ومكر العدوان ما دام الملوان وما دام الفرقدان.

بعد هذا إن شئتم حال هذا الغريب أولا سكنت في بيت أعاداش مع عونكم وشفقتكم وثانيا أفهم الدرس مكان ملا عدیل وأكتب الكتاب موضع ملا عالشان لكي لا يكون خاليا مكانكما.

وحال كتبت الكتاب فأنا كتبت وفرغت جلد الأول من المحلي ومن جلد الثاني إلي كتاب السير مع شروحها وقيودها.

ثم السلام من لساننا إلي أهالي قريبتكم سيما علي الأعيان والفقهاء والجيران.

هذا والسلام خير ختام.

اللهم اجعل صدورنا مصادر صفات الكرام واصرف جوارحنا عما منع في الإسلام وابذل مغفرتك عما جئنا به غلطا واجمعنا مع الموحدين لا القائلين شططا.

حرره في 5 شهر الرجب المبارك.

كتبت إليكم والدموع تسيل علي صحن الخط والفؤاد عليل

فكيف يطلب العيش بعد فراقكم وكل غريب في البلدان ذليل.

ولا أطول الكلام من الملام لذلك اقتصرت علي المرام. إن قلت ما في ضميري لا يسع لمثل هذا الظرف.

الداعي غريب الدليل ير محمد المكراغي وملا قوزل.³¹⁹

Hər bir işin çətinliyi və hər bir sözün cavabı vardır.

Əziz və mehriban istəkli dostlar, fəzilət və yaxşılıqlar səbəbkarı, fiqh, hədis və Quran elmləri ilə haqqı və batili ayırd edənlər, yəni Molla Adil və Molla Əlişan.

Üzərinizə yağmur damlları, ağacların yarpaqları, dənizlərin dalğaları və sübh vaxtı istiğfar edənlərin nəfəsləri qədər salamlar olsun. Sürəyya ulduzu sizlərin üzərində durduqca izzətli olasınız. Amin.

Əgər Yaradanın bəxş etdiyi nemətlər dənizində üzür və bütün fəlakət və qəzalardan amandasınızsa, Uca Yaradana sonsuz təşəkkürümü bildirirəm. İlk olan istəyimiz isə sizin ailə əhliniz, qonşularınız və sevdiklərinizlə yanaşı, sağlıq və salamatlıq içində olmanızdır.

Daha sonra sizə bildirmək istəyirəm ki, məktubunuz bizə gəlib çatdıqda üzərimizdəki qəm buludları dağıldı, sıxıntı və dərdlər getdiyi üçün xoşbəxt və şən olduq.

Beyt:

Allah hər cür müsibəti üzərinizdən qaldırsın.

Təsniyə və cəm nununun ızafət halında qaldırıldığı kimi.

Əgər bizim, sevdiklərimizin və bizi sevənlərin halını soruşsanız, halımız yaxşı, zehnimiz rahatdır. Sıxıntıya və kədərə səbəb olan isə sizdən uzaq düşməyimiz və ayrılığımızdır.

Əgər aramıza Allahın hökmü girərsə sizə salam olsun, könlümüzdə gizli olanı ərz edəcəyik və o sizə axirətdə oxunacaq.

Sizi görmək üçün istəyimiz baş qaldırıqda, gündüzümüz gecəyə dönür və rüzgarlara deyirik ki, sevginizin dadını və məhəbbətinizin qoxusunu bizim diyarda olmayan dostlara da aparsın.

Və dəyərli sözlərinizi xatırlayırıq.

Bizim nəzərimizdə şöhrətiniz günəşin gün-günorta saçıdığı şöləsinin şöhrəti kimidir.

Gündüz və gecə, qütb ulduzu döndüyü müddətdə Allah aqibətinizi xeyrə calasın, üzərinizə tilavət oxunması neməti versin, təmə-

³¹⁹Məktub Qəbələ şəhəri Durca kəndində Ruslan Məmmədov Xüsusi Arxivində saxlanılır.

linizin mərkəzini dövrünün şərinə və düşmənlərin hiyləsindən qorusun.

Bundan sonra mənqəribin halını soruşmuş olsanız, nəzərinizə çatdırım ki, yardımınız və şəfqətinizlə Ağadaşın evinə yerləşdim. Sonra yeriniz boş qalmasın deyə, Molla Adilin əvəzinə dərs keçir, Molla Əlişanın yerinə də kitab yazıram.

Kitab yazılışında gəlinən nəticə budur: Məhəllinin birinci cildinin hamısı, ikinci cilddən isə Siyər bölümünə qədər şərhləri və qeydləri ilə birlikdə tamamlandı.

Ayrıca mənim dilimdəm kənd xalqına, xüsusilə də öndərlərə, fəqihlərə və qonşulara salam söylə.

Vəssalam, xeyirli günlər olsun.

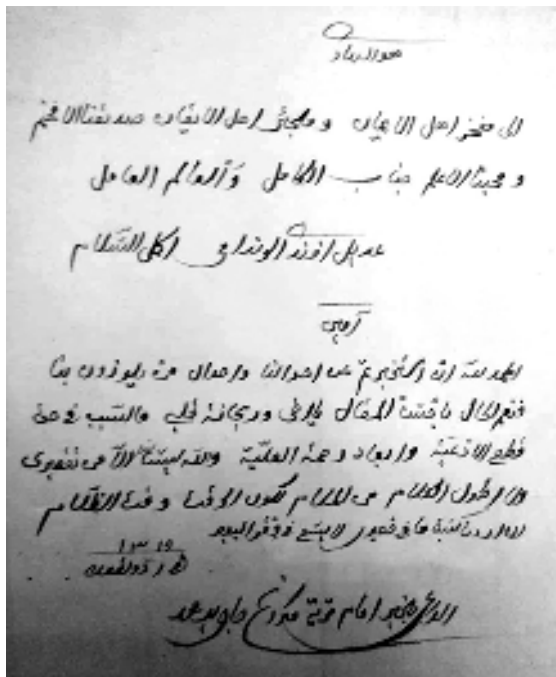
Ey Allahım! Könüllərimizi qiymətli sifətlərin aynası ilə nurnandır, İslamda qadağan olunan əməllərdən bizləri uzaqlaşdır, səhv işlərimizi bağışla, bizi pozğunçularla deyil, tövhid əhli ilə bir yerə gətir.

Mübarək rəcəb ayının 5-də yazıldı.

*Sizə yazdım gözümdən yaşlar axarkən,
Yazı səhəninin üzərinə və könül yaralı.
Necə yaşamaq istəsin, sizdən ayrıldıqdan sonra,
Hər qərib acizdir qürbətdəykən.*

Sözü qınamaqla uzatmaq istəmirəm, bu səbəbdən də məramı xülasə ilə yazdım. Əgər könlümdə olanları deməyə çalışsam, bu cür zərflərə sığmaz.

4.2.3. Yar Məhəmməd Mikrağinin Molla Adil əfəndi əl-Vəndamiyə məktubu

هو الهادي

إلي مفخر أهل الإيمان وملجأ أهل الإيقان صديقنا الأفخم ومحبنا الأعلم جناب الكامل والعالم العامل عدیل أفندی الوندامي، أكمل السلام. آمين.
الحمد لله إن استخبرتم عن أحوالنا وأحوال من يلوزون بنا، فنعم الحال بأحسن المقال.

يا أخي وريحانة قلبي فالسبب في قطع الأدعية وإبعاد رحمة العلية والله ليس إلا من تقصيري ولا أطول الكلام من الملام لكون الوقت وقت الظلام.
إن أردت كتبت ما في ضميري لا يسع في وقر البعير.
الداعي بالخير إمام قرية مكراغ حاجي ير محمد.
15 ذو القعدة 1318.³²⁰

³²⁰ Məktub Qəbələ şəhəri Durca kəndində Ruslan Məmmədov Xüsusi Arxivində saxlanılır.

Hidayət verən Odur.

İman əhlinin fəxr mənbəyi, sağlam inanc əhlinin sığınacağı olan dəyərli dostumuz, çox sevdiyimiz, cənabı-kamil, alim və elmi ilə nümunə olan Adil əfəndi əl-Vəndami. Üzərinizə Yaradanın ən mükəmməl salamı olsun. Amin.

Əgər bizim və himayəmiz altında olanların əhvalından xəbər tutmaq istəyirsinizsə, ən yaxşı haldayıq.

Ey qardaşım və qəlbimin reyhanı, gözəl qoxulu gülü! Duaları kəsməyin və uca rəhmətdən uzaq düşmənin səbəbi, Allaha and olsun ki, yalnız mənim qüsurum səbəbindəndir.

Dövrən zülmət olduğundan kəlam, qınama kimi olub.

Qəlbimdə olanları yazmağa çalışsam, dəvənin belə qarnına sığmaz.

Xeyir-dua edən Mikrağ kəndinin imamı Hacı Yar Məhəmməd .
15 zülqədə, 1318.

4.2.4. Həsən Əlqədarinin Abdullah əfəndi əl-Ağdaşi əl-Qarağaniyə göndərdiyi məktub

هذا وكنت الى الفاضل الرباني عبدالله اخدي القارغاني لاستحضاره
المجلس انيس هذه الايات
حبيبي صانك المالك السلام . عن الالوجال ما عطل الغمام
تجياً نال امر كان امراً . على ما كان فيه لنا اهتمام
عسى شمل التداوي ان يقا . بوسلك بعدما انقطع النظام
ف ما واعدتنا ان الوفاء . لمدا اعتاده النجب الكرام
فجئنا مع اخي عباس علي . واخوان لقائهم المرام
ولا نتمل بالاشغال وامتن . على حسن حزين والسلام
فحضروا واجادوا وكنت اليه مرة هذه الايات
(جزء ٥ - من ديوان العنون)

هذا كتبت إلى الفاضل الرباني عبدالله أفندي القارغاني لاستحضاره إلى مجلس أنس
هذه الأبيات:

حبيبي صانك الملك السلام عن الأوجال ما هطل الغمام
تهياناً لأمر كان أمراً على ما كان فيه لنا اهتمام
عسى شمل الندامي أن يلفاً بوصلك بعدما انقطع النظام
ف ما واعدتنا أن الوفاء لمما اعتاده النجب الكرام
فجئنا مع أخى عباسعلى وإخوان لقائهم المرام
ولا تعتل بالأشغال وامنن على حسن حزين والسلام³²¹

Allaha sığınan və fəzilətli insan olan Abdullah Əfəndi əl-Qara-
ğaniyə Üns məclisinə gəlməsi üçün bu beytləri yazdım:

*Dostum, əl-Məlik və əs-Salam səni qorusun, buludlardan yağan
qayğılardan.*

Bir işə hazırlaşdıq, önəm verdiyimiz bir işə.

*Bəlkə dostların bütünlüyü düzələr, düzən qopduqdan sonra
sənin vüslətinlə.*

*Bizə söz verdiyin kimi vəfa, dəyərli nəcib insanların
vərdişlərindəndir.*

*Qardaşım Abbasəli ilə gəldik və vüsəlləri umulan qardaşlarla.
İşləri bəhanə etmə və yaxşılıq et kədərli Həsənə, vəssalam.*

³²¹Əlqədari, *Divanu'l-Məmnun*, 33.

4.3. Müxtəlif məktublar

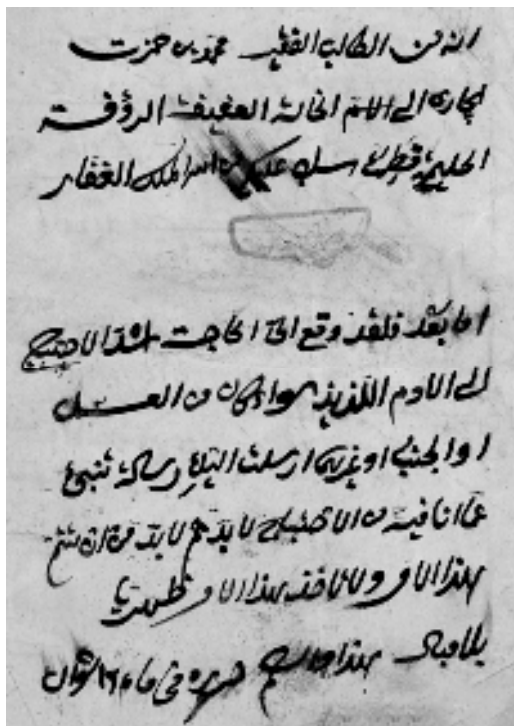
Qafqazda məktubat ənənəsinin nüfuz etmədiyi bir sahə, demək olar ki, yox kimidir. Bu günədək gəlib-çatmış məktublardan bunu aydın şəkildə başa düşürük. Kitab ödənc vermək və almaq, tələbələrə ustadlarından və ya qohumlarından kömək istəməsi, fiqhi mövzuların sorğu-sual edilməsi, uzaqda olan yaxınlarla əlaqə qurmaq, hal-əhval tutmaq kimi mövzular bu məktubların məzmununu təşkil edir.

Bu bölmədə yer alan məktubların böyük əksəriyyəti Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi ilə əlaqədardır. Qax, Zaqatala və Balakən bölgələrinə aid olan məktublarda həmin ərazidə yaşamış bəzi qazıların, ustadların və sivil şəxslərin adlarını öyrənməyə imkan tapırıq. Bu məktublar, eyni zamanda, bölgə xalqının gündəlik həyatı ilə bağlı bizə məlumat verən birinci dərəcəli mühüm mənbələrdir.

Azərbaycanın digər bölgələrində də ərəbcə məktubat ənənəsinin məşhur olduğu məlum olsa da, çox təəssüf ki, digər bölgələr haqqında əlimizdə kifayət qədər məktub yoxdur. Bəzi şəhərlərdə aparılmış araşdırmalar zamanı param-parça olmuş əlyazma əsərlər arasında məktub hissələrinə rast gəlinə də, bu məktublar yararsız vəziyyətə düşdüyündən, onları tədqiq etmək mümkün olmamışdır.

Həsən Əlqədari Ağdaş, Balakən, Zaqatala, Şamaxı, Quba kimi Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yaşayan dostlarına məktublar göndərdiyini “*Divanul-məmnun*”da ifadə etmişdir. Qeyd edək ki, bu məktubların orijinal nüsxələri bu günədək hələ də tapılmamışdır. Bu məktubların ortaya çıxarılması üçün bütün şəhər və kəndlərdə qarışbaqarış araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulur. Məsələnin çətinliyini nəzərə aldıqda, bunu tək bir adamın görə bilməyəcəyi məlum olur. Bunun üçün kollektivin heyətin araşdırmasına ehtiyac vardır.

4.3.1. Məhəmməd ibn Həməzət əl-Carinin Fatimata məktubu

إنه من الطالب الفقير محمد
بن حمزت الجاري إلي الخالة
العفيفة الرؤفة الحليمة فطمت سلام
عليك من الله الملك الغفار.
أما بعد، فلقد وقع إلي الحاجة
أشد الإحتياج إلي الأدم اللذيذ سواء
كان من العسل أو الجبن أو
غيرهما أرسلت إليك رسالة تنبئ
عما أنا فيه من الإحتياج. لا بد من
أن تتم هذا الأمر ولا تأخذ هذا
الأمر ظهريا بلا مبال.
هذا والسلام
حرر في ماه 12 شوال.

Kasıb tələbə Məhəmməd ibn Həməzətdən iffətli, mərhəmətli və şəfqətli xalası Fatimata. Çox mərhəmətli və hər bir işin Malikindən üzərinizə sal-

amlar olsun.

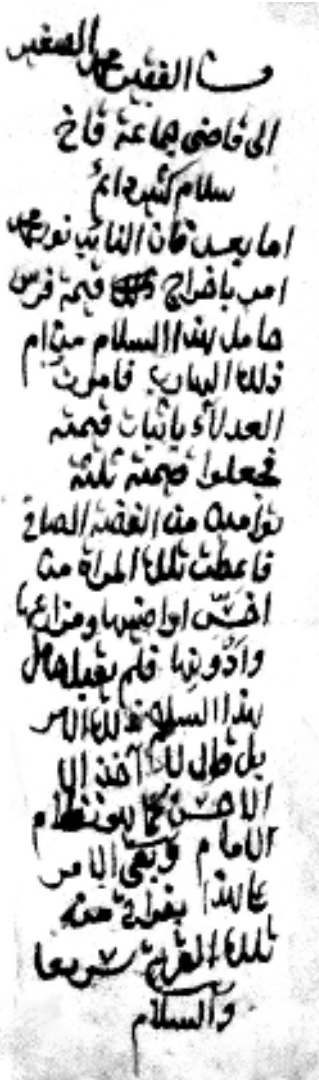
Məsələ budur ki, istər bal, istər pendir olsun, bu cür ləzzətli yeməklərə şiddətli dərəcədə ehtiyacım bəlli oldu. Bu səbəbdən də sənə necə bir ehtiyac içərisində olduğumu xəbər verən məktub göndərdim. Bu məsələni həll etməyin və işə əhəmiyyət verməyərək geriye atmaman lazımdır.

Vəssalam.

Şəvval ayının 12-də yazıldı.³²²

³²²Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi.

4.3.2. Məhəmməd əs-Sağirin Qax qazısına məktubu

من الفقير محمد الصغير إلى قاضي جماعة
قاخ

سلام كثير دائم
أما بعد، فإن النائب نور محمد أمر بإخراج
قيمة فرس حامل هذا السلام من أم ذلك الهارب.
فأمرت العدلاء بإثبات قيمة. فاجعلوا قيمته
ثلاثة توأمين من الفضة الصافي.
فأعطت تلك المرأة من أخس أراضيها
ومزارعها وأدونها.
فلم يقبل حامل هذا السلام ذلك الأمر بل قال
لا أخذ إلا الأحسن كما هو نظام الإمام وبقي الأمر
علي هذا بفرقي منه تلك القرية سريعاً.
والسلام.³²³

Kasib Məhəmməd əs-Sağirdən
Qax camaatının qazısına.

Çox və davamlı salamlar olsun.

Məsələ budur ki, naib Nur Məhəmməd naqis əməllər törədən adamın anasının mülkündən bu məktubu gətirən ayaqçının atının məbləğinin ödənilməsini əmr etdi. Mən də adil adamlara bu məbləğin təyin edilməsini əmr etdim. Onlar bu məbləğin saf gümüşdən üç gümüş etdiyini təyin etdilər.

Qadın isə bu məbləği torpaq və ərazilərinin ən dəyərsizi və ən əhəmiyyətisizindən ödədi.

Bu xəbəri gətirən ayaqçı isə ödənişi qəbul etmədi, əksinə, dedi ki, İma-

³²³Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi.

mın nizamında olduğu kimi, ən yaxşısından verilməyincə qəbul etməyəcəyəm.

Kənddən vacib bir məsələ üçün tez bir şəkildə ayrıldığımdan məsələ həll olunmamış qaldı.

Vəssalam.

4.3.3. İbrahim ibn Hacı əl-Harameyn Məhəmməd Əli Hacı əl-Karatinin Balakən imamı Molla Abdullağa məktubu

إلى العالم المورع الفاضل الكامل في العلم العربية والشرعية
والحديث والتفسير السليم عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته
إلى الأخ الكريم إمام بلكان ملا عبد الله
سلام عليكم لاسلام صودع ولدت سلام لا يزال عزيز
اليوم الحسب والقبيلة
والى عيال و اقرباءك و جماعتك والاصباء والاحباب
سبلنوسا شيمو شيا امين يا معين
وبعد
فما دى العلم من كتب الفقه والحديث وكتب الله تعالى
ان تكونوا لعم صفة وسادة من الامراض والبلاء وما اثر
الانبياء وان سئانهم عن حالي وحالي اقرباء والقبائل
الحمد لله والشكر لله ليس لنا هم ولا اولاد والبلاء
صحيحا سالما ليس لنا خصم بديد جديد الاعلام
والا الضيف القيس ابراهيم ابن الحاج الصريح محمد حجاج
البلكاني ذاقه الله

إلى العالم المورع الفاضل الكامل في العلم العربية والشرعية والحديث والتفسير،
السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته
إلى الأخ الكريم إمام بلكان ملا عبد الله.

سلام عليكم لا سلام مودع ولكن سلام لا يزال مزيد إلي يوم الحشر والقيامة
وإلي عيالك وأقربائك وجماعتك والأحباء والأحباب سيد خوسا شيمو شيا أمين يا
معين
وبعد، فمرادي المرام من كتبت القرطاس ومن الله تعالى أن تكونوا لفي صحة
وسلامة من الأمراض والبلاء وسائر الأنبال.
وإن سألتكم عن حالي وحال أقرباء والعيال الحمد لله والشكر لله ليس لنا هم
والأمراض والبلاء صحيحاً سالماً. ليس لنا خبر جدير الإعلام.
وأنا الحقير الفقير إبراهيم ابن الحاج الحرمين محمد علي حاج الكراطي داغستان.

Ərəb dili, Şəriət, Hədis və Təfsir elmlərinin kamil, fəzilətli və
təqvalı aliminə. Salam əleyküm və rəhmətullah və bərəkətuh. Də-
yərli qardaşım Balakən imamı Molla Abdullaha.

Sizə həyata əlvida deyən bir insanın salamı kimi deyil, qiyamət
və həşr gününə qədər davam edən salam olsun.

Ailənə, qohumlarına, camaatına, sevdiklərinə, Seyid Xusaya,
Şimu Şiyaya salamlar olsun. Amin, ya Muin.

Bu kağızı yazmaqda məqsədimiz budur ki, Allah Taala sizi
xəstəliklərdən, bəlalardan və digər sıxıntılardan qorusun.³²⁴ Əgər
mənəm, qohumlarımin, ailəmin əhvalını soruşsan, Allaha həmd və
şükürlər olsun. Sıxıntılardan, xəstəlik və bəlalardan sağ-salamatıq.
Bildiriləcək mühüm bir xəbər yoxdur.

Mən – dəyərsiz və fəqir qardaşın İbrahim ibn əl-Hacı əl-
Harameyn Məhəmməd Əli Hacı əl-Karati Dağıstan.³²⁵

³²⁴Məktubda أنبال olaraq keçən kəlməyə lüğətlərdə rast gəlmədik. Böyük ehti-
mallı, kəlmə نبل sözünün cəm şəkli olaraq istifadə edilmişdir. Ancaq kəlmənin
belə bir cəm halı yoxdur. Bax: Zəbidi, *Tacu'l-Arūs*, 31: 42; İbn Manzur,
Lisanu'l-Arab, 11: 683.

³²⁵Əhməd Niyazov Xüsusi Arxiv.

إلي من حازوا قصبات السبق في مضمار البراعة وتاه علي هامتهم تيجان الفصاحة والبلاغة أفضى القضاء عبد الوهاب شيخ زاده وسحبانا العلامة أحمد عارف زاده ثم إلي زبدة الطلبة وعمدة الكماله يدي اليمنى دمش زاده عمر وسمي ثالث الخلفاء الأربعة عثمان. سلام أي سلام وأرقامكم كل المرام ما دامت السبعة السارة سائرة والثوابت ثابتة ام ي ن.

أما بعد، فغب أن نزلنا في بلكان بتنا فيها ليالي وأياما أمنين متفككين محلّقين رؤسهم ومقصرين. ثم لما لم يطابق هناك النعل بالنعل ولم يكن لكل واحد بدّ من المأوى والمحل وجهنا مطاينا إلى القرية الكاخية صينت عن الفتن والأمور البدعية. يقول إنها خير المواطن لتعليم اللغة التركية التي هي الركن الأعظم للترقي والمدنية. فحين كنا نقدم رجلا تارة ونؤخره أخرى وصل إلينا رسول من إمام مسكننا هذا فأجبنا لندائه وأسعفنا بمرامه

فوقفنا بين أظهرهم واسترحنا في زاويتهم ورقعوا خرقنا وشدوا فرجتنا. ذلك من فضل الله علينا بلا استحقاق ولا تأهل منا.

ثم إنكم لما أرسلتم علينا جيوش العتاب والزمان زمان سباق الفم بلا ارتياب رقصت القلم علي القرطاس كي تعلموا أنني لست في النعاس. أظننتم أنني لا أميز التبر من التراب؟ إن بعض الظن إثم بلا ارتياب. كلا ثم كلا! إنكم مندرسوا الود بالنوى مدلسوا الأحباب بدعوى الهوى. فهل يقبل عاقل فضلا عن فاضل، جهلكم إلي الآن مسكني وعدم علمكم عنواني. فأولى لكم أن توبخوا وتسكتوا وأن لا تطولوا الكلام وتستغفروا لكي لا يعلم من بعد علم أنكم مغلوبون وأنكم منا لا تنصرون. فأنبيوا إلي ربكم وأسلموا له وسبحوا معائب أخيك ولو فيه ولا تقضوه وملكوا فضل لسانكم لئلا يملك الشيطان فضل عنانكم.

لكن لما حل منزلنا خطابكم المنيف في العشر الأواخر من الشهر الشريف وكان ذلك التشويق منكم أول كسر في الزجاج وهيولى وهيولى قلبي وصورته معجون طينهما بماء العفو بالأجاج عفوت عما وقع منكم من النسيان راجيا ثواب الملك المنان. فليكن ذلك ذخرا لنا وسندا وملجأ يوم قيامنا. فإن جنتم بليصال أن أخانا الشسروجي في كذا وعند كذا لينشرح بالي كل الإنشراح فنعم وحبذا. فكيف نسجت عليه عناكب النسيان وطرحتموه في زاوية الهجران؟ ألم تعلموا أنني لا أنساكم في كل ان واين وأن ترامتنا الأعصار إلي بعد المشرقين.

هذا ثم من هذا الكاتب رضوان سمي خازن الجنان إلي أعز الإخوان وأخص الخلان علماء قريته وقضاة بلده محمد بن علي الصغير والكبير وسائر جماعتهم بلا ترك نكير ولا قطمير أضعاف السلام وصنوف التحية والإكرام.

Mərifət meydanında öncül bilikərin sahibləri; başlarında bələğət və fəsaḥət tacları dolaşan, qazılar qazısı Əbdülvəhhab Şeyxzadəyə və dostumuz əllamə Əhməd Arifzadəyə. Daha sonra tələbələrinən yaxşısı, kamalın istinadgahı, mənim sağ əlim Dəmişzadə Ömər və dörd xəlifənin üçüncüsünün adaşı olan Osmana. Üzərinizə Allahın salāmı olsun. Yeddi səyyarə döndükcə və sabitələr sabit qaldıqca Allah sizi hər istəyinizə çatdırsın. Amin.

Mətləbə gəldikdə bildirmək istəyirəm ki, Balakənə gəldikdən sonra orada rahatlıqla, xoşbəxtliklə, böyük hörmət görərək günlərlə qaldıq. Daha sonra orada işlərimizdə bir qədər durğunluq yarandığı üçün işlərimiz öz yolunda getmədi. Buna görə də hamımıza lazım olacaq sığınacaq və qalacaq yer tapmadığından, istiqamətimizi Katex kəndinə tərəf çevirdik. Allah oranı fitnələrdən və nalayiq işlərdən qorusun. Deyirlər ki, ora mədəniyyət və tərəqqinin ən böyük ünsürü olan türk dilində təhsil üçün ən yaxşı məkandır.

Bir addım irəli, bir addım geri getdiyimiz əsnada indi qaldığımız yerin imamından bizə bir ayaqçı gəldi. Biz də onun çağırışına cavab verdik, istədiyinə uyğun olaraq məkanlarına sığındıq və zaviyələrində istirahət etdik. Xirqələrimizi yamadılar və ehtiyacımız olan şeyləri verdilər. Bu, layiq olmadığımız halda və bu məkanın əhli olmadığımız halda Allahın bizə əta etdiyi lütfüdür.

Sonra davam edərək sizə demək istəyirəm ki, qınaq dolu məktubunuzda bizi tamamilə yanlış olaraq tənqid etmisiniz. Dövranın elə bir mərhələsindəyik ki, heç şübhəsiz, söz savaşı daha üstündür. Mən isə qələmi kağız üzərində hərəkət etdirdim ki, mənim yuxuda olmadığımı biləsiniz. Siz elə güman edirsiniz ki, mən qızıl ilə qumu birbirindən ayırd edə bilmirəm? Beləmi zənn edirsiniz? Şübhəsiz ki, zənlərin çoxu günaha aparır. Əsla və əsla belə deyildir. Siz uzaq məsafəni bəhanə gətirib sevgini unudanlar, eşq iddiası ilə dostları aldadanlarsınız. Fəzilətli bir insan bunu hansı ağılla qəbul edər? İndiyə qədər yurdum cahilliyiniz, ünvanım bilgisizliyi idi. Sizə bizdən yardım gəlməyəcəyini və sizin məğlub olduğunuzu bildikdən sonra qınamağı kəsməyiniz, susmağınız, sözü uzatmamağınız və istiğfar etməyinizin xeyrinizə olduğunu düşünürsünüz. Rəbbinizə yönəlin və Ona təslim olun. Əgər varsa qardaşınızın ayıblarını gizlədin, açıb ifşa etməyin. İpinizin şeytanın əlinə keçməməsi üçün dilinizdən çıxanlara sahib olun.

Çağırışınız mənzilimizə şərəfli ayın ramazanın son on günündə gəlib-çatdığından və bu sizin tərəfinizdən ortada olan şüşəni qırmağa ilk təşəbbüs olduğundan, zatımın, qəlbimin və surətimin maddəsi hərərətli bağışlanma suyu ilə yoğrulduğundan, savabını əl-Məlik və əl-Mənnan olan Allahdan umaraq etdiyiniz unutqanlılığı bağışladım. Bu, qiyamət günündə sığınacağımız, istinadgahımız və azuqəmiz olsun.

Əgər qəlbimi almaq istəyirsinizsə, könlümün fərəhlənməsinə çalışırsınızsa, filan ünvanda və filankəsin yanında olan qardaşımız əş-Şəsruciyə əl uzadın, yardım edin. Belə etsəniz nə gözəl və nə əla olar. Necə oldu ki, onun üzərini unutqanlıq torları ilə ört dündünüz və ayrılıq zaviyəsində buraxdınız? Fırtınalar bizi şər qə və qərbənə qədər uzaqlara atsa da, mənim sizi bir an belə olsun unutmadığımı bilmirsinizmi?

Sonra cənnətin qoruyucusunun adaşı olan bu yazar Rizvandan qardaşların ən dəyərlisinə, dostların ən özəlinə, kəndin alimlərinə, şəhərin qazılarına, Əlinin oğlu Məhəmmədə, Qitmirə, ən kiçik zərrəsi belə yaddan çıxmayan bütün kənd camaatına qucaq dolusu salam və ikram olsun.³²⁶

4.3.5. Molla Həsənin Molla Hacıov əl-Cariyə məktubu

بسم الله الرحمن الرحيم
 الى الامام الميرزا اسنادنا المحترم الميرزا محمد
 السليم عليكم ودام الفضل لعلكم على الدوام
 اية امانتكم وضوكم وسلطانكم هو الميرزا
 ان هذا الميرزا لا ريب انه من يجب علينا احترامه وابعاد
 مراهم في كل شئ فانه قد قدم علينا طابا منعنا بسكن
 في لنا الشئ عندنا في المدرسة فلهذا جئنا الى التفت
 فيما بيننا من الصدقة وجرسته لدى جنابكم طلبناكم اقباضه
 من عالمكم نحو عشرين فينا فانه البت يكون قونا له في هذا
 الحية عليكم نوصطونه الى امره بلا سوء ولعلكم وكنتم
 اقر الامر الى حية الاجتماع لكن الامر مستعجل
 من ذلك والسليم به اقبلكم الميرزا محمد
 حريه الوعد الاول من شهر جمادى الاولى ١٣٣٥

³²⁶Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi.

لا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم
إلي الإمام الهمام أستاذنا المحترم المكرم ملا حبيب أعني الجاري . السلام عليكم
ودام الفضل لديكم علي الدوام. آمين.
أما بعد، وصحتكم وسلامتكم هو المرام ثم إن هذا الحامل محمد ولد شيخنا حاج
إبراهيم لا ريب أنه ممن يجب علينا إحترامهم وإيصالهم مرامهم في كل مبتغاهم. وإنه قد
قدم علينا طالبا متعلما يسكن في هذا الشتاء عندنا في المدرسة. فله إحتياج إلي النفقة. فبما
بيننا من الصداقة وجهت لدى جنابكم طالبا منكم إقباضه من عاملكم نحو عشرين جناقا من
البر ليكون قوتا له في هذا الحين. علمكم توصلونه إلي مرامه بلا سوف ولعل. وكنت الآخر
الأمر إلي حين الإجتماع لكن الأمر مستعجل من ذلك.
والسلام من أخيك المقرب ملا حسن الكماخي.
حرر يوم الأحد الأول من محرم 1335.

Uca Allahdan başqa güc və qüvvət sahibi yoxdur.

Alicənab imam, çox comərd və hörmətli ustadım olan Molla Hacıov əl-Cariyə.

Salam əleyküm, mənəviyyatınızdakı fəzilət olduğu kimi eyni ilə davam etsin. Amin.

Mətləbə gəlincə nəzərinizə çatdırım ki, arzu etdiyimiz səhhəti-nizin salamatlığıdır. Sonra bu ayaqçı, şeyximiz Hacı İbrahimin oğlu Məhəmməd, şübhəsiz, hörmət olunacaq və hər arzusuna çatmasında yardım edilməsi lazım olan kimsələrdəndir.

İndi o, tələbə olaraq və elm qazanmaq üçün bizə gəldi və bu qışı bizim yanımızda mədrəsədə qalacaqdır. Onun nəfəqəyə ehtiyacı vardır.

Aramızda olan dostluq münasibətlərinə arxalanıb bu qış ona azuqə olaraq, təxminən, iyirmi çanaq buğda verməyinizi xahiş edirəm.

“Sonra”, yaxud “baxaram” kimi sözlər demədən onu arzusuna qovuşdurmanızı xahiş edirəm.

Məsələnı toplantı vaxtına saxlamaq istəyirdim, amma vəziyyət təcildir.

Vəssalam.

Əziz qardaşın Molla Həsən əl-Kikamaxı. 1335-ci il.Məhərrəm ayının ilk bazar günü yazıldı.³²⁷

³²⁷Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi.

4.3.6. Əhmədibn Yusif əl-Ayməkinin Qazı Dis Bəyə Məktubu

العبد
 الامت الفقير الى الله تعالى احمد بن يوسف
 الى العالم الفاضل المتيقن في كل العلوم
 استاذة الكرام القاضي القروذي
 ديت بيلع السلام عليكم ورحمة
 الله وبركاته وصانك الله عا
 يورث النعمة بالنبي واله آمين
 وبعد فان خير الهلي قد جاء
 ووصل الى بجلنا العام معيت
 بان نجي انت او وكيلك يكتبك
 المسميان بالجلالين لتأخذ انت
 او هو الاجرة المسماة فعليك الفخر
 ليد او ليرسل الرسول ان كنت محتا
 اليها وما على الا ايصال الخير الى
 نحوك الكريم فاوصلته والسلم
 ثم منه الى تلامذته الكرام البررة السلام
 عليكم ورحمة الله وبركاته وسقامك الاله وانا
 السماء بمنه وجوده وكرمه وبحق النبي
 المختار.
 آمين والسلام.

إنه من العبد الفقير إلى الله تعالى أحمد بن
 يوسف العيمكي إلى العالم الفاضل المتبحر في
 كل العلوم أستاذة الكريم القاضي القروذي ديت
 بيلع السلام عليكم ورحمة الله وبركاته وصانك
 الله عما يورث الندامة بالنبي واله آمين.

وبعد، فإن خير الهلي قد جاء
 بجلنا العام مغرباً بأن تجيء أنت أو وكيلك
 بكتابي المسميان بالجلالين لتأخذ أنت أو هو
 الأجرة المسماة.

فعليك الحضور لديه أو ترسل الرسول
 إن كنت محتاجاً إليهما، وما عليّ إلا إيصال
 الخبر إلي نحوك الكريم فأوصلته.

والسلام.

ثم منه إلى تلامذته الكرام البررة السلام
 عليكم ورحمة الله وبركاته وسقامك الإله وإيانا
 السماء بمنه وجوده وكرمه وبحق النبي
 المختار.

آمين والسلام.

Allah-Taalaya hər zaman möh-
 tac olan qulu Əhməd ibn Yusif əl-
 Ayməkidən hər elmdə dərin fəzilətli
 alim və qiymətli ustad əl-Qazi əl-
 Qurudi Dis bəyə. Salam əleyküm və
 rəhmətullahi və bərəkətuhi. Allah
 səni Həzrət Peyğəmbər və onun
 Əhli-Beyti haqqında peşmanlığa

salacaq işlərdən qorusun. Amin.

Mətləbə gəlinə, yurddaşımız olan alim Müğrib vasitəsilə əl-
 Hillinin xəbəri bizə gəlib çatdı. Belə ki, sən və ya vəkili təyin
 edilmiş ödənişi almaq üçün Cəlaləyn adlı kitabı gətirməlisən.

O kitablara ehtiyacın varsa, ya özünün, ya da elçinin oraya getməsi lazımdır. Mənim vəzifəm xəbəri sizə çatdırmaq idi, mən də bunu etdim.

Vəssalam.

Sonra ondan əl-Hillidən qiymətli tələbələrinə Allahın salamu, rəhməti və bərəkəti olsun. Allah-Taala seçilmiş Peyğəmbəri hörmətinə, lütf və kərəmi ilə üzərimizə səmadan su səpdirsin. Amin.

Vəssalam.³²⁸

4.3.7. Nuru əs-Suğurinin Qazı Musa əl-Katexiyə məktubu

من نور والتغوري إلى العالم الزاهد
القاضي موسى الكطخي سلام تام عليكم
أما بعد فإني أريد أن أجئ عندك
في هذا الشتاء وأتبرك بخدمتك لعلمي
أن من صاحب سعة يرتزق له سعادة الدارين
فلاجل مجرد وجه الله تعالى ورسوله أن لا تتخيب رجائي
ولقد عد ابن حجر في كتابه الزواجر
ومحمد البركلي في كتابه الطريقة
المحمدية منع السائل بوجه الله تعالى
من أكبر الكبائر. فإن شاء الله تعالى لا
تري مني إلا سرورا وفلاحا وخيرا
وصلاحا.

من نور والتغوري إلى العالم الزاهد
القاضي موسى الكطخي. سلام تام
عليكم.

أما بعد فإني أريد أن أجئ
عندك في هذا الشتاء وأتبرك بخدمتك
لعلمي أن من صاحب معك يرتزق له
سعادة الدارين. فلاجل مجرد وجه الله
تعالى ورسوله أن لا تتخيب رجائي.
ولقد عد ابن حجر في كتابه الزواجر
ومحمد البركلي في كتابه الطريقة
المحمدية منع السائل بوجه الله تعالى
من أكبر الكبائر. فإن شاء الله تعالى لا
تري مني إلا سرورا وفلاحا وخيرا
وصلاحا.

والسلام.

Nuru əs-Suğuridən za-
hid, alim və qazı Musa əl-

Katexiyə. Üzərinizə Allahın salamu olsun.

³²⁸Əhməd Niyazov Xüsusi Arxivi.

Məsələ budur ki, bu qış sizin yanınıza gəlib xidmətindən bəhrələnmək istəyirəm. Bilirəm ki, sizinlə dostluq edəne iki dünya səadəti nəsib olar.

Allah və Rəsulunun rızası üçün bu istəyimi geri çevirməyin.

İbn Həcər “Zəvacir” kitabında, Məhəmməd əl-Birkili isə “ət-Təriqətül-Məhəmmədiyyə” kitabında Allah rızası üçün istəyənin istəyinin rədd edilməsini ən böyük günahlardan saymışdır.

İnşallah, məndən sevinc, müvəffəqiyyət, xeyir və islahdan başqa bir şey görməyəcəksən.

Vəssalam.³²⁹

4.3.8. Yunis ibn Əlinin anası Hacı qızı Əminəyə və ustadı İsa ibn Əli əl-Qubbaliyə məktubu

من العبد المنتظر المشتاق إلى رؤية الأم والإخوان
يونس بن علي الساكن في قرية لكر في ولاية قبه
إلى الأم الشقيقة أمينة بنت حاجي وأستاذ عيسى
عسي ربه القدير بن علي القبالي المهاجر الساكن
في ممالك الإمام الأعظم العثمانية في بلدة بورسية
من بلاد متعلق الإسلام بول.

سلام لا يحصي عقول الورى ودعاء عن
السنة القرى، وفيهما الله تعالى عن الندامة
والأمراض والأسقام، امين.

وبعد، غب صحتكم وسلامتكم، فإن استفسرتم
عن حالي فله الحمد نحن في صحة وسلامة إلى
الآن وكنت ساكنا في قرية لكر بلا غم ولا هم سوى
الإفتراق منكم، وكنت منتظرا في مدة مديدة إلى
الرسالة من جنابكم المنبئة عن أحوالكم.

فاللزم عليكم أن ترسلوا إلينا رسالة منبئة عن
أحوالكم ومعاشكم كيف تكونوا وكيف تعيشوا وكيف
تمرضوا مع الجيران والأحباء وأهالي بلدتكم.

³²⁹ Öhməd Niyazov Xüsusi Arxivi.

وإن استخبرتم عن أخينا المكرم أستاذ موسى قد إنتقل من دار الفنا إلي دار البقاء.
وابنه علي وبنته أصلی كانا كاملان ولم أزوجهما إلي الآن . فإنهما في صحة وسلامة
ومنظرنا إليكم.

حرره في غرة شعبان 1299.

سلام كثير ودعاء غفير من حاجي خان م وبيكه بنتا أستاذ علي. وأولاد خانم أربعة
بنين وثلاث بنات, وأولاد بيكه ابنان وبنات وهما في صحة وسلامة وفي عيشة مرعية.
والسلام خير ختام.³³⁰

Anasının və qardaşlarının üzünü görməyə həsrət qalmış və
intizarda olan qul – Qubba vilayətinin Ləgər³³¹ kənd sakini Yunis
ibn Əlidən doğma anası Hacı qızı Əminəyə və İmami-Əzəm ölkəsi
Osmanlıda İstanbula tabe şəhərlərdən olan Bursada yaşayan ustad
İsa (bəlkə Qədir Rəbbi) ibn Əli əl-Qubbalı əl-Mühacirə.

Üzərinizə məxluqatın saya bilməyəcəyi qədər salam və kəndlər
(xalqının) dilindən dua olsun. Allah hər ikisini də peşmanlıq və
xəstəlikdən qorusun. Amin.

Mövzuya gəlincə, sağlıq və səhhətinizdən sonra mənim əhvalı-
mı soruşsanız, Allaha həmd olsun ki, sağlıq və sağlam səhhət
içərisindəyik. Sizdən ayrıldıqdan sonra, qəm və kədərım olmadan
Ləgər kəndində yaşayıram. Sizin tərəfinizdən mənə əhvalınızı xəbər
verəcək bir məktub göndərməyinizi gözləyirdim.

Sizdən xahişim budur ki, özünüzdən, qonşularınızın, qohumla-
rınızın və şəhər xalqının əhvalını, məişətini, necə yaşadıklarını və
necə xəstələndiklərini xəbər verən bir məktub göndərsiniz.

Əgər dəyərli qardaşımız ustad Musanın əhvalını soruşmaq
istəsəniz, sizə çatdırım ki, o, fani dünyadan baqi dünyaya köç etdi.
Oğlu Əli və qızı Əsli həddi-buluğa çatdılar, ancaq indiyə qədər on-
ları evləndirə bilmədim. Hamısı sağlıq və salamatlıq içində sizdən
xəbər gözləyir.

1299-cu ilin şaban ayının əvvəlində yazıldı.

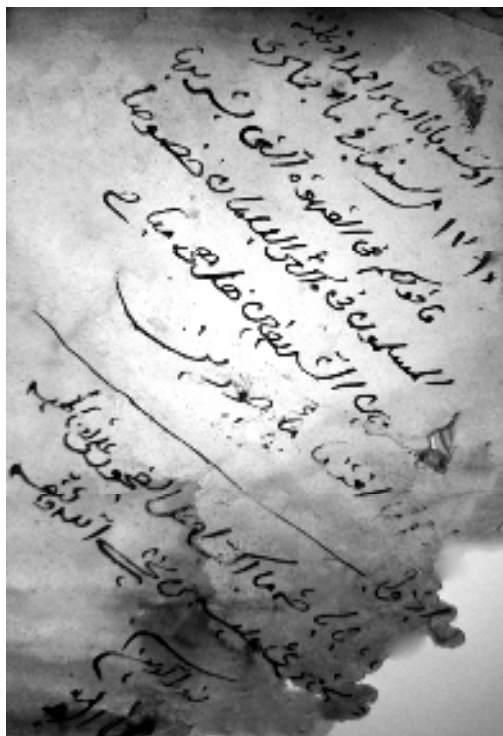
³³⁰Məktub Qəbələ şəhəri Durca kəndində Ruslan Məmmədov Xüsusi Arxivindədir.

³³¹Məktubun yazıldığı tarixdə Ləgər kəndi Quba şəhərinə tabe idi. Ancaq bu gün
bəhs edilən kənd Qusara tabedir və Ləgərqişlaq olaraq adı dəyişdirilmişdir.
Ləgər kəndinin xalqı buraya köç etdiyindən, dolayı bu gün Ləgər adlı kənd
qalmamışdır.

Ustad Əlinin qızları Hacı Xanım və Bəkədən sizə çoxlu salam və dua var. Xanımın dörd övladı var: bir oğlu, üç qızı. Bəkənin iki oğlu, bir qızı var. Hamısı sağlıq, səhhət və rahatlıq içindədirlər.

Vəssalam, xeyirli xitam.

4.3.9. Ustad Baba Əmir Əhməd oğluna məktub

أوسته بابا أمير أحمد أوغلنا. 1210 من سنة في ماه جمادي.
ما قولكم في القهوة التي يشربها المسلمون في أكثر البلدان خصوصا في الحرمين الشريفين؟

هل هي مباح؟

أفتنا مأجورين.

Ustad Baba Əmir Əhməd oğluna. 1270-ci il, cümazəl ayı.

Bir çox ölkədəki müsəlmanların, xüsusilə də əl-Harameyn əş-Şərifeyndə (Məkkə və Mədinədə) içdikləri qəhvə haqqında nə düşünürsünüz?

Onu içmək mübahdır mı?

Fətva verin, mükafatınızı Allah versin.³³²

4.4. Təsəvvüfi məktublar

Qafqazda təsəvvüf tarixi çox qədimlərə gedib-çıxsada, bu günədək gəlib-çatmış təsəvvüf və sufi şeyxlərlə əlaqəli məktublar daha çox XIX əsri əhatə edir. Məktublarda adları zikr edilən bəzi şəxslər haqqında məlumat olsa da, həyatı və elmi araşdırmaları haqqında bilgilərə sahib olmadığımız şəxslərin də adları mövcuddur. Bunlardan Almalılı Mahmud əfəndi və xəlifəsi Talalı Əhməd Əfəndi və Şeyx Yəhya Qutqaşını məşhur nəqşibəndi şeyxlərindəndir. Hacı İsmayıl Suvagili haqqında əlimizdə kifayət qədər məlumat mövcud deyil.

Şeyx Yəhya Qutqaşını Abdullah əl-Məkkinin xəlifəsidir. Adı Mustafa əş-Şirənin “Təriqət” silsiləsində keçməkdədir.³³³ əl-Kikaninin göndərdiyi məktubdan da aydın olur ki, Şeyx Yəhya Qutqaşını Məkkəyə həcc ziyarətinə getmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından sonra, Qafqazdan Osmanlı coğrafiyasına və Hicaz bölgəsinə çox sayda hicrət hadisəsinin yaşandığı məlumdur. Şeyx Yəhya Qutqaşını da bunlardan biridir. Bəhs edilən şəxs haqqında başqa bir məlumata isə Ağdaş şəhərində yerləşən Nemətabad kənd məscidindəki daşbasma əsərlərin birində rast gəldik. “*Risalatün-məqşbədiyyət-il-Xalidiyyə*” adlı bu əsərin müəllifi Xəlil Həmdi Qutqaşınıdır. Müəl-

³³² Ağdaş şəhəri Bulaqotağı kənd qəbiristanlığına atılmış haldaki əlyazmaların arasından tapdığımız bu məktub 1795-ci ilə aiddir. Göndərən və kimə göndərildiyi haqqında heç bir məlumatımız yoxdur. Buradakı əlyazmaların arasında ərəbcə başqa məktub parçalarına da rastlaşsaq da, məktubların digər parçalarını tapa bilmədiyimiz üçün həmin məktubları oxumaq mümkün olmadı.

³³³ Milli Kütüphanə Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8473, vr. 7b.

lifin söylədiyinə görə, o, Şeyx Yəhya Qutqaşının oğludur.³³⁴ Məktubda Xəlil bəy olaraq haqqında bəhs edilən şəxs, Yəhya əfəndinin oğludur. Azərbaycanın Qəbələ şəhərindən olan bu sufi ailənin həyatı və elmi əsərləri müstəqil bir araşdırma üçün mövzu olmalıdır.³³⁵ Bu məktubdan anlaşılan odur ki, Yəhya Əfəndi Qafqaz ilə bağlantılarını Hicazda olduğu müddət ərzində də davam etdirmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz bu məlumatları Əbdüləziz əl-Ağdaşi ən-nəqşibəndi yə də şamil etmək mümkündür. Nisbəsindən də aydın olduğu kimi, Ağdaş şəhərindən olan Şeyx Əbdüləzizin həyatı haqqında Yəhya Qutqaşınıdan fərqli olaraq, indiyədək heç bir məlumat əldə edə bilmədik. *“Tuhfətül-ixvan”* risaləsinin girişində müəllif şeyxinin onu Hicaz bölgəsindən Anadolu bölgəsinə irşad fəaliyyəti üçün göndərdiyini ifadə edir. Bu müəllifin də Qafqazdan hicrət edənlərdən olduğu ehtimal daxilindədir.³³⁶

Rusları təsəvvüfün Qafqazda yayılmasından təşvişə salan bu cəhət olmuşdur ki, sufi şeyxlərin əksəriyyəti sürgün həyatı yaşamışdır. İsmayıl əş-Şirvani əl-Kürdəmiri öncə Axıska bölgəsinə, daha sonra Amasyaya hicrət etməyə məcbur olmuşdur. Almalılı Mahmud Əfəndi iki dəfə Rusiyaya sürgün edilmiş, qazavatın mənəvi liderliyini etmiş Seyid Cəmaləddin əl-Qazıqumuxi Osmanlıya hicrət etməyə məcbur olmuş, İlyas ət-Tsudaxari Rusiyaya sürgünə göndərilmişdir. Bütün bunlardan çıxış edərək, təsəvvüfün və təriqət şeyxlərinin bölgə xalqı üzərində nə qədər nüfuza malik olduqlarını təsəvvür etmək mümkündür.

³³⁴ Xəlil Həmdi Dağıstani, *Risalətu'n-Nəqşibəndiyyəti'l-Xalidiyyə*, (Qahirə, əl-Məttəbətü'l-Bəhiyyə, 1300/1883).

³³⁵ Şeyx Yəhya Qutqaşını haqqında ətraflı məlumat üçün bax: Əhməd Niyazov, *XIX Əsr Azərbaycanın Şimal Qərbində Dini Həyat, Elm və Mədrəsələr*, 53-55. Şeyx Yəhya Əfəndinin Məqsədu't-Talibin adlı əsəri tərəfimizdən təhqiq və tərcümə edilməkdədir.

³³⁶ Əbdüləziz əl-Ağdaşi ən-Nəqşibəndi, *Tuhfətül-İxvan*, 2-3.

4.4.1. Məhəmməd ibn Osman əl-Kikaninin Şeyx Yəhya əd-Dağıstani və Hacı Xəlil bəyə məktubu

باسم الله الرحمن الرحيم. باسمه سبحانه وتعالى. الحمد لله علي جزيل فضاله
والصلاتان علي نبيه وآله.

سلام علي عاكفي منزل به حل من فاق كل الأنام. سلام علي طائف كعبة بتطوافها
تم حج الكرام.

وبعد، فأعطر زواهر التسليمات الصافية وأزهر عواطر التحيات الوافية وأخلص
الدعوات الناشئة من صفاء الاعتقاد وأجمل المدحات المنبوعة عن كمال المحبة والأن قيا

نخص بها وارث العلوم النبوية وخازن المعارف المصطفوية مرشد السالكين ومنقذ الهالكين مجاور بيت الله الحرام وملازم مهبط الوحي علي خير الأنام الشيخ يحيى الأفندي الداغستاني، حماه الله كما يراه بالسبع المثاني، ثم خلف حضرته الكريمة الدرة اليتيمة ملاذ الفقراء وملجأ الضعفاء الحاج خليل بيك ثم سائر أهل بيته بالتمام وملازمي مجالسة الكرام بلغهم الله أمالهم وأفاض علينا أفضالهم آمين.

ولقد منّ فالق الإصباح ومسبب الأسباب علينا معشر المخلصين بتيسير إرسال الكتاب بتوجيه بعض أحببتنا الداغستانيين في هذا العام لحج بيت العتيق وزيارة روضة سيد الأنام عليه أفضل الصلاة والسلام، فله الحمد علي ذلك كما يليق لجلال ذاته وكمال صفاته.

ولو تفضلتم علينا باستفسار الأحوال فبحمد الملك المتعال نحن في صحة واعتدال إلي هذا الحال، ملازمين علي الأدعية الخيرية لذكركم الجنب مع كافة الخلان وسائر الأحباب.

وننشدكم بالله الكريم أن لا تنسونا في الأماكن الشريفة والأوقات المنيفة عن التذكر بدعوات رفيع الدرجات بأن يفتح علينا سبيل النجاة ويرزق لنا حسن الملاقات قبل خيلولة هارم اللذات وأن لا يفرقنا عن الإيمان لدى الإرتحال من دار الخسران. يا قراء الخط بالعينين تبصره لا تنس كاتبه بالله تذكره وهب له دعوة الله خالصة لعلها في صروف الدار تنفعه.³³⁷

Rəhman və Rəhim və hər cür xətdən münəzzəh olan Allahın adı ilə. Bol lütfələri üçün Allaha həmd, Həzrət Peyğəmbər (s.a.s.) və ailəsinə salatu-salam olsun.

Bütün insanların ən xeyirlisi olan Həzrət Peyğəmbərin mənzilini ziyarət edənlərə salam olsun. Onu təvaf etdikdən sonra, uca insanların həcc ziyarətinin tamamlandığı Kəbəni təvaf edənlərə salam olsun.

Mətləbə gəlincə, ən gözəl qoxulu saf salam çiçəklərini, sədaqətli salam qoxularının ən parlağını, saf inancedan yaranan ən səmimi duaları, itaət və məhəbbətin kamalından yarananən gözəl mədhlərinə nəbəvi elmlərinin varisi, Mustafavi mərifətlərinin xəzinədarı, haqq yolu yolçularının mürşidi, həlak olanların xilasedicisi, Beytul-Haramın qonşusu, insanların ən xeyirlisinin üzərinə vəhyin endiyi yerdən ayrılmayan siz – Şeyx Yəhya Əfəndi əd-Dağıstaniyə məxsus

³³⁷Əhməd Niyazov Xüsusi Arxiv.

olduğunu bildiririk. Allah-Taala əs-Səbül-məsani (“Fatihə” surəsinin yeddi ayəsi) ilə onu qorusun.

Sonra, o uca həzrətin xəlifəsi, bənzərsiz inci, kasıbların pənahı, zəiflərin qoruyucusu Hacı Xəlil bəyə, qalan əhli-beytinin hamısına və uca insanların kamil söhbətlərinin bütün iştirakçılarna dua edirik. Allah onları istəklərinə çatdırsın və üzərimizə lütfələrini yağdırsın. Amin.

Qaranlıqdan aydınlığa çıxaran və Müsəbbibül-əsbab biz müxlislər zümərəsinə bu il bəzi dağistanlı dostlarımızın Beytül-Ətiqi həcc ziyarətinə insanların Əfəndisinin (s.a.s.)in məzarını ziyarət etmələri vəsiləsi ilə məktub göndərmə asanlığını lütf etdi. Ona zatının cəlalına və sifətlərinin kamalına layiq həmd olsun.

Əgər lütf edib halımızı soruşsanız, əl-Məlik və əl-Mütəal olan Allah’a həmd olsun. İndiki sağlıq və salamatlıq içərisində bütün dost və qardaşlarla cənabi- şərifinizə xeyir-dualar etməyə davam edirik.

Allah üçün mübarək yerlərdə və icabət vaxtlarında dərəcələri artıran dualarda bizi də unutmayın. Allah bizə qurtuluş yolunu açsın, ləzzətləri bıçaq kimi kəsən ölüm gəlməzdən əvvəl qovuşma gözəlliyi ilə rizqləndirsin və bu fani dünyadan köç edərkən imandan ayırmasın.

*Ey məktubu görən, iki gözlə oxuyan,
Allah üçün yazarını xatirindən çıxarma,
Allah üçün ona səmimi dua et,
Bəlkə köçərkən ona faydası toxuna.*

4.4.2. Hacı İsmayıl Suvagilinin Molla Kaseyə məktubu

رحم الله تعالى ويا نا ويا نبي الله وفتا أمين انتهى ملخصاً ومن مکتوبات الشيخ المترجم له طريقه الشيخ
الحاج قصي هذا قدس سره انزل بها بسم الله خير الاسماء الحمد المخرج من نخل الوداد في رياض قلوب
مؤمن العباد من عبادة الله ذي الجلال الداعي الحقير الحاج اسماعيل الى حضرة العالم العليم والشيخ
الفاضل العظيم ملاقصي سلام تام يعطر كالعنبرين ودعاء عام يتوعدكم كالقمرين عليكم وعلي اهلکم
واحبائکم قاطبة امين اما بعد فخلع اساءة القبر والسلام لغت جنائکم الميمونة اولاً ان تكون
بالحين في امان الله تعالى انا وثابتاً اعلم کم عدم النيان والمهجور من فرادنا بطول العراف
وترك الاخلاق ايئنا وبيکم ولاجل ذلك القسم منكم وارصيلنا الاستقامة في الشريعة
الحمدية ونهائية النفس في حياجه وترك المعاصاة لاهل الزمان وترك عصية الجلال خصوصاً
عصية المنكرين وموافقة الصالحين وترك حبة الدنيا لانهاء اس كل خطية وفي ذم الدنيا من
الديان والصلوات مشهورة ولايجوز لعلب الدنيا مكر الموت وكثرة ذكر الله تعالى وقال الله
تعالى ومن يعش عن ذكر الرحمن نقيض له شيطاناً فبوله قريش لا يكره الله تعالى من العلوب وقال
ذوالنون المصري رضي الله تعالى عنه لكل شيء عتوبة وعتوبة الهاربة انقضاء عنها الذكر والخلة الواقعة
قال الشيخ سري السقطي رضي الله تعالى عنه لا تضع الموت بين اثنين حتى يقول لحد يما لاخره انا الا
انت وان عجز الشيخ كافي في الوصول الى استبعاد السلام بعد ذلك ان انتهى من خطا خطه رحمه الله تعالى

بسم الله خير الاسماء. حمدا لمن غرس نخيل الوداد في رياض قلوب من شاء من العباد.

من عبد الله ذي الجلال الداعي الحقير الحاج اسماعيل إلي حضرة العالم العليم والأخ الأعز العظيم ملاقصي.

سلام تام يعطر كالعنبرين ودعاء عام يتوعدكم كالقمرين عليكم وعلي أهلكم وأحبائكم قاطبة، أمين.

أما بعد، خلف إهداء التحية والسلام لفت جنابكم الميمونة أولا أن تكون سابحين في أمان الله تعالى دائما.

وثانيا إعلام لكم عدم النسيان والهجران عن فؤادنا بطول الفراق وترك الإختلاط بيننا وبينكم.

ولأجل ذلك ألتمس منك وأوصيك بالإستقامة في الشريعة المحمدية ومحاسبة النفس وكل حين وترك المعارضة لأهل الزمان وترك صحبة الجهلاء خصوصا صحبة المنكرين وموافقة الصالحين وترك حب الدنيا لأنها رأس كل خطيئة وفي ذم الدنيا من الايات والأحاديث مشهورة. وعلاج ترك حب الدنيا تذكر الموت وكثرة ذكر الله تعالى . وقال الله تعالى : ومن يعيش عن ذكر الرحمن نقيض له شيطانا فهو له قرين. ألا بذكر الله تطمئن القلوب.

وقال ذو النون المصري رضي الله تعالى عنه: لكل شيء عقوبة وعقوبة العارف إنقطاعه عن الذكر والمحبة الوافرة.

قال الشيخ سري السقطي رضي الله تعالى عنه: لا تصح المودة بين إثنين حتي يقول أحدهما للآخر ما أنا إلا أنت، وأن محبة الشيخ كافية للوصول إلي الله تعالى .
والسلام.³³⁸

Bismillah isimlərin ən xeyirlisidir.

Qullarından dilədiyinin könül bağçasına sevgi ağacı əkən Allaha həmd olsun.

Zül-Cəlal olan Allahın dəyərsiz və duaçı qulu Hacı İsmayıldan bilgili alim, qiymətli və yumşaq xasiyyətli qardaş Molla Qasəyə.

Sizin, ailənizin və bütün sevdiklərinizin üzərinə iki ənbər kimi ətir saçan salam və iki ay kimi nur saçan ümumi dua olsun.

Mətləbə gəlincə, salam və hörmətimi bildirdikdən sonra, ilk olaraq adil şəxsiyyətinizin həmişə Allahın himayəsinə qərq olmasını arzu edirik.

İkinci olaraq bilin ki, ayrılığın uzun çəkməsi və bir-birimizlə görüşməyi tərk etməyimiz səbəbindən, könlümüzə uzaq olmadığınız və unudulmadınız.

Bu səbəbdən, sənə tövsiyə edirəm ki, Məhəmməd şəriətinə əməl edəsən, nəfsinin səni üstələməsinə yol verməyəsən, xalq ilə mübahisəni tərk edəsən, cahillərlə dostluğu, xüsusilə inkarçılarla dostluğu tərk edəsən, saleh insanlara yoldaş olasan və hər xətanın səbəbi olan

³³⁸Hacı Osman əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 161-122.

dünya sevgisini tərk edəsən. Bunları yerinə yetirməyini sənə tövsiyə edirəm.

Dünyanı pisləyən ayət və hədislər məşhurdur. Dünya sevgisini tərk etməyin çarəsi ölümü xatırlamaq və Allahı çoxlu zikr etməkdir.

Allah-Taala belə buyurur: “Hər kəs Rəhmanın zikrindən boyun qaçırsa, biz ona şeytani ürcah edərək və onun ayrılmaz dostu olar.³³⁹ Bilin ki, qəlblər ancaq Allahı anmaqla hüsur tapar”.³⁴⁰

Zünnun əl-Misri belə demişdir: “Hər şeyin bir cəzası vardır. Arifin cəzası isə Allahı zikr və bol məhəbbətdən kəsilməsidir”.

Sirri əs-Səqati belə demişdir: “Biri digərinə “mən sənəm” demədiyi müddət ərzində iki nəfər arasında sevgi həqiqi olmaz. Şeyxə duyulan məhəbbət Allaha vasil olmağa kafidir. Vəssalam”.

4.4.3. Almalılı Mahmud Əfəndinin Hacı Baba Əfəndi əl-Qaxiyə göndərdiyi məktub

وَلَا يَكُنْ أَنْ يَحْصِرَ جَمِيعُهَا فِي الْكِتَابِ وَلَكِنْ نَكْتُبُ جُزْأَهَا الَّذِي وَجَدْتُمْ فِي ذِيْلِ الْمِرَاسَةِ الْمَكْتُوبَةِ
لِخَلِيفَتِهِ حَاجِ يَا بَا اَهْدَى الْقَاصِحِي تَذَكُّرُهُ مَقُولًا مِنْ خُطْبَتِهِ لِقَبْرِهِ بِرِوَايَاتِنَا عَنْهُ وَرَأُو
هَذَا بَعْدَ مَرَاتِهِ اعْلَمْ أَيُّهَا الْإِخْوَةُ أَنَّ الصَّحْبَةَ وَالْمَرْأَةَ وَالْأَقَابَةَ وَالْمُحِبَّةَ الرَّحْمَانِيَّةَ لَا تَنْفَعُ
بَيْنَ الْعِبَادِ إِلَّا بِشَرِّ مَرَاتِدِهَا إِنَّ الْبَرِيَّةَ وَالْمُحِبَّ وَالصَّادِقَ شَيْخَهُ وَخَبِيئَهُ وَصَدِيقَهُ فَمَرَاتِ
عَبْدٍ وَحَقَّ الْعَبْدُ عَلَى الْمَوْلَى مَعْلُومٌ وَأَوْسَطُهَا أَنْ يَعْرِضَهُ عَلَى النَّفْسِ وَحَقَّ الْمَلَاخِ أَيْضًا مَعْلُومٌ
وَأَعْلَاهَا أَنْ يَعْرِضَهُ عَلَى النَّفْسِ عِنْدَ الْمَوْلَى عَلَى الْعَبْدِ أَيْضًا مَعْلُومٌ وَالْثَالِثُ وَالْثَانِي
مَعْدُومٌ كَقِفَاتِهِ وَالْأَوَّلُ فِي هَذَا الرَّجُلِ يَكَادُ أَنْ يَكُونَ مَعْدُومًا وَلَوْ وَجَدَ لَوْحِدَ لِأَحَادِثِ الْوَقْتِ

³³⁹“Züxruf”, 36.

³⁴⁰“Rad”, 28.

٩١٥٥٦

ثم المترقب منكم أن تقرؤا السلام منا إلى الإخوان كلا وطرا قريبا وبعيدا خواصا وعواما أميرا
ومورا من عباد الله الرحمن الهى في واسط ربيع الثاني في ١٢٨٢ هـ فحاج ترخان محمود معلوم
المالى في حاج ترخان انتهى بخط خطه رحمه الله تعالى بإحضار على المرام اللهم امركنا

إعلم أيها الأخ الأعز فإن الصحبة والإرادة والإنابة والمحبة الرحمانية لا تنعقد بين العباد إلا بثلاث مراتب: أدناها أن المريد والمحب والصديق شيخه وحببيه وصديقه في مرتبة عبده وحق العبد علي المولى معلوم. وأوسطها أن يعده أبا لنفسه وحق الأخ أيضا معلوم. وأعلاها أن يعده مولاه ونفسه عبد له وحق المولى علي العبد أيضا معلوم. والثالث والثاني معدوم كعقلاء والأول في هذا الزمان يكاد أن يكون معدوما ولو وجد ليوحد لاحاد الألوف.

ثم المترقب منكم أن تقرؤا السلام منا إلى الإخوان كلا وطرا قريبا وبعيدا خواصا وعواما أميرا ومورا من عباد الله الرحمن.

هي في وسط ربيع الثاني في سنة 1282 في حاج ترخان .
محمود معلوم المالى في حاج ترخان .³⁴¹

Ey dəyərli qardaş, bil ki, qullar arasında söhbət, iradə, inabət və Rəhməna olan məhəbbət yalnız üç mərtəbədə mümkündür.

Bunların ən aşağı mərtəbəsi budur: mürid, mühib və dost. Şeyxini qulu dərəcəsinə sevər və onu dostu olaraq qəbul edər. Qulun əfəndisi üzərindəki haqqı məlumdur.

Orta mərtəbəsi şeyxi özünün qardaşı olaraq görməsidir. Qardaşın haqqı da məlumdur.

Ən yüksək mərtəbəsi isə müridin şeyxini əfəndisi, özünü isə əfəndisinin qulu olaraq görməsidir. Əfəndinin qulu üzərindəki haqqı da məlumdur.

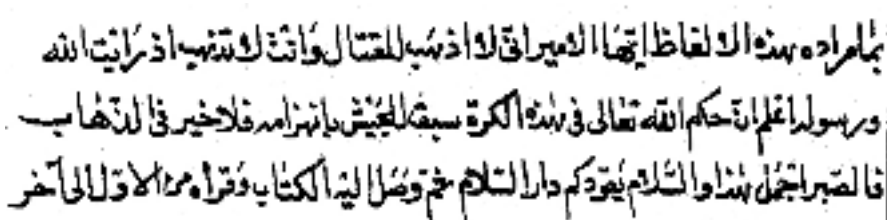
Bu mərtəbələrdən üçüncü və ikincisi Zümrüd quşu kimi qeyb olmuşdur. Birincisi də bu zamanədə yox olmaq üzrədir. Olsa da minlərdən bir nəfərin olması mümkündür.

³⁴¹Hacı Osman əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 164-165.

Sonra sizdən təvəqqem budur ki, məndən uzaq və yaxın bütün qardaşlara, xüsusi və ümumi, əmir və məmurun hamısına salam söyləyəsınız.

1282-ci il, rəbiüssani ayının ortaları, Hacı Tarxan (Həştərxan).
Almalılı deyə bilinən Mahmud.

4.4.4. Talalı Hacı Əhməd əfəndinin Qazi Məhəmmədə məktubu

بإمراده هذه الاعتاظيتها الأميراني لأذهب للقتال وأنت لا تذهب إذ رأيت الله
ورسوله أعلم أن حكم الله تعالى في هذه الكرة سبق للجيش بانهمزاه فلا خير في الذهاب
فالصبر أجمل هذا والسلام يقودكم دار السلام فم وصل إليه الكتاب وقرأه من الأول إلى آخر

أيها الأمير إني لا أذهب للقتال وأنت لا تذهب.
إذ رأيت الله ورسوله أعلم أن حكم الله تعالى في هذه الكرة سبق للجيش بانهمزاه.
فلا خير في الذهاب فالصبر أجمل.
هذا والسلام يقودكم دار السلام.³⁴²

Ey əmir! Mən bu savaşa getməyəcəyəm. Sən də getmə.

Belə ki, Allah və Rəsulu daha yaxşı bilir, rəyada Allah-Taalanın hökmünün yer üzündə bu ordunun yenilməsi olaraq təqdir edildiyini gördüm.

Bu gedişdə xeyir yoxdur, ən gözəli səbirdir.

Üzərinizə Darüs-Salama (cənnətə) götürəcək salam olsun.

³⁴²Hacı Osman əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 178. Yenə əz-Zaxurinin nəql etdiyinə görə, məktub Qazi Məhəmmədə gəlib-çatanda onu oxumuş və əsəbi bir şəkildə parçalayaraq yerə atmışdır. Ancaq ordu həqiqətən də məğlub olunca, Qazi Məhəmməd Talalı Əhməd Əfəndidən üzr istəmişdir. əz-Zaxuri, *Tuhfətül-Əhbab*, 178.

4.4.5. Talah Hacı Əhməd əfəndinin qazı Ömər əfəndiyə məktubu

باسمه سبحانه وتعالى
 إنه من الحاج بالحرمين والزائر بين المكرمين الحاج شيخ أحمد أفندي التتالي إلي
 أحب خلانه وأصدق أحبائه القاضي الضروري عمر أفندي ولد الحاج بالحرمين والزائر
 بين المكرمين حاج حسان الجردي.
 عليكم وعلي إخوانكم وعشيرتكم أنواع التسليمات والناميات وقوافل التحيات
 الزائدا تالي يوم يحشر فيه الكائنات. آمين.
 أما بعد، فأول المرام من الملك العلام صحتكم وسلامتكم علي الدوام.

وثانياً إنني سمعت أنك تعقد نكاح بنت كصر مريم لأخيك الشقيق بلا رضائها ورضاء أهل بيتها.
 فأظن أن هذا الأمر لا خير فيه، فاترك هذا الأمر وارجع عنه لعلك لا تقبح وتفوز.
 وجمع الله خيراً منها دنياً وديناً.
 واتفق دعوة المظلوم خصوصاً في هذا الشهر المنيف والأيام الشريفة ولا تعقد نكاحها كيلاً تندم بعد.
 فافهموا ولا تسافحوا.
 هذا والسلام إلي يوم القيام.³⁴³

Xətalardan münəzzəh Allah-Taalanın adı ilə.

İki haram şəhərin hacısı və iki şərəfli şəhərin ziyarətçisi Hacı Şeyx Əhməd əfəndi ət-Talalıdan dostlarının ən dəyərlisi və sevdiklərinin ən dürüstü, iki haram şəhərin hacısı və iki şərəfli şəhərin ziyarətçisi Hacı Həssan əl-Çardaxinin oğlu qazı Ömər əfəndiyə.

Sizin, qardaşlarınızın və əşirətinizin üzərinə bütün məxluqatın dirildiləcəyi günə qədər çoxlu salamlar və salam qafilələri olsun. Amin.

Sizə ilk arzumuz hər şeyin sahibi əl-Məlik və hər şeyi bilən əl-Əllamdan olan sağlıq və salamatlıq içərisində olmanızdır.

İkincisi, eşitdim ki, Küsür qızı Məryəmin özünün və ailəsinin razılığı olmadan öz qardaşına kəbinini kəsmək istəyirsən.

Zənn edirəm ki, bu, özündə xeyir olmayan bir işdir. Bu işdən əl çək və geri dön. Yoxsa (axirətdə) qurtuluşa və qazanca çata bilməzsən.

Allah qardaşını dünya və din baxımından ondan daha xeyirlisi ilə bir araya gətirər.

Bu mübarək ay və şərəfli günlərdə məzlumun duasından qorx və daha sonra peşman olmamaq üçün bu kəbini kəsmə.

Dərk edin və günaha batmayın. Qiyam gününə qədər vəssalam.

³⁴³Əhməd Niyazov Xüsusi Arxiv.

NƏTİCƏ

Çox sayda milləti və buna bağlı olaraq çox sayda dili özündə birləşdirən Qafqaz coğrafiyasında ortaqlar kimi uzun müddət ərəb dilindən istifadə edilmişdir. Elmi araşdırmalar, xalq və idarəçilər arasındakı yazışmalar, qonşu dövlətlər ilə icra edilən görüşmələrə-dək hər sahədə ərəbcədən ortaqlar dil olaraq istifadə edilmişdir.

Bu əsərdə başlıca olaraq XIX əsrdə Qafqazın ən önəmli şəxsiyyət-lərindən biri Şeyx Şamilin məktublarına, Şeyx Şamilə göndəril-miş məktublara, eyni zamanda, onun naiblərinə ünvanlanmış mək-tublara yer verilmişdir.

Əlimizdə olan sənədlərdə Şeyx Şamilin Qafqazda qurduğu və rəhbərlik etdiyi İmamət dövlətinin başçısı olduğu zaman göndərdiyi məktublardan, müxtəlif şəxslər tərəfindən Şeyx Şamilə gələn mək-tublardan, İmamət dövlətində naiblik vəzifəsində olmuş şəxslərin məktublarından və daha sonra Şeyx Şamilin rus generallarına yazdı-ğı məktublardan bəhs edilmişdir. Bu sənədlər əsasında İmamət dövlətində qismən də olsa ərəbcə məktubat ənənəsinin xüsusiyyətlə-rini tədqiq etməyə səy göstərdik.

Siyasi məktublar başlığı altında topladığımız bölümlərdə isə rus işğalçılarına qarşı Qafqazda hərbi və mənəvi üsyan bayrağı qaldır-mış Qazi Məhəmməd və Qazavatın mənəvi lideri Seyid Cəmaləddin Qazıqumuxinin, Azərbaycanın şimalında hökm sürmüş İlisu sultan-larının və Car-Tala camaatlığının, eyni zamanda, Dağıstan xanlarına və rus məmurlarına aid məktublarından da bəhs edilmişdir. Ortaya çıxarılmış bu məktublar vasitəsilə ərəb dilinin Qafqazın siyasi həyatındakı yeri və xüsusiyyətləri qismən də olsa əsərdə göstəril-mişdir.

Üçüncü bölüm olan son hissədə isə təsəvvüfi, günlük həyatla əlaqədar olan və eyni zamanda, ədəbi məktublara yer ayrılmışdır. Beləcə, bu məktubların Qafqazın siyasi və ictimai tarixini öyrənmə-sindəki rolu ortaya çıxarılmışdır.

Məktublar üzərində aparılan tədqiqatları çətinləşdirən bir neçə cəhət vardır. Bunlar yer adları, şəxs adları və məktubların fərqli bölgələrdə dağınıq surətdə mövcud olmasıdır. Məktublar ərəbcə yazıldığı üçün bu yer və şəxs adları tələffüz edildiyindən fərqli şəkillərdə yazılmışdır. Adlarla bağlı digər problem isə həm Çar Rusiyası, həm də Sovet İttifaqı dövründə bir çox yer adının dəyişdirilməsidir. Əsərdə bəhs edilən məktubların əksəriyyəti xüsusi arxivlərdən tapılmışdır.

Mənbələrdən də bilindiyi kimi, Qafqaza aid olan məktubların yayılma coğrafiyası həddindən artıq genişdir. Bu məktublar İran, Türkiyə, Suriya, Rusiya və digər ölkələrə qədər gedib çıxmışdır.

Məlumdur ki, bu məktubların bir çoxu əlyazma kitabların səhi-fələri arasında saxlanılır. Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-qanuni yollarla xarici ölkələrə çıxarılmış bu kitablar arasında bəhs olunan məktublar başqa ölkələrə də getmişdir. Bu hal Qafqazda məktubat ənənəsi haqqında qəti fikir sahibi olmağımıza ən böyük maneələrdən biridir.

Qafqazda ərəb, türk və fars dillərində yazılmış məktubların sayı haqqında dəqiq bir söz demək olduqca çətinidir. Bütün bu dillərdə yazılmış və göndərilmiş məktublar haqqında ayrı-ayrı başlıqlar altında araşdırmalar aparılması labüddür. Dolayısı ilə bu araşdırma mövzuya, sadəcə, giriş mahiyyətində hazırlanmış kiçik bir başlanğıcdır. Daha sonra aparılacaq araşdırmalar Qafqazda məktubat ənənəsini aydınlığa çıxaracaq, bölgənin tarixini, ictimai-siyasi və ədəbi həyatını öyrənmək baxımından mühüm rol oynayacaqdır.

MƏNBƏLƏR

Ağdaşi, Əbdüləziz ən-Nəqşibəndi, *Tuhfətül-İxvan*, (İstanbul, Evkaf-ı İslamiyyə Mətbəəsi, 1335/1917).

Akuşi, əl-Hac İlyas ibn Şeyxül-İslam Əli, *Fər'u Asari Dağıstan*, (Dağıstan, yy, 1990).

Alp, Alper. “Rus Esareti Döneminde ve Sonrasında Şeyh Şamil ve Oğulları”, *Genç Bilim Adamları Sempozyumu*, Ankara: Gazi Üniversitesi, 4-6 Mayıs 2009.

Aşurbeyli, Sara, *Bakü Şehrinin Tarihi*, (İstanbul, Teas Press, 2017).

Azərbaycan /Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, 3KM-KPI-5842.

Azərbaycan /Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, 3KM-KPI-5845.

Azərbaycan /Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, 3KM-KPI-5846.

Azərbaycan /Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, 3KM-KPI-5848.

Azərbaycan /Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, 3KM-KPI-5849.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, *Əlyazmalar Xəzinəsində*, (Bakı, Elm, 1987).

Bakini, Şueyb Əfəndi ibn İdris, *Tabaqatul-Xavacəganin-Nəqşibəndiyyə və Sadatul-Məşəixil-Xalidiyyətil-Mahmudiyyə*, (Dəməşq, Daru'n-Nu'man lil-ULüm, 1996).

-----, *əl-Fəridətul-Muxamməsətul-Əhadiyyə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1908).

Bammadi, Şəhabəddin əd-Dağıstani, *Furatu Dağıstan fi Eynai Bustan*, (Temirhanşura, Məhəmməd Hüseyn Əsədov Mətbəəsi, tsz).

-----, *əl-Məvaizul-Mənzumə vəl-Mələhizul-Məcmuə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1910).

Bərdəi, Əbu Bəkir Əhməd ibn Harun ibn Ruh, *ət-Tabaqat fil-Əsmail-Müfrədə min Əsmail-Uləma vəl-Əshab*, Köprülü Yazma Əsər Kütüphanesi, Fazıl Əhməd Paşa Koleksiyonu, 34 Fa 1152/3.

Bərdəi, Sadəddin, *Hadəiqud-Dəqaiq*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1914).

Bennigsen, Aleksandr, *Sufi ve Komiser* (Rusya İslam Tarikatları), tərc. Osman Türer (Ankara, Akçağ Yayınları, 1988).

Butbay, Mustafa. *Kafkas Hatıraları*, yayına hazırlayan: Ahmed Cevdet Canbulat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Bünyadov, Ziya, *Qırmızı Terror*, (Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2017).

Çuxi, Məhəmməd Əli, *Fətava Çuxi*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, tsz).

-----, *Məsail və Əcvibə*, (Bağçasaray, Mətbəətu Tərcüman, 1902).

Dağıstan Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya Mərkəzi, Mahaçqala, Ф.12.п64.

Dağıstani Əbdürrəhman ibn Məhəmməd, *Fəraizül-İman vəl-İslam fi Məzhəbil-İmam əl-Azam* (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1907).

Dağıstani, Abbas Fevzi, *Ənisul-Vəhdə Təxmisul-Bürdə*, (Kazan, Mətbəətu Camiati Kazan, 1303/1886).

Dağıstani, Burhanuddin. “Min Rəsailiş-Şeyx Şamil”. *Məcəllətur-Risalə*, nəşr. Əhməd Həsən Zeyyat Paşa (Qahirə, 1948), sy. 758: 19.

Dağıstani, Əbdürrəhman ibn Məhəmməd, *Fəraizül-İman vəl-İslam fi Məzhəbil-İmam əl-Əzam*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1907).

Dağıstani, Əbdürrəhman Əfəndi əl-Axti, *Əsasud-Din vəl-İman*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1330/1913).

Dağıstani, İlyas ibn Hac Əbdüssalam Əfəndi, *Təxmis*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1327/1909).

Dağıstani, Məhəmməd əl-Ərac əl-Kai, *Xamsu Qəsaid*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1913).

Xəlil Həmdi Dağıstani, *Risalatun-Nəqsibəndiyyətil-Xalidiyyə*, (Qahirə, əl-Mətbəətül-Bəhiyyə, 1300/1883).

Doğan, Şahin. ‘Şeyh Şamil ve Aile Fertlerinin Knez A. İ. Baryatinskiy’e Yazdıkları Bazı Mektuplar. *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)* (İstanbul, 2015) IV/1: 134-135.

Durkili, Nəzir. *Nüzhətul-Əzhan fi Təracimi Uləmai Dağıstan*. trc. A. P. Шихсаидов, Альфريد Бустанов, М. Кемпер, Москва; Mardjani Publising House, 2012.

Əlqədari, Həsən, *əl-Urdatul-Mehdiyyə lir-Ravdatin-Nədiyyə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1905).

-----, *Asar-ı Dağıstan*, Bakı: Əvvəlimci Şürekası Mətbəəsi, 1312/1903.

-----, *Səqatul-Xamis Şərhur-Ravdatin-Nədiyyə li-Məhəmməd əl-Cəbəli*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1320/1903).

-----, *Cirabul-Məmnûn*. Temirxanşura: Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1912.

-----, *Divanul-Məmnun*, Temirxanşura: Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1913.

Əlqədari, Məhəmməd Əfəndi ibn əl-Hac Abdullah Əfəndi, *Umdətul-Qasid li Vusulil-Məqasid*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1911).

Gammer, Moshe. ‘The İmam And The Lord: An Unpublished Letter From Shamil To The British Ambassador İn Constantinopole’, *İsrael Oriental Studies XIII*, ed. Joel I. Kraemer, Leiden, Netherlands, 1993, s. 101-104.

Grigorianz, Alexandre, Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik bir Sentez), tərc. Doğan Yurdakul, (İstanbul, Sabah Kitapları, 1999).

Hacı Abdurrahman Əhməd əl-Kinuvi əl-Avari Xüsusi Arxivi.

Hadis Rasulov Xüsusi Arxivi.

Haşimi, Əhməd ibn İbrahim ibn Mustafa. *Cəvahirul-Ədəb fi Ədəbiyyat və İnşa-i Luğatil-Ərəb*. Beyrut: Müəssəsətu'l-Maarif, byy.

Hənuxi, Əbdülkərim ibn Məhəmməd Xüsusi Arxivi.

http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history_department/more.htm?id=11343152@SD_Employee 13. 09. 2017.

<http://islamdag.ru/istoriya/31055> 19.10.2017.

<http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=18&art=714> 19.09.2017.

https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Розен,_Алексей_Александрович 14.09.2017.

Huzzi, Əbdüllətif ibn Məhəmməd əd-Dağıstani, *ər-Ravdatun-Nədiyyə fi Mədhil-Həzrətil-Muazzamətil-Məhəmmədiyyə*, (İstanbul, Aləm Mətbəəsi, 1307/1889).

-----, *Hubukun-Nucûm fi Tərifatil-Ulum*, (Temirxanşura, Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayov, 1910).

-----, *əl-Fəvaidul-Mübəddədə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1910).

Huzzi, Nəcməddin ibn Məhəmməd ibn Donoqo əd-Dağıstani, *əl-Əzharur-Raviyyə fil-Mədaihin-Nəbəviyyə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1333/1914).

-----, *Risalətu Nəcmuddin əl-Huzzi*, Alamuddin Şeyxilavi Xüsusi Arxivi.

İbn Manzur, Məhəmməd ibn Mukrim ibn Əli əl-Ənsari. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Daru Sadır, 1414/1994.

İlisuvi, Mustafa Əfəndi, *Tarixul-Hərb*, Gürcüstan Əlyazma Əsərlər İnstitutu, No. ARZ-576.

İlyas ibn Hacc Əbdüssalam Əfəndi əd-Dağıstani, *Təxmis*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1327/1909).

Abdullah İsakov Xüsusi Arxivi.

Kəfəli, İbrahim, *Təvarihu Tatarxan və Dağıstan və Moskov və Daşt-i Qıpçaq Ölkələrinindir*, İBB Kütüphanesi, MC_OSM_K00853.

Kindani, Süleyman Əfəndi, *Qəsidə fi Bəyani Silsilətil-Məşayix*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1911).

Kukul, M. Halistin. *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, Ankara; Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 2002.

Kurixi, Ziyaəddin Yusif ibn Ramaldan, *Camiul-Həsənat*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1330/1912).

Qafqazi, Nuh əl-Martuqi əl-Çerkesi, *Nurul-Məqabis fi Tavarixil-Çərakis*, (Kazan, əl-Mətbəətül-Kərimiyyə, 1329/1912).

Qarabaği, Yusif ibn Məhəmməd Can, *Haşiyə alə Şərhil-Əqaidil-Adudiyyə*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi, 42 Kon 2923/3.

-----, *Haşiyə alə Risaləti İsbatil-Vacib lid-Dəvvani*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, 34 Fe 1109.

Qaraxi, Məhəmməd Tahir. *Şeyx Şamilin Qazavatı*, tərc. Tahir el-Mevlevi, İstanbul: Matbaa-i Amidi, 1333/1915.

-----, *İbaratul-Etibar fi İstislahil-Əmal*, Alamuddin Şeyxilavi Xüsusi Arxivi.

-----, *Səfvətul-Əxbar*, thq. Musa əl-Kuvadi, (Mahaçqala, əl-İdarətud-Diniyyətud-Dağıstaniyyə, 1439/2018).

-----, *Şərhul-Məfruz*, (Bağçasaray, Tərcüman Mətbəəsi, 1903/1321).

Kayayev, Ali, *Teracim-i Ulema-i Dağıstan*, haz. Hasan Orazayev-Tuba Işinsu Durmuş, (Ankara, Grafiker Yayınları, 2012).

Qazanişi, Əbu Süfyan ibn Qazı Akay, *Fəzləkətul-Fəraiz*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1330/1912).

Qaziqumuxi, Cəmaləddin, *Əcvibətuş-Şeyx Cəmaluddin li-Əsilətil-Alimis-Samədani Səid əl-Harakani*.

-----, *əl-Adabul-Mərziyyə fit-Təriqətin-Nəqşibəndiyyə*, Temirxanşura: Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1907.

Qaziqumuxi, Əbdürrəhman. *Təzkiratu Əbdürrəhman ibn Ustaz Şeyxu't-Təriqa Cəmaluddin əl-Hüseyni Fi Bəyani Əhvali Əhali Dağıstan və Çeçen*. Tiflis: 1285/1868.

Qaziqumuxi, Əli, *Müxtəsər fi Bəyani'l-İman vəl-İslam vəs-Sünnə alə Məzhəbil-İmam əş-Şafii*, (Simferopol, Yakuboviç Mətbəəsi, 1905).

-----, *əl-Müxtəsərul-Kəbir*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1915).

-----, *Tavarihu Dağıstan*, (Xızri Alibekov Xüsusi Arxivi).

Quduqi, Məhəmməd ibn Musa əd-Dağıstani, *Haşiyətul-İsam fin-Nəhv*, (Bursa, Fəraidcizadə Mətbəəsi, 1310/1892).

Məhəmməd ibn Rizq ibn Abdinnasir əs-Süləmi əl-Misri əl-Mədəni. *ət-Təfsir vəl-Mufəssirun fi Ğarbi İfriqiyyə*. Səudiyyə Ərəbistanı: Daru İbnil-Cevzi, 1426/2005.

Məhəmmədoğlu, Əliyev Saleh. 'Qafqaz', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Mollaeva Cəbrail İbalueviç Xüsusi Arxivi

Nemətova, Məşədixanım, *Azərbaycanın Epiqrafik Abidələri*, (Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963).

Niyazov Əhməd Xüsusi Arxivi.

Niyazov Əhməd. *XIX Əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində (Qanix-Həftəran Vadisi) Dini Həyat, Elm və Mədrəsələr*. (Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2016).

Obıçay i Zakon v Pismennix Pamyatnikax Daqestana v naçala XX.v., Editor: V.O. Bobrovnikov, (Moskova, İzdatelskiy Dom Mardjani, 2009).

Razi, Əbul-Hüseyn Əhməd ibn Faris əl-Qəzvini. *Mucəmu Məqayisil-Luğa*, thq. Əbdüssalam Məhəmməd ibn Harun, Beyrut: Darul-Fikr, 1399/1979.

Rba, Dam. *Şeyh Şamilin 100 Mektubu*. (trc. Fikret Efe), İstanbul: Şule Yayınları, 2002.

Rükali, Əhməd Hüsəməddin ibn Seyyid Məhəmməd Səid, *Ruhul-Hükm fi Təfsiri Kəlimətil-Məryəm*, (İzmir, Türk Mətbəəsi, 1332/1914).

-----, *Hikmətul-Ənvar fi Təfsiri Kəhfil-Əsrar*, (İzmir, Türk Mətbəəsi, 1332/1914).

-----, *Huccətul-Hicəc fi Təfsiri Surətil-Hac*, (İzmir, Türk Mətbəəsi, 1333/1915).

Qaziqumuxi, Seyyid Cəmaləddin, *əl-Adabul-Mərziyyə fit-Təriqətin-Nəqşibəndiyyə*, (Petrovsk, Mətbəətu Mihaylov, 1905).

Shakhban Khapizov, Magomed Shekhmagomedov, Ramazan Abdulmazhidov, *The Khalvatiyya Sheikhs in Dagestan (16th- 17th Centuries)*, İran and the Caucasus 21, 2107.

Suğuri, Əbdürrəhman, *əl-Məşrəbun-Nəqşibəndiyyə*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1325/1907).

Sultan Əfəndi ibn Məhəmməd ibn Əli, *Xülasətu'l-Üsul*, (Kazan, əl-Mətbəətül-Kərimiyyə, 1910).

Şali, Süheyb ibn Gaysum, *Mənzumat*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1327/1909).

Şeyxilavi, Alamuddin Əbu Bəkr Xüsusi Arxivi.

Şərifli, Kamandar, *Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə Kitabxanasının Kataloqu*, (Bakı, Nurlan, 2009).

Şərifli, Kamandar, *Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə* (Bakı, Nurlan, 2002).

Şirvani, Abdunnafi əl-Ağdaşi, *Təallumus-Salat*, (Kazan, Mətbəə-i Kərimiyyə, 1905).

Şirvani, Əbdülhəmid əl-Əlvəndi, *Havaşi Tuhfətil-Muhtac bi-Şərhil-Minhac*, (Misir, əl-Məktəbətüt-Ticariyyətül-Kübra, 1357/1938).

Şirvani, Əhməd ibn Yusif ibn Məhəmməd ibn Ayin Hoca Əbdürrəhman, *Rövnəqül-Ulum*, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 201/1.

Şirvani, Gül Əhməd ibn Məhəmməd ibn Xızır, *Haşiyə aləl-Fəvaidil-Fənariyə*, Milli Kütüphane-Ankara, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Ür 379/2.

-----, *Haşiyə alə Şərhil-Məqasid*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Gaziantep İl Halk Kütüphanesi, 27 Hk 162.

-----, *Haşiyə aləl-Xəyali*, Konya Karatay Yusufəğa Kütüphanesi, 42 Yu 7251/2.

Şirvani, İsmayıl, *Rəsail*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. O.E. 876.

Şirvani, Məhəmməd Əmin ibn Sədrəddin, *Taliqa alə Ənvari't-Tənzil və Əsrarrit-Təvil*, Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 1338.

-----, *Təfsiru Surətil-Fəth*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 1039/1.

-----, *Təfsiru Surətil-İxlas*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraççıoğlu Koleksiyonu, 16 Ha 137-2.

Şirvani, Nəzmi, *Nəğmə-i İştiaq*, (Dər Səadət, Mahmud Bəy Mətbəəsi, 1306/1889).

Şirvani, Nurəddin, *Xülasətul-Ulum*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. O.E. 650, vr. 214b.

Şirvani, Seyyid İsa ibn Seyid əş-Şərif ən-Nəqib Məhəmməd Nəbi əl-Qubbavi, *Misbahul-Müridin*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no. O.E. 115.

Şirvani, Sədrəddin, *Risalə alə Ayəti'l-Kürsi*, Bibliothèque Nationale de France, Département Des Manuscrits, Arabe 671.

Şirvani, Şeyx Əhməd, *Məvar-Rəğəib fi Məcdin-Nəsaih*, (Dər Aliyyə, əl-Hac Məhərrəm Əfəndi Mətbəəsi, 1306/1889).

Tahir, Məhəmməd. *Şeyx Şamil*, Ruscadan tərc. Əlisa Nicat, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992.

Tahirova, Natalya, *Imam Shamil's manuscripts in the collections of Princeton University (from the history of Daghestan's book culture in the 19th century)*, Central Asian Survey (September, 2002), 21(3).

TDV, *‘Halvetiyye’*, Süleyman Uludağ, 15.

Tsudaxari, İlyas, *Sülləmul-Mürid*, (Kazan, əl-Mətbəətül-Kərimiyə, 1903).

Ubudi, Məhəmməd əl-Avari, *Cəvahirus-Süluk*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1913).

Ubudi, Məhəmməd əl-Avari, *Kənzud-Dürər*, Dağıstan Əlyazmalar İnstitutu, Mahaçqala, no. 172 A.

Uludağ, Süleyman. “Müridizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Uradi, Murtaza Əli, *əl-Haşiyyə liş-Şeyx Murtaza Əli əl-Uradi*, thq. Məhəmməd əl-Ğudubiri, (Mahaçqala, əl-İdarətud-Diniyyətu’d-Dağıstaniyyə, 1439/2018)

Uradi, Udura ibn Hənəf, *Məcmuatür-Rəsail vəl-Qəsaid*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1912).

Usişi, Davud ibn Məhəmməd, *Haşiyyətu Davudi*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1909).

Yaraği, Şeyh Məhəmməd əl-Kuri, *Asaruş-Şeyx Yaraği*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1910).

Yunis ibn Ömər, *əl-Bəhrul-Mərcani alə Risalətil-‘İzzi*, (Temirxanşura, əl-Mətbəətül-İslamiyyə, 1331/1913).

Z. Ə. Cavadova. *Şimal-Qərbi Azərbaycan (Tarixi-Demoqrafik Araşdırma)*, Bakı: Altay Nəşriyyatı, 1999.

Zaxuri, Hac Osman Əfəndi. *Tuhfətül-Ahbabil-Xalidiyyə fi Şərhil-Qəsidətil-Mahmudiyyə*, Temirxanşura: Mətbəətu Məhəmməd Mirzə Mavrayev, 1332/1914.

Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, B. 3142-4767.

Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, no. 6037.

Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, no. B. 3142-4767.

Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, no. B-3142.4767.

Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyi, no. B-3142.4767.

Zəbidi, Məhəmməd Murtaza. *Tacul-Arus min Cəvahiril-Qamus*, thq. Heyət, Küveyt: Mətbəətul-Hidayə, 1424/2003.

Zirikli, Xayruddin, *əl-Əlam*, (Beyrut, Darul-Elm Lil-Məlayin, 2002).

Айтберов Т. М. Хапизов Ш. М, *Елису и Горный магал в XII–XIX вв. (очерки истории и ономастики)*, Маһаҫқала: ДНЦ РАН, 2011.

Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией, уау. А.П. Берже, Tiflis, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866.

Алибекова П.М, “*Письма на имя наиба Хаджимурада из библиотеки Шахшаевых (с. Батлаиш Хунзахского р-на РД)*”, Вестнике Института истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН, sy. 57 (Махачкала: 2015).

Газикумуха, Абдурахман. *Книга воспоминаний сайида Абдурахмана, сына устада шейха тариката Джамалуддина ал-Хусейни о делах жителей Дагестана и Чечни. Сочинено и написано в Тифлисе в 1285г.х*, Перевод с арабского. М.-С. Саидова, Редакция перевода, подготовка факсимильного издания, комментарии, указатели А.Р. Шихсаидова и Х.А. Омарова, Махачкала: Дагестанское Книжное Издательство 1997.

Гамзаев, М. А. *Шамил Имамасул Лъималазул Кагътал*, Маһаҫаала: Тарих, 2017.

Канчавели, Н.Г. *Падение Дагестана и Чечни вследствие подстрекательства османов в 1294 г.* Тбилиси: Мравалтави. Историко-филологические исследования, 1975.

Карахи, Мухаммед Тахир. *Хроника Мухаммеда Тахира* ал-Карахи о дагестанских войнах в период Шамиля, Редакторы: Барабанов, А.М, Переводчик; Крачковский, Игнатий Юльевич, Автор предисловия, Крачковский, Игнатий Юльевич, Ленинград: Типо-литография Изд-ва АН СССР, 1941.

Летифова, Елвира. *Илисуйское Султанство (Историко-Етнографическое Исследование)*, Баку: Ученого Совета Национальной Академии Наук Азербайджана, 2000.

Сборник Сведений Кавказских Горцах. “*Низамъ Шамиля (Материал для истории Дагестана)*”. Tiflis: 1870.

Тагировой, Н.А. *Саййид Абдурахман, сын Джамалуддина ал-Хусайни ал-Газигумуки ад-Дагистани. Краткое изложение подробного описания дел имама Шамиля*: Калуга, 1281г.х. *Хуласат ат-тафсил ‘ан ахвал ал-имам Шамуил*, Пер.с араб. введ, коммент, указ, Москва: Восточная литература РАН, 2002.

Цагарешвили, Ш. В. *Шамиль-ставленник султанской Турции и Английских колонизаторов*. Тбилиси: Госиздат Грузинской ССР, Сектор Политической Литературы, 1953.

Шарафутдинова, Р.Ш. ‘Письмо наиба Ташев-Хаджи к Шамилю’, *Письменные памятники Востока Историко-филологические исследования. Ежегодник*. Наука, 1972.

----- *Арабоязычные Документы Эпохи Шамиля*. Москва: Восточная Литература РАН, 2001.

----- ‘Арабские письма Шамиля из архива Б.А. Дорна’, *Письменные памятники Востока Ежегодник* Наука 1970.

Kamran Abdullayev

**QAFQAZDA ƏRƏBCƏ MƏKTUBAT
ƏNƏNƏSİ NÜMUNƏLƏRİ
(XIX-XX ƏSRLƏR)**

Texniki redaktor:
Hüseyn Kərimov

Tərtibatçı dizayner:
Sədaqət Kərimova

Çapa imzalanmışdır: 20.12.2019

Ölçü: 60x84 1/16. Çap vərəqi: 16,5. Sifariş:131/19. Say: 1000 ədəd

NURLAR
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ

Bakı, Az1122, H.Zərdabi 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az